ദശ-ഉപനിഷത്സംഗ്രഹം: ഭാ- 2

([illegible])

Pandita Padankita- Neelakantha-
Tirtha Swami

कामः समवर्तत । इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति । तद्वाचा वदति । तत्कर्मणा करोति । तदेषाभ्यनूक्ता । कामस्तदग्रे समवर्तताधि । मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति निरविन्दन् । हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषेति । उपैनं तदुपनमति । यत्कामो भवति । य एवं वेद । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । स एतं भुसुण्डः कालाग्निरुद्रमगमदागत्य भो विभूतेर्माहात्म्यं ब्रूहीति तथेति प्रत्यवोचत् भुसुण्डं वक्ष्यमाणं किमिति विभूतिरुद्राक्षयोर्माहात्म्यं बभाणेति । आदावेव पैप्पलादेन सहोक्तमिति तत्फलश्रुतिरिति तस्योर्ध्वं किं वदामेति । बृहज्जाबालाभिधां मुक्तिश्रुतिं ममोपदेशं कुरुष्वेति । ॐ तथेति । सद्योजातात्पृथिवी । तस्याः स्यान्निवृत्तिः । तस्याः कपिलवर्णानन्दा । तद्गोमयेन विभूतिर्जाता । वामदेवादुदकम् । तस्मात्प्रतिष्ठा ।

तस्याः कृष्णवर्णा भद्रा । तद्गोमयेन भसितं जातम् । अघोराद्वह्निः । तस्माद्विद्या । तस्या रक्तवर्णा सुरभिः । तद्गोमयेन भस्म जातम् । तत्पुरुषाद्वायुः । तस्माच्छान्तिः । तस्याः श्वेतवर्णा सुशीला । तस्या गोमयेन क्षारं जातम् । ईशानादाकाशम् । तस्माच्छान्त्यतीता । तस्याश्चित्रवर्णा सुमनाः । तद्गोमयेन रक्षा जाता । विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्मनो भवन्ति पञ्च नामानि । पञ्चभिर्नामभिर्भृशमैश्वर्यकारणाद्भूतिः । भस्म सर्वाघभक्षणात् । भासनाद्भसितम् । क्षारणादापदां क्षारम् । भूतप्रेतपिशाचब्रह्मराक्षसापस्मारभवभीतिभ्योऽभिरक्षणाद्रक्षेति ॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रमग्नीषोमात्मकं भस्मस्नानविधिं पप्रच्छ । अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकं भस्म सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ अग्नीषोमात्मकं विश्वमित्यग्निरा- ॥ २६९

चक्षते । रौद्री घोरा या तैजसी तनूः । सोमः शक्त्यमृतमयः शक्तिकरी तनूः । अमृतं यत्प्रतिष्ठासा तेजोविद्याकलास्वयम् । स्थूलसूक्ष्मेषु भूतेषु स एव रसतेजसि ॥ १ ॥ द्विविधा तेजसो वृत्तिः सूर्यात्मा चानलात्मिका । तथैव रसशक्तिश्च सोमात्मा चानलात्मिका ॥ २ ॥ वैद्युदादिमयं तेजो मधुरादिमयो रसः । तेजोरसविभेदैस्तु वृत्तमेतच्चराचरम् ॥ ३ ॥ अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरेधते । अत एव हविः क्लृप्तमग्नीषोमात्मकं जगत् ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वशक्तिमयं सोम अधोशक्तिमयोऽनलः । ताभ्यां संपुटितस्तस्माच्छश्वद्विश्वमिदं जगत् ॥ ५ ॥ अग्नेरूर्ध्वं भवत्येषा यावत्सौम्यं परामृतम् । यावदग्न्यात्मकं सौम्यममृतं विसृजत्यधः ॥ ६ ॥ अत एव हि कालाग्निरधस्ताच्छक्तिरूर्ध्वगा । यावदादहनश्चोर्ध्वमधस्तात्पावनं भवेत् ॥ ७ ॥ आधारशक्त्यावधृतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः । तथैव निम्नगः सोमः

१६० शिवशक्तिपदास्पदः ॥ ८ ॥ शिवश्चोर्ध्वमयः शक्तिरूर्ध्वशक्तिमयः शिवः । तदित्थं शिव-
६६ ॥ शक्तिभ्यां नाव्याप्तमिह किंचन ॥ ९ ॥ असकृच्चाग्निना दग्धं जगत्तद्भस्मसात्कृतम् ।
अग्नेर्वीर्यमिदं प्राहुस्तद्वीर्यं भस्म यत्ततः ॥ १० ॥ यश्चेत्थं भस्मसद्भावं ज्ञात्वाभिस्ना-
ति भस्मना । अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्दग्धपापः स उच्यते ॥ ११ ॥ अग्नेर्वीर्यं च तद्भस्म
सोमेनाप्लावितं पुनः । अयोगयुक्त्या प्रकृतेरधिकाराय कल्पते ॥ १२ ॥ योगयुक्त्या
तु तद्भस्म प्लाव्यमानं समंततः । शाक्तेनामृतवर्षेण ह्यधिकारान्निवर्तते ॥ १३ ॥ अतो
मृत्युंजयायेत्थममृतप्लावनं सताम् । शिवशक्त्यमृतस्पर्शे लब्ध एव कुतो मृतिः ॥ १४ ॥
यो वेद गहनं गुह्यं पावनं च ततोदितम् । अग्नीषोमपुटं कृत्वा न स भूयोऽभिजायते
॥ १५ ॥ शिवाग्निना तनुं दग्ध्वा शक्तिसोमामृतेन यः । प्लावयेद्योगमार्गेण सोऽमृतत्वाय ॥२६६।

कल्पते । सोमृतत्वाय कल्पत इति ॥१६॥ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ अथ भुसुण्डः कालाग्नि-
रुद्रं विभूतियोगमनुब्रूहीति स होवाच । विकटाङ्गामुन्मत्तां महाखलां मलिनामशिवा-
दिचिह्नान्वितां पुनर्धेनुं कृशाङ्गां वत्सहीनामशान्तामदुग्धदोहिनीं निरिन्द्रियां जग्धतृणां
केशचेलास्थिभक्षिणीं संधिनीं नवप्रसूतां रोगार्तां गां विहाय प्रशस्तगोमयमाहरेद्गो-
मयं खस्थं ग्राह्यं शुभे स्थाने वा पतितमपरित्यज्यात ऊर्ध्वं मर्दयेद्द्रव्येन गोमयग्रहणं
कपिला वा धवला वा अलाभे तदन्या गौः स्याद्दोषवर्जिता कपिलागोर्भस्मोक्तं लब्धं
गोभस्म नो चेदन्यगोक्षारं यत्र क्वापि स्थितं च यत्तन्न हि धार्यं संस्कारसहितं धार्यम् ।
तत्रैते श्लोका भवन्ति । विद्याशक्तिः समस्तानां शक्तिरित्यभिधीयते । गुणत्रयाश्रया
विद्या सा विद्या च तदाश्रया ॥ १ ॥ गुणत्रयमिदं धेनुर्विद्याभूद्गोमयं शुभम् । मूत्रं

बृह० चोपनिषत्प्रोक्तं कुर्याद्भस्म ततः परम् ॥ २ ॥ वत्सस्तु स्मृतयश्चास्य तत्संभूतं तु गोमयम् । २०
६७ ॥ आगाव इति मन्त्रेण धेनुं तत्राभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥ गावो भगो गाव इति प्राशयेत्तर्पणं जलम् ।
उपोष्य च चतुर्दश्यां शुक्ले कृष्णेऽथवा व्रती ॥ ४ ॥ परेद्युः प्रातरुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः । कृतस्नानो धौतवस्त्रः पयोर्द्ध च सृजेच्च गाम् ॥ ५ ॥ उत्थाप्य गां प्रयत्नेन गायत्र्या मूत्रमाहरेत् । सौवर्णे राजते ताम्रे धारयेन्मृण्मये घटे ॥ ६ ॥ पौष्करेऽथ पलाशे वा पात्रे गोशृङ्ग एव वा । आदधीत हि गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥ ७ ॥ अभूमिपातं गृह्णीयात्पात्रे पूर्वोदिते गृही । गोमयं शोधयेद्विद्वान्श्रीर्मे भजतु मन्त्रतः ॥ ८ ॥ अलक्ष्मीर्म इति मन्त्रेण गोमयं धान्यवर्जितम् । संत्वासिञ्चामि मन्त्रेण गोमूत्रं गोमये क्षिपेत् ॥ ९ ॥ पञ्चानां त्वितिमन्त्रेण पिण्डानां च चतुर्दश । कुर्यात्संशोध्य किरणैः ॥ २६७ ॥

सौरकैराहरेत्ततः ॥ १० ॥ निदध्यादथ पूर्वोक्तपात्रे गोमयपिण्डकान् । स्वगृह्योक्तविधानेन प्रतिष्ठाप्याग्निमीजयेत् ॥ ११ ॥ पिण्डांश्च निक्षिपेत्तत्र आद्यन्तं प्रणवेन तु । षडक्षरस्य सूक्तस्य व्याकृतस्य तथाक्षरैः ॥ १२ ॥ स्वाहान्ते जुहुयात्तत्र वर्णदेवाय पिण्डकान् । आघारावाज्यभागौ च प्रक्षिपेद्व्याहृतीः सुधीः ॥ १३ ॥ ततो निधनपतये त्रयोविंशज्जुहोति च । होतव्या पञ्च ब्रह्माणि नमो हिरण्यबाहवे ॥ १४ ॥ इति सर्वाहुतीर्हुत्वा चतुर्थ्यन्तैश्च मन्त्रकैः । ऋतं सत्यं कद्रुद्राय यस्य वैकंकतीति च ॥ १५ ॥ एतैश्च जुहुयाद्विद्वाननाज्ञातत्रयं तथा । व्याहृतीरथ हुत्वा च ततः स्विष्टकृतं हुनेत् ॥ १६ ॥ इध्मशेषं तु निर्वर्त्य पूर्णपात्रोदकं तथा । पूर्णमसीति यजुषा जलेनान्येन बृंहयेत् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेष्वमृतमिति तज्जलं शिरसि क्षिपेत् । प्राच्यामिति दिशं

लिङ्गैर्दिक्षु तोयं विनिक्षिपेत् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणे दक्षिणा दत्त्वा शान्त्यै पुलकमाहरेत् । उ०
आहरिष्यामि देवाना सर्वेषां कर्मगुप्तये ॥ १९ ॥ जातवेदसमेनं त्वां पुलकैश्छादया-
म्यहम् । मन्त्रेणानेन तं वह्निं पुलकैश्छादयेत्ततः ॥ २० ॥ त्रिदिनं ज्वलनस्थित्यै
छादनं पुलकैः स्मृतम् । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २१ ॥
भस्माधिक्यमभीप्सुस्तु अधिकं गोमयं हरेत् । दिनत्रयेण यदि वा एकस्मिन्दिवसेऽथवा
॥ २२ ॥ तृतीये वा चतुर्थे वा प्रातः स्नात्वा सिताम्बरः । शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्ल-
माल्यानुलेपनः ॥ २३ ॥ शुक्लदन्तो भस्मदिग्धो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् । ॐ तद्ब्रह्मेति
चोच्चार्य पौलकं भस्म संत्यजेत् ॥ २४ ॥ तत्र चावाहनमुखानुपचारांस्तु
षोडश । कुर्याद्व्याहृतिभिस्त्वेवं ततोऽग्निमुपसंहरेत् ॥ २५ ॥ अग्निर्भस्मेति मन्त्रेण ॥ २६८

गृह्णीयाद्भस्म चोत्तरम् । अग्निरित्यादिमन्त्रेण प्रमृज्य च ततः परम् ॥ २६ ॥ संयोज्य
गन्धसलिलैः कपिलामूत्रकेण वा । चन्द्रकुङ्कुमकाश्मीरमुशीरं चन्दनं तथा ॥ २७ ॥
अगरुत्रितयं चैव चूर्णयित्वा तु सूक्ष्मतः । क्षिपेद्भस्मनि तच्चूर्णमोमिति ब्रह्ममन्त्रतः॥ २८ ॥
प्रणवेनाहरेद्विद्वान्बृहतो वटकानथ । अणोरणीयानीति हि मन्त्रेण च विचक्षणः
॥ २९ ॥ इत्थं भस्म सुसंपाद्य शुष्कमादाय मन्त्रवित् । प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रण-
वमन्त्रितम् ॥ ३० ॥ ईशानेति शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु । ऊरुदेशमघो-
रेण गुह्यं वामेन मन्त्रयेत् ॥ ३१ ॥ सद्योजातेन वै पादान्सर्वाङ्गं प्रणवेन
तु । तत उद्धूल्य सर्वाङ्गमापादतलमस्तकम् ॥ ३२ ॥ आचम्य वसनं धौतं
ततश्चैतत्प्रधारयेत् । पुनराचम्य कर्म स्वं कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ३३ ॥ अथ चतुर्विधं

भस्मकल्पम् । प्रथममनुकल्पम् । द्वितीयमुपकल्पम् । उपोपकल्पं तृतीयम् । अकल्पं चतुर्थम् । अग्निहोत्रसमुद्भूतं विरजानलजमनुकल्पम् । वने शुष्कं शकृत्संगृह्य कल्पोक्तविधिना कल्पितमुपकल्पं स्यात् । अरण्ये शुष्कगोमयं चूर्णीकृत्यानुसंगृह्य गोमूत्रैः पिण्डीकृत्य यथाकल्पं संस्कृतमुपोपकल्पम् । शिवालयस्थमकल्पं शतकल्पं च । इत्थं चतुर्विधं भस्म पापं निकृन्तयेन्मोक्षं ददातीति भगवान्कालाग्निरुद्रः ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं भस्मस्नानविधिं ब्रूहीति होवाचाथ प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रणवेनाभिमन्त्रितमागमेन तु तेनैव दिग्बन्धनं कारयेत्पुनरपि तेनास्त्रमन्त्रेणाङ्गानि मूर्धादीन्युद्धूलयेन्मलस्नानमिदमीशानाद्यैः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तनुं क्रमादुद्धूलयेत् । ईशानेति शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु । ऊरुदेशमघोरेण गुह्यकं वामदेवतः ॥

सद्योजातेन वै पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु । आपादतलमस्तकं सर्वाङ्गं तत उद्धूल्याचम्य वसनं धौतं श्वेतं प्रधारयेद्विधिस्नानमिदम् । तत्र श्लोका भवन्ति । भस्ममुष्टिं समादाय संहितामन्त्रमान्त्रिताम् । मस्तकात्पादपर्यन्तं मलस्नानं पुरोदितम् ॥ १ ॥ तन्मन्त्रेणैव कर्तव्यं विधिस्नानं समाचरेत् । ईशाने पञ्चधा भस्म विकिरेन्मूर्ध्नि यत्नतः ॥२॥ मुखे चतुर्थवक्त्रेण अघोरेणाष्टधा हृदि । वामेन गुह्यदेशे तु त्रिदशस्थानभेदतः ॥ ३ ॥ अष्टावन्तेन साध्येन पादावुद्धूल्य यत्नतः । सर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यं राजन्यस्य यथाविधि ॥४॥ मुखं विना च तत्सर्वमुद्धूल्य क्रमयोगतः । संध्याद्वये निशीथे च तथा पूर्वावसानयोः ॥५॥ सुप्त्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा कृत्वा चावश्यकादिकम् । स्त्रियं नपुंसकं गृध्रं बिडालं बकमूषिकम् ॥ ६ ॥ स्पृष्ट्वा तथा विधानन्यान्भस्मस्नानं समाचरेत् । देवाग्निगुरुवृ-

द्वानां समीपेऽन्त्यजदर्शने ॥ ७ ॥ अशुद्धभूतले मार्गे कुर्यान्नोद्धूलनं व्रती । शङ्खतो-
येन मूलेन भस्मना मिश्रणं भवेत् ॥ ८ ॥ योजितं चन्दनेनैव वारिणा भस्मसंयुतम् ।
चन्दनेन समालिम्पेज्ज्ञानदं चूर्णमेव तत् ॥ ९ ॥ मध्याह्नात्प्राग्जलैर्युक्तं तोयं तदनु-
वर्जयेत् ॥ अथ भुसुण्डो भगवन्तं कालाग्निरुद्रं त्रिपुण्ड्रविधिं पप्रच्छ । तत्रैते श्लोका
भवन्ति । त्रिपुण्ड्रं कारयेत्पश्चाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । मध्याङ्गुलिभिरादाय तिसृभिर्मू-
लमन्त्रतः ॥ १० ॥ अनाममध्यमाङ्गुष्ठैरथवा स्यात्त्रिपुण्ड्रकम् । उद्धूलयेन्मुखं विप्रः
क्षत्रियस्तच्छिरोदितम् ॥ ११ ॥ द्वात्रिंशत्स्थानके चार्धं षोडशस्थानकेऽपि वा ।
अष्टस्थाने तथा चैव पञ्चस्थानेऽपि योजयेत् ॥ १२ ॥ उत्तमाङ्गे ललाटे च कर्णयोर्ने-
त्रयोस्तथा । नासावक्त्रे गले चैवमंसद्वयमतः परम् ॥ १३ ॥ कूर्परे मणिबन्धे च हृदये-

पार्श्वयोर्द्वयोः । नाभौ गुह्यद्वये चैवमूर्वोः स्फिग्बिम्बजानुनी ॥१४॥ जङ्घाद्वये च पादौ च
द्वात्रिंशत्स्थानमुत्तमम् । अष्टमूर्त्यष्टविद्येशान्दिक्पालान्वसुभिः सह ॥ १५ ॥ धर्मो ध्रुवश्च
सोमश्च कृपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टावितीरिताः ॥ १६ ॥
एतेषां नाममन्त्रेण त्रिपुण्ड्रान्धारयेद्बुधः । विदध्यात्षोडशस्थाने त्रिपुण्ड्रं तु समा-
हितः ॥ १७ ॥ शीर्षके च ललाटे च कर्णे कण्ठेंऽसकद्वये । कूर्परे मणिबन्धे च हृदये ना-
भिपार्श्वयोः ॥ १८ ॥ पृष्ठे चैकं प्रतिस्थानं जपेत्तत्राधिदेवताः । शिवं शक्तिं च सादा-
ख्यामीशं विद्याख्यमेव च ॥ १९ ॥ वामादिनवशक्तीश्च एते षोडश दैवताः । नासत्यो
दस्रकश्चैव अश्विनौ द्वौ समीरितौ ॥ २० ॥ अथवा मूर्ध्न्यलीके च कर्णयोः श्वसने
तथा । बाहुद्वये च हृदये नाभ्यामूर्वोर्युगे तथा ॥ २१ ॥ जानुद्वये च पदयोः पृष्ठभागे

च षोडश । शिवश्चेन्द्रश्च रुद्रार्कौ विघ्नेशो विष्णुरेव च ॥ २२ ॥ श्रीश्चैव हृदयेशश्च
तथा नाभौ प्रजापतिः । नागश्च नागकन्याश्च उभे च ऋषिकन्यके ॥ २३ ॥ पादयोश्च
समुद्राश्च तीर्थाः पृष्ठेऽपि च स्थिताः । एवं वा षोडशस्थानमष्टस्थानमथोच्यते ॥ २४ ॥
गुरुस्थानं ललाटं च कर्णद्वयमनन्तरम् । अंसयुग्मं च हृदयं नाभिरित्यष्टमं भवेत्
॥ २५ ॥ ब्रह्मा च ऋषयः सप्त देवताश्च प्रकीर्तिताः । अथवा मस्तकं बाहू हृदयं
नाभिरेव च ॥ २६ ॥ पञ्च स्थानान्यमून्याहुर्भस्मतत्त्वविदो जनाः । यथासंभवतः
कुर्याद्देशकालाद्यपेक्षया ॥ २७ ॥ उद्धूलनेऽप्यशक्तश्चेत्त्रिपुण्ड्रादीनि कारयेत् । ललाटे
हृदये नाभौ गले च मणिबन्धयोः ॥ २८ ॥ बाहुमध्ये बाहुमूले पृष्ठे चैव च शीर्षके ॥
ललाटे ब्रह्मणे नमः । हृदये हव्यवाहनाय नमः । नाभौ स्कन्दाय नमः । गले

विष्णवे नमः । मध्ये प्रभञ्जनाय नमः । मणिबन्धे वसुभ्यो नमः । पृष्ठे हरये नमः ।
ककुदि शंभवे नमः । शिरसि परमात्मने नमः । इत्यादिस्थानेषु त्रिपुण्ड्रं धारयेत् ।
त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं प्रभुम् । स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे तत्त्रिपुण्ड्रकम्
॥ २९ ॥ कूर्पराधः पितृभ्यां तु ईशानाभ्यां तथोपरि । ईशाभ्यां नम इत्युक्त्वा
पार्श्वयोश्च त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ३० ॥ स्वच्छाभ्या नम इत्युक्त्वा धारयेत्तत्प्रकोष्ठयोः ।
भीमायेति तथा पृष्ठे शिवायेति च पार्श्वयोः ॥ ३१ ॥ नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपे-
त्सर्वात्मने नमः । पापं नाशयते कृत्स्नमपि जन्मान्तरार्जितम् ॥ ३२ ॥
कण्ठोपरि कृतं पापं नष्टं स्यात्तत्र धारणात् । कर्णे तु धारणात्कर्णरोगादिकृतपातकम्
॥ ३३ ॥ बाह्वोर्बाहुकृतं पापं वक्षः सुमनसा कृतम् । नाभ्यां शिश्नकृतं पापं पृष्ठे

गुदकृतं तथा ॥ ३४ ॥ पार्श्वयोर्धारणात्पापं परस्त्र्यालिङ्गनादिकम् । तद्भस्मधारणं कुर्यात्सर्वत्रैव त्रिपुण्कड्रम् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रय्यग्नीनां च धारणम् । गुणलोकत्रयाणां च धारणं तेन वै श्रुतम् ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ मानस्तोकेन मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म धारयेत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं भवेत्सामं मध्यपुड्रं त्रियायुषम् ॥ १ ॥ त्रियायुषाणि कुरुते ललाटे च भुजद्वये । नाभौ शिरसि हृत्पार्श्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥ २ ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् । इदं मुख्यं गृहस्थानां विरजानलजं भवेत् ॥ ३ ॥ विरजानलजं चैव धार्यं प्रोक्तं महर्षिभिः । औपासनसमुत्पन्नं गृहस्थाना विशेषतः ॥ ४ ॥ समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥५॥ अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं चैवानलोद्भवम् । यतीनां ज्ञानदं

प्रोक्तं वनस्थाना विरक्तिदम् ॥ ६ ॥ अतिवर्णाश्रमाणां तु श्मशानाग्निसमुद्भवम् ॥ सर्वेषां देवालयस्थं भस्म शिवाग्निजं शिवयोगिनाम् । शिवालयस्थं तल्लिङ्गलिप्तं वा मन्त्रसंस्कारदग्धं वा । तत्रैते श्लोका भवन्ति । तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ॥ ७ ॥ त्यक्तवर्णाश्रमाचारो लुप्तसर्वक्रियोऽपि यः । सकृत्तिर्यक्त्रिपुण्ड्राङ्कधारणात्सोऽपि पूज्यते ॥ ८ ॥ ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः । तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ९ ॥ महापातकयुक्ताना पूर्वजन्मार्जितागसाम् । त्रिपुण्ड्रोद्धूलनद्वेषो जायते सुदृढं बुधाः ॥ १० ॥ येषां कोपो भवेद्ब्रह्मँल्ललाटे भस्मदर्शनात् । तेषामुत्पत्तिसांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ ११ ॥ येषां नास्ति मुने श्रद्धा श्रौते भस्मनि सर्वे-

दा । गर्भाधानादिसंस्कारस्तेषां नास्तीति निश्चयः ॥ १२ ॥ ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा नराः कुर्वन्ति ताडनम् । तेषां चण्डालतो जन्म ब्रह्मन्नूह्यं विपश्चिता ॥ १३ ॥ येषां क्रोधो भवेद्भस्मधारणे तत्प्रमाणके । ते महापातकैर्युक्ता इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ १४ ॥ त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति शिवं च ते ॥ १५ ॥ धिग्भस्मरहितं फालं धिग्ग्राममशिवालयम् । धिगनीशार्चनं जन्म धिग्विद्यामशिवाश्रयाम् ॥ १६ ॥ रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितम् । तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान्भस्मसंयुतः ॥ १७ ॥ भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्निसंगमात् । भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥ १८ ॥ भस्मसंदिग्धसर्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः । भस्मशायी च पुरुषो भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥१९॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ अथ

भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं नामपञ्चकस्य माहात्म्यं ब्रूहीति होवाच । अथ वसिष्ठवंशजस्य शतभार्यासमेतस्य धनंजयस्य ब्राह्मणस्य ज्येष्ठभार्यापुत्रः करुण इति नाम तस्य शुचिस्मिता भार्या । असौ करुणो भ्रातृवैरमसहमानो भवानीतटस्थं नृसिंहमगमत् । तत्र देवसमीपेऽन्येनोपायनार्थं समर्पितं जम्बीरफलं गृहीत्वाजिघ्रत्तदा तत्रस्था अशपन्पाप मक्षिको भव वर्षाणां शतमिति । सोऽपि शापमादाय मक्षिकः सन्स्वचेष्टितं तस्यै निवेद्य मां रक्षेति स्वभार्यामवदत्तदा मक्षिकोऽभवत्तमेवं ज्ञात्वा ज्ञातयस्तैलमध्ये ह्यमारयन्त्सा मृतं पतिमादायारुन्धतीमगमद्भो शुचिस्मिते शोकेनालमरुन्धत्याहामुं जीवयाम्यद्य विभूतिमादायेति एषाग्निहोत्रजं भस्म । मृत्युंजयेन मन्त्रेण मृतजन्तौ तदाक्षिपत् । मन्दवायुस्तदा जज्ञे व्यजनेन शुचिस्मितः ॥ १ ॥ उदतिष्ठत्तदा जन्तुर्भस्मनोऽस्य प्रभा-

वतः । ततो वर्षशते पूर्णे ज्ञातिरेको ह्यमारयत् ॥ २ ॥ भस्मैव जीवयामास काश्या पञ्च तदाभवन् । देवानपि तथाभूतान्मामप्येतादृशं पुरा ॥ ३ ॥ तस्मात्तु भस्मना जन्तुं जीवयामि तदानघे । इत्येवमुक्त्वा भगवान्दधीचिः समजायत ॥ ४ ॥ स्वरूपं च ततो गत्वा स्वमाश्रमपदं ययाविति ॥ ईदानीमस्य भस्मनः सर्वाघभक्षणसामर्थ्यं विधत्त इत्याह । श्रीगौतमविवाहकाले तामहल्यां दृष्ट्वा सर्वे देवाः कामातुरा अभवन् तदा नष्टज्ञाना दूर्वाससं गत्वा पप्रच्छुस्तद्दोषं शमयिष्यामीत्युवाच ततः शतरुद्रेण मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म वै पुरा मयापि दत्तं ब्रह्महत्यादि शान्तम् । इत्येवमुक्त्वा दूर्वासा दत्तवान्भस्म चोत्तमम् । जाता मद्वचनात्सर्वे यूयं तेऽधिकतेजसः ॥ ५ ॥ शतरुद्रेण मन्त्रेण भस्मोद्धूलितविग्रहाः । निर्धूतरजसः सर्वे तत्क्षणाच्च वयं मुने ॥ ६ ॥ आश्चर्यमेतज्जा-

नीमो भस्मसामर्थ्यमीदृशम् । अस्य भस्मनः शक्तिमन्यां शृणु । एतदेव हरिशंकरयोर्ज्ञानप्रदम् । ब्रह्महत्यादिपापनाशकम् । महाविभूतिदामिति शिववक्षसि स्थितं नखेनादाय प्रणवेनाभिमन्त्र्य गायत्र्या पञ्चाक्षरेणाभिमन्त्र्य हरिर्मस्तकगात्रेषु समर्पयेत् तथा हृदि ध्यायस्वेति हरिमुक्त्वा हरः स्वहृदि ध्यात्वा दृष्टो दृष्ट इति शिवमाह ततो भस्म भक्षयेति हरिमाह हरस्ततः । भक्षयिष्ये शिवं भस्म स्नात्वाहं भस्मना पुरा ॥७॥ पृष्ट्वेश्वरं भक्तिगम्यं भस्माभक्षयदच्युतः । तत्राश्चर्यमतीवासीत्प्रतिबिम्बसमद्युतिः ॥ ८ ॥ वासुदेवः शुद्धमुक्ताफलवर्णोऽभवत्क्षणात् । तदाप्रभृति शुक्लाभो वासुदेवः प्रसन्नवान् ॥ ९ ॥ न शक्यं भस्मनो ज्ञानं प्रभावं ते कुतो विभो । नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु त्वामहं शरणं गतः ॥ १० ॥ त्वत्पादयुगले शंभो भक्तिरस्तु

सदा मम । भस्मधारणसंपन्नो मम भक्तो भविष्यति ॥ ११ ॥ अत एवैषा भूतिर्भूति-
करीत्युक्ता । अस्य पुरस्ताद्वसव आसन्रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चाद्विश्वेदेवा उत्तरतो
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे
परमे व्योमन् । यास्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्त-
द्विदुस्त इमे समासते । य एतद्बृहज्जाबालं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृङ्मयं यजुर्मयं
साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति । य एतद्बृहज्जाबालं बालो वा युवा वा वेद स
महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति । मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे
बाहौ शिखायां वा बध्नीत । सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते तस्माच्छ्रद्धया
यां काञ्चिद्गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ १२ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ अथ

जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भगवन् त्रिपुण्ड्रविधिं नो ब्रूहीति स होवाच
सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्मेत्यभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य
त्रियायुषमिति जलेन संसृज्य त्र्यम्बकमिति शिरोललाटवक्षः स्कन्धेषु धृत्वा पूतो भवति
मोक्षी भवति । शतरुद्रेण यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योतिरिति
वै याज्ञवल्क्यः ॥ १ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात्किं
फलमश्नुत इति स होवाच तद्भस्मधारणादेव मुक्तिर्भवति तद्भस्मधारणादेव शिवसा-
युज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञ-
वल्क्यः ॥ २ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात्किं फलमश्नुते
न वेति तत्र परमहंसानामसंवर्तकारुणिश्वेतकेतुदूर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैव-

तकभुसुण्डप्रभृतयो विभूतिधारणादेव मुक्ता स्युः स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञव-

ल्क्यः ॥ ३ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मस्नानेन किं जायत इति
यस्य कस्यचिच्छरीरे यावन्तो रोमकूपास्तावन्ति लिङ्गानि भूत्वा तिष्ठन्ति ब्राह्मणो वा
क्षत्रियो वा वैश्यो वा शूद्रो वा तद्भस्मधारणादेतच्छब्दस्य रूपं यस्यां तस्यां ह्येवावति-
ष्ठते ॥ ४ ॥ जनको ह वैदेहः पैप्पलादेन सह प्रजापतिलोकं जगाम तं गत्वोवाच
भो प्रजापते त्रिपुण्ड्रस्य माहात्म्यं ब्रूहीति तं प्रजापतिरब्रवीद्यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव
त्रिपुण्ड्रस्येति ॥ ५ ॥ अथ पैप्पलादो वैकुण्ठं जगाम तं गत्वोवाच भो विष्णो त्रिपु-
ण्ड्रस्य माहात्म्यं ब्रूहीति यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति विष्णुराह ॥ ६ ॥
अथ पैप्पलादः कालाग्निरुद्रं परिसमेत्योवाचाधीहि भगवन्त्रिपुण्ड्रस्य विधिमिति

त्रिपुण्ड्रस्य विधिर्मया वक्तुं न शक्य इति सत्यमिति होवाचाथ भस्मच्छन्नः संसारा-
न्मुच्यते भस्मशय्याशयानस्तच्छब्दगोचरः शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते न
स पुनरावर्तते रुद्राध्यायी सन्नमृतत्वं च गच्छति स एष भस्मज्योतिर्विभूतिधारणा-
द्ब्रह्मैकत्वं च गच्छति विभूतिधारणादेव सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति विभूतिधारणा-
द्वाराणस्यां स्नानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योतिर्यस्य कस्यचि-
च्छरीरे त्रिपुण्ड्रस्य लक्ष्म वर्तते प्रथमा प्रजापतिर्द्वितीया विष्णुस्तृतीया सदाशिव इति
स एष भस्मज्योतिरिति स एष भस्मज्योतिरिति ॥ ७ ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं
सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि भगवन्रुद्राक्षधारणविधिं स होवाच रुद्रस्य नयनादुत्पन्ना
रुद्राक्षा इति लोके ख्यायन्ते सदाशिवः संहारकाले संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुली-

करोति तन्नयनाजाता रुद्राक्षा इति होवाच तस्माद्रुद्राक्षत्वमिति तद्रुद्राक्षे वाग्वि-
षये कृते दशगोप्रदानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष
इति तद्रुद्राक्षं करेण स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदानफलं भवति । तद्रुद्राक्षे कर्णयो-
र्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्रदानफलं भवति एकादशरुद्रत्वं च गच्छति । तद्रुद्राक्षे
शिरसि धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति । एतेषां स्थानानां कर्णयोः फलं वक्तुं न
शक्यमिति होवाच । मूर्ध्नि चत्वारिंशच्छिखायामेकं त्रयं वा श्रोत्रयोर्द्वादश कर्णे द्वा-
त्रिंशद्बाह्वोः षोडश षोडश द्वादश द्वादश मणिबन्धयोः षट् षडङ्गुष्ठयोस्ततः संध्यां
सकुशोऽहरहरुपासीताग्निर्ज्योतिरित्यादिभिरग्नौ जुहुयात् ॥ ८ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥
अथ बृहज्जाबालस्य फलं नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच य एतद्बृहज्जाबालं

नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो
भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स सर्वपूतो भवति
स सर्वपूतो भवति ॥ १ ॥ य एतद्बृहज्जाबालं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति स
वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वा-
न्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्ग्रहान्स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति ॥ २ ॥
य एतदबृहज्जाबालं नित्यमधीते स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति
स भ्रूणहत्या तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति
स सर्वं तरति ॥ ३ ॥ य एतद्बृहज्जाबालं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं जयति
स सुवर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनोलोकं जयति स तपोलोकं जयति स

सत्यलोकं जयति स सर्वांल्लोकाञ्जयति स सर्वांल्लोकाञ्जयति ॥ ४ ॥ य एतद्बृहज्जा-
बालं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूंष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते
सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स कल्पानधीते स नाराशंसीरधीते स पुराणान्य-
धीते स ब्रह्मप्रणवमधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते ॥ ५ ॥ अनुपनीतशतमेकमेके-
नोपनीतेन तत्समममुपनीतशतमेकमेकेन, गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वान-
प्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन
रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेन अथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्वशिरः-
शिखाध्यापकशतमेकमेकेन बृहज्जाबालोपनिषदध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परं धाम
बृहज्जाबालोपनिषज्जपशीलस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा

भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि
प्रविशन्ति सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं
परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनस्तदेतदृचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदं ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ॐभद्रं कर्णेभिरिति
शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदीयबृहज्जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ यत्तुर्योङ्काराग्रपराभूमिस्थिरवरासनम् । प्रति-
योगिविनिर्मुक्ततुर्यतुर्यमहं महः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ आपो वा इदमा-
सन्त्सलिलमेव । स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत

इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति तदेषाऽभ्यनूक्ता कामस्तदग्रे समवर्तताधिमनसो रेतः प्रथमं यदासीत् सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषेति उपैनं तदुपनमति यत्कामो भवति य एवं वेद स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत् तेन वै सर्वमिदमसृजत यदिदं किंच तस्मात्सर्वमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किंच अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते अनुष्टुभा जातानि जीवन्ति अनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तस्यैषा भवति अनुष्टुप्प्रथमा भवति अनुष्टुबुत्तमा भवति वाग्वा अनुष्टुप् वाचैव प्रयन्ति वाचोद्यन्ति परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुबिति ॥ १ ॥ ससागरां सपर्वतां सप्तद्वीपां वसुन्धरां तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षं तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् वसुरुद्रादित्यैः सर्वैर्देवैः सेवितं दिवं तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् ब्रह्मस्वरूपं निरञ्जनं परमं व्योमकं तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति किं ध्यानं किं दैवतं कान्यङ्गानि कानि दैवतानि किं छन्दः क ऋषिरिति ॥ २ ॥ स होवाच प्रजापतिः स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं तत्साम्नोऽङ्गं वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवं तत्साम्नोऽङ्गं वेद स त्रीँल्लोकाञ्जयति चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुस्तत्साम्नोऽङ्गं वेद स आयुर्यशः कीर्तिज्ञानैश्वर्यवान्भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति द्वात्रिंशदक्षरं साम जानीयाद्यो

जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुःप्रणवं यदि जानीयात् स्त्री शूद्रः स मृतोऽधो गच्छति तस्मात्सर्वदा नाचष्टे यद्याचष्टे स आचार्यस्तेनैव स मृतोऽधो गच्छति ॥ ३ ॥ स होवाच प्रजापतिः अग्निर्वै देवा इदं सर्वं विश्वा भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नममृतं सम्राट् स्वराड्विराट् तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् ऋग्यजुःसामाथर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषस्तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् य ओषधीनां प्रभुर्भवति ताराधिपतिः सोमस्तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति उग्रं प्रथमस्याद्यं ज्वलं द्वितीयस्याद्यं नृसिंहं तृतीयस्याद्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम यत्र कुत्र-

चिन्नाचष्टे यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुश्रूषवे दास्यत्यन्यस्मै शिष्याय वा चेति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रजापतिः क्षीरोदार्णवशायिनं नृकेशरिविग्रहं योगिध्येयं परं पदं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं प्रथमस्याद्यार्धान्त्यं तं स द्वितीयस्याद्यार्धान्त्यं हंभीतृतीयस्याद्यार्धान्त्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यार्धान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम येन केनचिदाचार्यमुखेन यो जानीते स तेनैव शरीरेण संसारान्मुच्यते मोचयति मुमुक्षुर्भवति जपात्तेनैव शरीरेण देवतादर्शनं करोति तस्मादिदमेव मुख्यद्वारं कलौ नान्येषां भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितम् ॥ उमापतिः पशुपतिः पिनाकी ह्यमितद्युतिः। ईशानः

सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूताना ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्यो वै यजुर्वेदवाच्यस्तं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति महाप्रथमान्तार्धस्याद्यन्तवतो द्वितीयान्तार्धस्याद्यं षणं तृतीयान्तार्धस्याद्यन्नमाचतुर्थान्तार्धस्याद्यं साम जानीद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म तमेवंविद्वानमृत इह भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयात् यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥६॥ विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त यद्विश्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृजो विश्वमेनाननुप्रजायते ब्रह्मणः सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं यन्ति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति विष्णुं प्रथमान्त्यं मुखं द्वितीयान्त्यं भद्रं तृतीयान्त्यं म्यहं चतुर्थान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति योऽसौ वेद यदिदं किंचात्मनि ब्रह्म-

ण्येवानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति स्त्रीपुंसयोर्वा इहैव स्थातुमपेक्षते तस्मै सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियते देहान्ते देवः परमं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम मध्यगं जपति तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिर्य एवं वेदेति महोपनिषत् । य एतां महोपनिषदं वेद स कृतपुरश्चरणो महाविष्णुर्भवति महाविष्णुर्भवति । इति प्रथमोपनिषत् ॥ देवा ह वै मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च बिभीयुस्ते प्रजापतिमुपाधावंस्तेभ्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रायच्छत्तेन वै ते मृत्युमजयन् पाप्मानं चातरन्त्संसारं चातरंस्तस्माद्यो मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च बिभीयात्स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात्स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स संसारं तरति तस्य ह

वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सा साम्नः प्रथमः पादो भवति द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा साम्नो द्वितीयः पादो भवति तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयः सा साम्नस्तृतीयः पादो भवति यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओङ्कारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता सा साम्नश्चतुर्थः पादो भवति ॥ १ ॥ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवत्यष्टाक्षरास्त्रयः पादा भवन्त्येवं द्वात्रिंशदक्षराणि संपद्यन्ते द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमुपसंहृतं तस्य हैतस्य पञ्चाङ्गानि भवन्ति चत्वारः पादाश्चत्वार्यङ्गानि भवन्ति सप्रणवं सर्वं पञ्चमं भवति हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय हुं अस्त्राय फडिति प्रथमं प्रथमेन संयुज्यते द्वितीयं द्वितीयेन तृतीयं तृतीयेन चतुर्थं चतुर्थेन पञ्चमं पञ्चमेन व्यतिषजति व्यतिषिक्ता वा इमे लोकास्तस्माद्व्यतिषिक्तान्यङ्गानि भवन्ति ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्मात्प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति अक्षराणां न्यासमुपदिशन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥ तस्य ह वा उग्रं प्रथमं स्थानं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं द्वितीयं स्थानं महाविष्णुं तृतीयं स्थानं ज्वलन्तं चतुर्थं स्थानं सर्वतोमुखं पञ्चमं स्थानं नृसिंहं षष्ठं स्थानं भीषणं सप्तमं स्थानं भद्रमष्टमं स्थानं मृत्युमृत्युं नवमं स्थानं नमामि दशमं स्थानमहमेकादशं स्थानं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति एकादशपदा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमिदमुपसंहृतं तस्मात्सर्वमानुष्टुभं जानीयाद्यो

जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ३ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कस्मादुच्यत उग्रमिति स होवाच प्रजापतिर्यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्यजस्रं सृजति विसृजति वासयत्युद्ग्राह्यत उद्गृह्यतेस्तुहिश्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रं मृडाजरित्रे सिंहस्तवानो अन्यत्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः तस्मादुच्यत उग्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते वीरमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि विरमति विरामयत्यजस्रं सृजति विसृजति वासयति यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः तस्मादुच्यते वीरमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति व्यापयति स्नेहो यथा पललपिण्डं शान्तमूलमोतं प्रोतमनुव्याप्तं व्यतिषिक्तो व्याप्यते व्यापयते यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा प्रजापतिः प्रजया संविदानः त्रीणि ज्योतींषि सचते सषोडशीं तस्मादुच्यते महाविष्णुमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि स्वतेजसा ज्वलति ज्वालयति ज्वाल्यते ज्वालयते सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ज्वलं ज्वलिता तपन्वितपन्त्संतपन्रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि स्वयमनिन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वगः सर्वगतस्तिष्ठति एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव

यतो बभूव भुवनस्य गोपाः यमप्येति भुवनं सांपराये नमामि तमहं सर्वतोमुखमिति तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति यस्मात्सर्वेषां भूतानां ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृसिंह आसीत् परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपं यदक्षरं भवति प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षयन्ति भुवनानि विश्वा तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति यस्माद्भीषणं यस्य रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते स्वयं यतः कुतश्च न बिभेति भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । तस्मादुच्यते भीषणमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति यस्मात्स्वयं भद्रो भूत्वा सर्वदा

भद्रं ददाति रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ तस्मादुच्यते भद्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति यस्मात्स्वमहिम्ना स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्युमपमृत्युं च मारयति य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः यस्य छायामृतं यो मृत्युमृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नमामीति यस्माद्यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यं यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे तस्मादुच्यते नमामीति ॥ अथ कस्मादुच्यतेऽहमिति अहमस्मि प्रथमजा ऋतास्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः यो मा

यतो बभूव भुवनस्य गोपाः यमप्येति भुवनं सांपराये नमामि तमहं सर्वतोमुखमिति
तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति यस्मात्सर्वेषां भूतानां
ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृसिंह आसीत् परमेश्वरो
जगद्धितं वा एतद्रूपं यदक्षरं भवति प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा तस्मादुच्यते नृसिंह-
मिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति यस्माद्भीषणं यस्य रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते स्वयं यतः कुतश्च न बिभेति भीषास्माद्वा-
तः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । तस्मा-
दुच्यते भीषणमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति यस्मात्स्वयं भद्रो भूत्वा सर्व[illegible]

रुत्रः श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिका गां षष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युदाहुः तां विद्यां ब्रह्मयो-
निं सरूपामिहायुषे शरणमहं प्रपद्ये सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणं सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाशादेव जातानि जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तस्मादाकाशं बीजं विद्यात्तदेव ज्यायस्तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं हंसः शुचि-
षद्वसुरंतारिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोपनिषत् ॥ देवा ह वै
प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान्नो ब्रूहि भगव इति
स होवाच प्रजापतिः प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगायत्रीमित्यङ्गानि जानी-
याद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ १ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

ददाति स इ देवमावाः अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मि अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुव-
र्णज्योतिर्य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति द्वितीयोपनिषत् ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रु-
वन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य शक्तिं बीजं नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच
प्रजापतिर्माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरति
तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्याद्य एतां मायां शक्तिं वेद स पाप्मानं तरति स मृत्युं
तरति स संसारं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति महतीं श्रियमश्नुते मीमांसन्ते ब्रह्मवा-
दिनो ह्रस्वा दीर्घा प्लुता चेति ॥ यदि ह्रस्वा भवति सर्वं पाप्मानं दहत्यमृतत्वं च
गच्छति यदि दीर्घा भवति महतीं श्रियमाप्नोत्यमृतत्वं च गच्छति यदि प्लुता भवति
ज्ञानवान् भवत्यमृतत्वं च गच्छति तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं स ईं पाहि य ऋजीषीत-
रुत्रः श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिका गां षष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युदाहुः तां विद्यां ब्रह्मयो-
निं सरूपामिहायुषे शरणमहं प्रपद्ये सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणं सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाशादेव जातानि जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तस्मादाकाशं बीजं विद्यात्तदेव ज्यायस्तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं हंसः शुचि-
षद्वसुरंतारिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोपनिषत् ॥ देवा ह वै
प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान्नो ब्रूहि भगव इति
स होवाच प्रजापतिः प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगायत्रीमित्यङ्गानि जानी-
याद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ १ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

पव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यात्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव
सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग
एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एको-
नविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः । यत्र सुप्तो न कंचन कामं काम-
यते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एकानन्द-
मयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः । एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्या-
म्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं
न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्य-
प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ २ ॥

अथ सावित्री गायत्र्या यजुषा प्रोक्ता तया सर्वमिदं व्याप्तं घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इति
त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं य एवं
वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्
यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्वि-
दुस्त इमे समासत इति न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नार्थोऽस्ति यः
सावित्रं वेदेति । ओंभूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वर्ल्लक्ष्मीः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मीः प्रचो-
दयात् इत्येषा वै महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा भवति । गायत्री वा इदं सर्वं
यदिदं किंच तस्माद्य एतां महालक्ष्मीं याजुषीं वेद महतीं श्रियमश्नुते । ॐ नृसिंहाय
विद्महे वज्रनखाय धीमहि । तन्नः सिंहः प्रचोदयात् इत्येषा वै नृसिंहगायत्री देवानां

वेदानां निदानं भवति य एवं वेद निदानवान्भवति ॥ ३ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कैर्मन्त्रैः स्तुतो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच प्रजापतिः । ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा भूर्भुवःस्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥ यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तौ तथा सर्वमन्त्रेषु द्रष्टव्यौ ॥ यश्च विष्णुः ॥२॥ यश्च महेश्वरः ॥ ३ ॥ यश्च पुरुषः ॥ ४ ॥ यश्चेश्वरः ॥ ५ ॥ या सरस्वती ॥ ६ ॥ या श्रीः ॥ ७ ॥ या गौरी ॥ ८ ॥ या प्रकृतिः ॥ ९ ॥ या विद्या ॥ १० ॥ यश्चोङ्कारः ॥ ११ ॥ याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ १२ ॥ ये वेदाः साङ्गाः सशाखाः सेतिहासाः ॥ १३ ॥ ये च पञ्चाग्नयः ॥ १४ ॥ याः सप्त महाव्याहृतयः ॥ १५ ॥ ये चाष्टौ लोकपालाः ॥ १६ ॥ ये चाष्टौ वसवः ॥ १७ ॥ ये चैकादश रुद्राः ॥ १८ ॥

ये च द्वादशादित्याः ॥ १९ ॥ ये चाष्टौ ग्रहाः ॥ २० ॥ यानि च पञ्च महाभूतानि ॥ २१ ॥ यश्च कालः ॥ २२ ॥ यश्च मनुः ॥ २३ ॥ यश्च मृत्युः ॥ २४ ॥ यश्च यमः ॥ २५ ॥ यश्चान्तकः ॥ २६ ॥ यश्च प्राणः ॥ २७ ॥ यश्च सूर्यः ॥ २८ ॥ यश्च सोमः ॥ २९ ॥ यश्च विराट् पुरुषः ॥ ३० ॥ यश्च जीवः ॥३१॥ यच्च सर्वम् ॥ ३२ ॥ इति द्वात्रिंशत् इति तान्प्रजापतिरब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम् । ततो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति सोऽमृतत्वं च गच्छति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति चतुर्थ्युपनिषत् ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य महाचक्रं नाम चक्रं नो ब्रूहि भगव इति सार्वकामिकं मोक्षद्वारं यद्योगिन उपदिशन्ति स होवाच प्रजापतिः षडक्षरं वा एतत्सु-

दर्शनं महाचक्रं तस्मात्षडरं भवति षट्पत्रं चक्रं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिः संमितं
भवति मध्ये नाभिर्भवति नाभ्यां वा एते अराः प्रतिष्ठिता मायया एतत्सर्वं वेष्टितं
भवति नात्मानं माया स्पृशति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टितं भवति । अथाष्टारमष्टपत्रं चक्रं
भवत्यष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्या संमितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति क्षेत्रं क्षेत्रं
वै मायैषा संपद्यते । अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं चक्रं भवति द्वादशाक्षरा वै जगती
जगत्या संमितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति । अथ षोडशारं षोडशपत्रं चक्रं
भवति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेण संमितं भवति मायया
बहिर्वेष्टितं भवति । अथ द्वात्रिंशदरं द्वात्रिंशत्पत्रं चक्रं भवति द्वात्रिंशदक्षरा वा
अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवत्यरैर्वा एतत्सुबद्धं भवति

वेदा वा एते अराः पत्रैर्वा एतत्सर्वतः परिक्रामति छन्दांसि वै पत्राणि ॥ १ ॥ एतत्सुदर्शनं
महाचक्रं तस्य मध्ये नाभ्या तारकं यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं तद्भवति षट्सु पत्रेषु
षडक्षरं सुदर्शनं भवत्यष्टसु पत्रेष्वष्टाक्षरं नारायणं भवति द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षरं
वासुदेवं भवति षोडशसु पत्रेषु मातृकाद्याः सबिन्दुकाः षोडश स्वरा भवन्ति द्वात्रिं-
शत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं भवति तद्वा एतत्सुदर्शनं नाम
चक्रं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति तस्य पुर-
स्ताद्वसव आसते रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चाद्विश्वेदेवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहे-
श्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मि-
न्देवा अधिविश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत

इति तदेत्सुदर्शनं महाचक्रं बालो वा युवा वा वेद स महान् भवति स गुरुः सर्वेषा मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्यनुष्टुभा होमं कुर्यादनुष्टुभार्चनं कुर्यात्तदेतद्रक्षोघ्नं मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते तस्माच्छ्रद्धया यां कांचिद्गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य फलं नो ब्रूहि भगव इति स होवाच प्रजापतिर्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स देवपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति ॥ ३ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मृत्युं तरति स पाप्मानं

तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥४॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्ग्रहान्स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति ॥५॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स देवानाकर्षयति स यक्षानाकर्षयति स नागानाकर्षयति स ग्रहानाकर्षयति स मनुष्यानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति ॥ ६ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनोलोकं जयति स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं जयति स सर्वाँल्लोकाञ्जयति स सर्वाँल्लोकाञ्-

यति ॥७॥ य एतं मन्त्रराजमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन यजते स उक्थ्येन यजते स षोडशिना यजते स वाजपेयेन यजते सोऽतिरात्रेण यजते सोऽप्तोर्यामेण यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते ॥ ८ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूंष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स पुराणान्यधीते स कल्पानधीते स गाथामधीते स नाराशंसीरधीते स प्रणवमधीते यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते स सर्वमधीते ॥९॥ अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्व-

शिरःशिखाध्यापकशतमेकमेकेन तापनीयोपनिषदध्यापकेन तत्समं तापनीयोपनिषदध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परमं धाम मन्त्रराजाध्यापकस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परमं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः ॥ तदेतदृचाभ्युक्तं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततं तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदं तदेतन्निष्कामस्य भवति तदेतन्निष्कामस्य भवति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोपनिषत् ॥ इति नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ नृसिंहोत्तरतापिन्यां तुर्यतुर्यात्मकं महः। परमाद्वैतसाम्राज्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ ॐ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नणोरणीयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्ष्वेति तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मानमोमित्येकीकृत्य तदेकमजरममृतमभयमोमित्यनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसंदध्यात्स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानस्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखःसूक्ष्मभुक्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माथ तुरीयश्चतुरात्मा तुरीयावसितत्वादेकैकस्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैस्त्रयमप्यत्रापि सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माथायमादेशो न स्थूलप्रज्ञं न सूक्ष्मप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ईश्वर-

ग्रासस्तुरीयस्तुरीयः ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ तं वा एतमात्मानं जाग्रत्यस्वप्नमसुषुप्तं स्वप्ने जाग्रतमसुषुप्तं सुषुप्ते जाग्रतमस्वप्नं तुरीये जाग्रतमस्वप्नमसुषुप्तमव्यभिचारिणं नित्यानन्दं सदेकरसं ह्येव चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा ततः सर्वस्मादन्यो विलक्षणश्चक्षुषः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमसः साक्षी सर्वस्य साक्षी ततोऽविक्रियो महाचैतन्योऽस्मात्सर्वस्मात्प्रियतम आनन्दघनं ह्येवमस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातमेकरसमेवाजरममृतमयं ब्रह्मैवाप्यजयैनं चतुष्पादं मात्राभिरोङ्कारेण चैकीकुर्याज्जागरितस्थानश्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरश्चतूरूपोङ्कार एव चतूरूपो ह्ययमकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरकाररूपैराप्तेरादिमत्त्वाद्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्चाप्नोति ह वा इदं सर्वमादिश्च भवति य एवं वेद ॥ स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भश्चतूरूप उकार एव चतूरूपो ह्ययमुकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरुकाररूपैरुत्कर्षादुभयत्वात्स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्चोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति य एवं वेद ॥ सुषुप्तस्थानश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरश्चतूरूपो मकार एव चतूरूपो ह्ययं मकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मकाररूपैर्मितेरपीतेर्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्च मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कुर्यादथ तुरीय ईश्वरग्रासः स स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरोतो ह्ययमात्मा ह्यथैवेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निः सूर्योस्रैरनुज्ञातो ह्ययमात्मा ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानं ददातीदं सर्वं स्वात्मानमेव करो-

ति यथा तमः सवितानुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाग्निरविकल्पो ह्ययमात्मा वाङ्मनोऽगोचरत्वाच्चिद्रूपश्चतूरूप ओङ्कार एव चतूरूपो ह्ययमोङ्कार ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरोङ्काररूपैरात्मैव नामरूपात्मकं हीदं सर्वं तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वाच्चोतत्वादनुज्ञातृत्वादनुज्ञात्वादविकल्परूपत्वाच्चाविकल्परूपं हीदं सर्वं नैव तत्र काचन भिदास्त्यथ तस्यायमादेशो मात्रश्चतुर्थो व्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत ओङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेदैष वीरो नारसिंहेन वानुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यादेष ह्यात्मानं प्रकाशयति सर्वसंहारसमर्थः परिभवासहः प्रभुर्व्याप्तः सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति तस्मादेवमेवेममात्मानं परं ब्रह्मानुसंदध्यादेष वीरो नृसिंह एवेति ॥

सा सोमलोक ओङ्कारः साथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता चतुर्थः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कृत्वोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपं चिन्तयन्ग्रसेद्ज्ञोऽमृतो हुतसंवित्कः शुद्धः संविष्टो निर्विघ्न इममसुनियमेऽनुभूयेहेदं सर्वं दृष्ट्वा स प्रपञ्चहीनोऽथ सकलः साधारोऽमृतमयश्चतुरात्माथ महापीठे सपरिवारं तमेतं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानं मूलाग्नावग्निरूपं प्रणवं संदध्यात्सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ सप्तात्मानं चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं रुद्रं भ्रूमध्ये सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमोङ्कारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानमोङ्कारतुरीयमानन्दामृतरूपं षोडशान्तेऽथानन्दामृतेनैतांश्चतुर्धा संपूज्य तथा ब्रह्मा-

इति द्वितीयः खण्डः॥ तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमः पादो भवति द्वितीया
द्वितीयस्य तृतीया तृतीयस्य चतुर्थ्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपा तया तुरीयं चतुरात्मान-
मन्विष्य चतुर्थपादेन च तया तुरीयेणानुचिन्तयन्ग्रसेत्तस्य ह वा एतस्य प्रणवस्य या
पूर्वा मात्रा सा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः
सा प्रथमः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्द्वि-
तीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा द्वितीयः पादो
भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिस्तृतीया द्यौः स
मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रादित्या जगत्याहवनीयः सा तृतीयः पादो भवति
भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा

णमेव विष्णुमेव रुद्रमेव विभक्तांस्त्रीनेवाविभक्तांस्त्रीनेव लिङ्गरूपानेव च संपूज्योपहा-
रैश्चतुर्थाध लिङ्गात्संहृत्य तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्य तदधिष्ठानमात्मानं संज्वाल्य तत्तेज
आत्मचैतन्यरूपं बलमवष्टभ्य गुणैरैक्यं संपाद्य महास्थूलं महासूक्ष्मे महासूक्ष्मं महाकारणे
च संहृत्य मात्राभिरोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपं चिन्तयन्ग्रसेत्॥ इति तृतीयः खण्डः॥ तं वा
एतमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्योतमनुष्टुभा नत्वा प्रसाद्योमिति संहृत्याह-
मित्यनुसंदध्यादथैतमेवात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्योतमेकादशात्मानं ना-
रसिंहं नत्वोमिति संहरन्नानुसंदध्यादथैतमेवमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रवि-
द्योतं प्रणवेन संचिन्त्यानुष्टुभा नत्वा सच्चिदानन्दपूर्णात्मसुनवात्मकं सच्चिदानन्दपूर्णात्मानं
परं ब्रह्म संभाव्याहामित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्याद्यदनुष्टुभैव वा एष उपवस-

न्नेष हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् सर्वमत्ति नृसिंहोऽसौ परमेश्वरोऽसौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन्त्सर्वमत्ति नृसिंह एवैकल एष तुरीय एष एवोग्र एष एव वीर एष एव महानेष एव विष्णुरेष एव ज्वलन्नेष एव सर्वतोमुख एष एव नृसिंह एष एव भीषण एष एव भद्र एष एव मृत्युमृत्युरेष एव नमाम्येष एवाहमेवं योगारूढो ब्रह्मण्येवानुष्टुभं संदध्या-दोङ्कार इति ॥ तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ संस्तभ्य सिंहं स्वसुतान्गुणार्थान्संयोज्य शृङ्गै-र्ऋषभस्य हत्वा ॥ वश्यां स्फुरन्तीमसतीं निपीड्य संभक्ष्य सिंहेन स एष वीरः ॥ शृङ्गप्रो-तान्पादान्स्पृष्ट्वा हत्वा तानग्रसत्स्वयम् । नत्वा च बहुधा दृष्ट्वा नृसिंहः स्वयमुद्बभाविति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ अथैष उ एव अकार आप्ततमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तत एष ह्येवाप्ततम एष हि साक्ष्येष इश्वरस्तत्सर्वगतो न हीदं सर्वमेष हि व्याप्ततम इदं सर्वं

यदयमात्मा मायामात्र एष एवोग्र एष हि व्याप्ततम एष एव वीर एष हि व्याप्ततम एष एव महानेष हि व्याप्ततम एष एव विष्णुरेष हि व्याप्ततम एष एव ज्वलन्नेष हि व्याप्त-तम एष एव सर्वतोमुख एष हि व्याप्ततम एष एव नृसिंह एष हि व्याप्ततम एष एव भीषण एष हि व्याप्ततम एष एव भद्र एष हि व्याप्ततम एष एव मृत्युमृत्युरेष हि व्याप्ततम एष एव नमाम्येष हि व्याप्ततम एष एवाहमेष हि व्याप्ततम आत्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येत्यथैष एवोकार उत्कृष्टतमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते तस्मादेष सत्यस्वरूपो न ह्यन्यदस्त्यप्रमेयमनात्म-प्रकाशमेष हि स्वप्रकाशोऽसङ्गोऽन्यन्न वीक्षत आत्मातो नान्यथा प्राप्तिरात्ममात्रं ह्येतदुत्कृ-

ष्टमेष एवोग्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव वीर एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव महानेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव विष्णुरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव ज्वलन्नेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव सर्वतोमुख एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नृसिंह एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भीषण एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भद्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव मृत्युमृत्युरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नमाम्येष ह्येवोत्कृष्ट एष एवाहमेष ह्येवोत्कृष्टस्तस्मादात्मानमेवैनं जानीयादात्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येत्यथैष एव मकारो महाविभूत्यर्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते तस्मादयमनल्पो भिन्नरूपः स्वप्रकाशो ब्रह्मैवाप्ततम उत्कृष्टतम एतदेव ब्रह्मापि सर्वज्ञं महामायं महाविभूत्येतदेवोग्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव वीरमेतद्धि ॥ २९६

महाविभूत्येतदेव महदेतद्धि महाविभूत्येतदेव विष्ण्वेतद्धि महाविभूत्येतदेव ज्वलदेतद्धि महाविभूत्येतदेव सर्वतोमुखमेतद्धि महाविभूत्येतदेव नृसिंहमेतद्धि महाविभूत्येतदेव भीषणमेतद्धि महाविभूत्येतदेव भद्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव मृत्युमृत्य्वेतद्धि महाविभूत्येतदेव नमाम्येतद्धि महाविभूत्येतदेवाहमेतद्धि महाविभूति तस्मादकारोकाराभ्यामिममात्मानमाप्ततममुत्कृष्टतमं चिन्मात्रं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वग्रासं सर्वप्रेमास्पदं सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सुविभातमन्विष्याप्ततममुत्कृष्टतमं महामायं महाविभूति सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं परमेव ब्रह्म मकारेण जानीयादात्मैव नृसिंहो देवः परमेव ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीतिह प्रजापतिरुवाच प्रजा-

पतिरुवाच ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ते देवा इममात्मानं ज्ञातुमैच्छंस्तान्हासुरः पाप्मा परिजग्राह त ऐक्षन्त हन्तैनमासुरं पाप्मानं ग्रसाम इत्येतमेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमुग्रमनुग्रं वीरमवीरं महान्तममहान्तं विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतोमुखमसर्वतोमुखं नृसिंहमनृसिंहं भीषणमभीषणंभद्रमभद्रं मृत्युमृत्युममृत्युमृत्युं नमाम्यनमाम्यहमनहं नृसिंहानुष्टुभैव बुबुधिरे तेभ्यो हासावासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिरभवत्तस्मादपक्वकषाय इममेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानं नृसिंहानुष्टुभैव जानीयात्तस्यासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिर्भवति ते देवा ज्योतिरुत्तितीर्षवो द्वितीयाद्भयमेव पश्यन्त इममेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमनुष्टुभान्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थितास्तेभ्यस्तज्ज्योतिरस्य सर्वस्य पुरतः सुविभातमविभातमद्वैतमचिन्त्यमलिङ्गं

स्वप्रकाशमानन्दघनं शून्यमभवदेवंवित्स्वप्रकाशं परमेव ब्रह्म भवति ते देवाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च ससाधनेभ्यो व्युत्थाय निरागारा निष्परिग्रहा अशिखा अयज्ञोपवीता अन्धा बधिरा मुग्धाः क्लीबा मूका उन्मत्ता इव परिवर्तमानाः शान्ता दान्ता उपरतास्तितिक्षवः समाहिता आत्मरतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणवमेव परं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिसमाप्तास्तस्मात्तद्देवानां व्रतमाचरन्नोङ्कारे परे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेत्स आत्मन्येवात्मानं परं ब्रह्म पश्यति ॥ तदेष श्लोकः ॥ शृङ्गेष्वशृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत् । शृङ्गाभ्यां शृङ्गमाबध्य त्रयो देवा उपासत इति ॥ षष्ठः खण्डः ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् भूय एव नो भगवान्विज्ञापयत्विति तथेत्यजत्वादमरत्वादजरत्वादमृतत्वादशोकत्वादमोहत्वादनशनायत्वादपिपासत्वादद्वैतत्वा--

च्चाकारेणेममात्मानमन्विष्योत्कृष्टत्वादुत्पादकत्वादुष्प्रवेष्टत्वादुत्थापयितृत्वादुद्द्रष्टृत्वादुत्क-
तृत्वादुत्पथवारकत्वादुद्ग्रासत्वादुद्भ्रान्तत्वादुत्तीर्णविकृतत्वाच्चोङ्कारेणेममात्मानं परमं
ब्रह्म नृसिंहमन्विष्याकारेणेममात्मानमुकारं पूर्वार्धमाकृष्य सिंहीकृत्योत्तरार्धेन तं
सिंहमाकृष्य महत्त्वान्महस्त्वान्मानत्वान्मुक्तत्वान्महादेवत्वान्महेश्वरत्वान्महासत्त्वान्म-
हाचित्त्वान्महानन्दत्वान्महाप्रभुत्वाच्च मकारार्धेनानेनात्मनैकीकुर्यादशरीरो निरिन्द्रियो-
ऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवं वेद कस्त्वमित्यहमिति
होवाचैवमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानं तस्यादिरयमकारः स एव भवति
सर्वं ह्ययमात्मायं हि सर्वान्तरो न हीदं सर्वमहमिति होवाचैव निरात्मकमात्मै-
वेदं सर्वं तस्मात्सर्वात्मकेनाकारेण सर्वात्मकमात्मानमन्विच्छेद्ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्द-

रूपं सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्धीदं सर्वं सत्सदिति चिद्धीदं सर्वं काशते प्रकाशते
चेति किं सदितीदमिदं नेत्यनुभूतिरिति कैषेतीयमियं नेत्यवचनेनैवानुभवन्नुवाचैवमेव
चिदानन्दावप्यवचनेनैवानुभवन्नुवाच सर्वमन्यदिति स परमानन्दस्य ब्रह्मणो नाम ब्रह्मे-
ति तस्यान्त्योऽयं मकारः स एव भवति तस्मान्मकारेण परमं ब्रह्मान्विच्छेत्किमिदमेवमि-
त्युकार इत्येवाहाविचिकित्सन्नकारेणेममात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्मणानुसंदध्यादुकारेणा-
विचिकित्सन्नशरीरोऽनिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड्भवति य एवं वेद
ब्रह्म वा इदं सर्वमत्तृत्वादुग्रत्वाद्वीरत्वान्महत्त्वाद्विष्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वान्नृसिं-
हत्वाद्भीषणत्वाद्भद्रत्वान्मृत्युमृत्युत्वान्नमामित्वादहंत्वादिति सततं ह्येतद्ब्रह्मोग्रत्वा-
द्वीरत्वान्महत्त्वाद्विष्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वान्नृसिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भद्रत्वान्मृत्युमृत्यु-

सिं० त्वान्नमामित्वादहंत्वादिति तस्मादकारेण परमं ब्रह्मान्विष्य मकारेण मन आद्यवितारं
९९ ॥ मन आदिसाक्षिणमन्विच्छेत्स यदैतत्सर्वमपेक्षते तदैतत्सर्वमस्मिन्प्रविशति स यदा प्रति- उ
बुध्यते तदेतत्सर्वमस्मादेवोत्तिष्ठति तदेतत्सर्वं निरूत्य प्रत्यूत्य संपीड्य संज्वाल्य संभक्ष्य
स्वात्मानमेवैषा ददात्यत्युग्रोऽतिवीरोऽतिमहानतिविष्णुरतिज्वलन्नतिसर्वतोमुखोऽतिनृसिं-
होऽतिभीषणोऽतिभद्रोऽतिमृत्युमृत्युरतिनमाम्यत्यहं भूत्वा स्वे महिम्नि सदा समासते
तस्मादेनमकारार्थेन परेण ब्रह्मणैकीकुर्यादुकारेणाविचिकित्सन्नशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽ-
तमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवं वेद ॥ तदेष श्लोकः ॥ शृङ्गं शृङ्गार्ध-
माकृष्य शृङ्गेणानेन योजयेत् । शृङ्गमेनं परे शृङ्गे तमनेनापि योजयेत् ॥ इति सप्तमः
खण्डः ॥ अथ तुरीयेणोतश्च प्रोतश्च ह्ययमात्मा नृसिंहोऽस्मिन्सर्वमयं सर्वात्मायं हि ॥ २९

सर्वं नैवातोऽद्वयो ह्ययमात्मैकल एवाविकल्पो न हि वस्तु सदयं ह्योत इव सद्घनोऽयं
चिद्घन आनन्दघन एवैकरसो व्यवहार्यः केनचनाद्वितीय ओतश्च प्रोतश्चैष ओ-
ङ्कार एवं नैवमिति पृष्ट ओमित्येवाह वाग्वा ओङ्कारो वागेवेदं सर्वं न ह्यशब्दमिवेहा-
स्ति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृ-
तमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञाता ह्यय-
मात्मैष ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानमनुजानाति न हीदं सर्वं स्वत आत्मविन्न ह्ययमोतो
नानुज्ञातासंगत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्यस्यानुज्ञाता ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्यनुजानाति
वाग्वा ओङ्कारो वागेवेदं सर्वमनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिद्धीदं सर्वं निरात्मक-
मात्मसात्करोति तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं

हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा प्रज्ञानघन एवायं यस्मा-
त्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातोऽतश्चिद्घन एव न ह्ययमोतो नानुज्ञातैतदात्म्यं हीदं सर्वं
सदैवानुज्ञैकरसो ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्येवानुजानाति वाग्वा ओङ्कारो वागेव ह्यनुजा-
नाति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिदेव ह्यनुज्ञाता तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृतम-
भयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमविकल्पो ह्यय-
मात्माद्वितीयत्वादविकल्पो ह्ययमोङ्कारोद्वितीयत्वादेव चिन्मयो ह्ययमोङ्कारस्तस्मात्परमे-
श्वर एवैकमेव तद्भवत्यविकल्पो नाविकल्पोऽपि नात्र काचन भिदास्ति नैव तत्र काच-
न भिदास्त्यत्र हि भिदामिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति तदेतदद्वयं स्वप्रकाशं महानन्दमात्मैवैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै

ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यम् ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्निम-
मेव नो भगवन्नोङ्कारमात्मानमुपदिशेति तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा नृसिंहश्चिद्रूप एवा-
विकारो ह्युपलब्धः सर्वस्य सर्वत्र न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्य-
दिव स वा एष आत्मा पर एषैव सर्वं तथाहि प्रज्ञेनैषा विद्या जगत्सर्वमात्मा परमा-
त्मैव स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्जानन्नेव ह्यन्यत्रान्यन्न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमो-
रूपानुभूतिस्तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तमिदं रूपमस्यास्य व्यञ्जिका नित्यनिवृत्तापि मूढै-
रात्मैव दृष्टास्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन
सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव तद्यथा वटबीजसामान्यमेकमनेकान्स्वाव्य-
तिरिक्तान्वटान्सबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सन्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्ता-

नि पूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशात्वभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव
भवति सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयंगुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मवि-
ष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमभिमन्ता जीवो
नियन्तेश्वरः सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वरवद्व्यक्तचैतन्यः सर्वगो ह्येष ईश्वरः
क्रियाज्ञानात्मा सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाप्यल्पाः स वा एष
भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते
माययैव तस्मादद्वय एवायमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो
विभुरद्वयानन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवगतः सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्ता-
त्सिद्धं हि ब्रह्म न ह्यत्र किंचनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यवि- ॥ ३०

क्रियेऽद्वये पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्सत्यं हीत्थं पुरस्तादयोनिस्वात्मस्थमानन्दचि-
द्घनं सिद्धं ह्यसिद्धं तद्विष्णुरीशानो ब्रह्मान्यदपि सर्वं सर्वगतं सर्वमत एव शुद्धोऽबा-
ध्यस्वरूपो बुद्धः सुखस्वरूप आत्मा न ह्येतन्निरात्मकमपि नात्मा पुरतो हि सिद्धो न
हीदं सर्वं कदाचिदात्मा हि स्वमहिमस्थो निरपेक्ष एक एव साक्षी स्वप्रकाशः किं तन्नि-
त्यमात्मात्र ह्येव न विचिकित्समेतद्धीदं सर्वं साधयति द्रष्टा द्रष्टुः साक्ष्यविक्रियः
सिद्धो निरवद्यो बाह्याभ्यन्तरवीक्षणात्सुविस्फुटस्तमःसपरस्ताद्ब्रूतैष दृष्टोऽदृष्टोऽव्यव-
हार्योऽप्यल्पो नाल्पः साक्ष्यविशेषोऽनन्योऽसुखदुःखोऽद्वयः परमात्मा सर्वज्ञोऽनन्तोऽ-
भिन्नोऽद्वयः सर्वदा संवित्तिर्मायया नासंवित्तिः स्वप्रकाशे यूयमेव दृष्टाः किमद्वयेन द्विती-
यमेव न यूयमेव ब्रूह्येव भगवन्निति देवा ऊचुर्यूयमेव दृश्यते चेन्नात्मज्ञा असङ्गो ह्ययमा-

त्माते यूयमेव स्वप्रकाशा इदं हि सत्संविन्मयत्वाद्यूयमेव नेति होचुर्हन्तासङ्गा वयमिति
२ ॥ होचुः कथं पश्यन्तीति होवाच न वयं विद्म इति होचुस्ततो यूयमेव स्वप्रकाशा इति
होवाच न च सत्संविन्मया एतौ हि पुरस्तात्सुविभातमव्यवहार्यमेवाद्वयं ज्ञातो नैष विज्ञातो
विदिता विदितात्पर इति होचुः स होवाच तद्वा एतद्ब्रह्माद्वयं ब्रह्मत्वान्नित्यं शुद्धं बुद्धं
मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपूर्णमद्वयं सदानन्दचिन्मात्रमात्मैवाव्यवहार्यं केनच तत्तदेतदात्मान-
मोमित्यपश्यन्तः पश्यत तदेतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मेवात्र ह्येव न विचिकित्स्यमित्यों सत्यं
तदेतत्पण्डिता एव पश्यन्त्येतद्ध्यशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमवक्तव्यमनादातव्यमगन्त-
व्यमविसर्जयितव्यमनानन्दयितव्यममन्तव्यमबोद्धव्यमनहङ्कर्तयितव्यमचेतयितव्यमप्रा-
णयितव्यमनपानयितव्यमव्यानयितव्यमनुदानयितव्यमसमानयितव्यमनिन्द्रियमविषय-- ॥ ३०२

मकरणमलक्षणमसङ्गमगुणमविक्रियमव्यपदेश्यमसत्त्वमरजस्कमतमस्कममायमभयमप्यौ-
पनिषदमेव सुविभातं सकृद्विभातं पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सुविभातमद्वयं पश्यत हंसः
सोऽहमिति स होवाच किमेष दृष्टोऽदृष्टो वेति दृष्टो विदिताविदितात्पर इति होचुः क्वैषा
कथमिति होचुः किं तेन न किंचनेति होचुर्यूयमेवाश्चर्यरूपा इति होवाच न चेत्याहु-
रोमित्यनुजानीध्वं ब्रूतैनमिति ज्ञातो ज्ञातश्चेति होचुर्न चैनमिति होचुरिति ब्रूतैवैवमात्म-
सिद्धमिति होवाच पश्याम एव भगवो न च वयं पश्यमो नैव वयं वक्तुं शक्नुमो
नमस्तेऽस्तु भगवन् प्रसीदेति होचुर्न भेतव्यं पृच्छतेति होवाच क्वैषानुज्ञेत्येष एवात्मेति
होवाच ते होचुर्नमस्तुभ्यं वयं त इति ह प्रजापतिर्देवाननुशशासानुशशासेति ॥ तदेष
श्लोकः ॥ ओतमोतेन जानीयादनुज्ञातारमान्तरम्। अनुज्ञामद्वयं लब्ध्वा उपद्रष्टारमाव्रजे-

दिति ॥ नवमः खण्डः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति नृसिंहोत्तरतापिन्युप-
निषत्समाप्ता ॥

अथ कालाग्निरुद्रोपनिषत् ॥ ब्रह्मज्ञानोपायतया यद्विभूतिः प्रकीर्तिता । तमहं
कालाग्निरुद्रं भजतां स्वात्मदं भजे ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ अथ
कालाग्निरुद्रोपनिषदः संवर्तकोऽग्निर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः श्रीकालाग्निरुद्रो देवता श्रीकाला-
ग्निरुद्रप्रीत्यर्थे भस्मत्रिपुण्ड्रधारणे विनियोगः ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कु-
मारः पप्रच्छ अधीहि भगवंस्त्रिपुण्ड्रविधिं सतत्त्वं किं द्रव्यं कियत्स्थानं कतिप्रमाणं का
रेखा के मन्त्रा का शक्तिः किं दैवतं कः कर्ता किं फलमिति च । तं होवाच भगवान् काला-
ग्निरुद्रः । यद्द्रव्यं तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्म वायु-
रिति भस्म व्योमेति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्मेत्यनेनाभिमन्त्र्य मान-
स्तोक इति समुद्धृत्य मानोमहान्तमिति जलेन संसृज्य त्रियायुषमिति शिरोललाटवक्षः-
स्कन्धेषु त्रियायुषैस्त्र्यम्बकैस्त्रिशक्तिभिस्तिर्यक्तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु
देवेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति तस्मात्तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय ॥ अथ सनत्कुमारः
पप्रच्छ प्रमाणमस्य त्रिपुण्ड्रधारणस्य त्रिधा रेखा भवत्याललाटादाचक्षुषोरामूर्ध्नोराभ्रुवो-
र्मध्यतश्च यास्य प्रथमा रेखा सा गार्हपत्यश्चाकारो रजोभूर्लोकः स्वात्मा क्रियाशक्ति-
र्ऋग्वेदः प्रातःसवनं महेश्वरो देवतेति यास्य द्वितीया रेखा सा दक्षिणाग्निरुकारः सत्त्व-
मन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यंदिनं सवनं सदाशिवो देवतेति यास्य
तृतीया रेखा साहवनीयो मकारस्तमोद्यौर्लोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृती-

यसवनं महादेवो देवतेति एवं त्रिपुण्ड्रविधिं भस्मना करोति यो विद्वान् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति स सर्वान्वेदानधीतो भवति स सर्वान्देवाञ्ज्ञातो भवति स सततं सकलरुद्रमन्त्रजापी भवति स सकलभोगान्भुङ्क्ते देहं त्यक्त्वा शिवसायुज्यमेति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्याह भगवान्कालाग्निरुद्रः ॥ यस्त्वेतद्वाधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यों सत्यमित्युपनिषत् ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति कालाग्निरुद्रोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मैत्रेय्युपनिषत् ॥ श्रुत्याचार्योपदेशेन मुनयो यत्पदं ययुः । तत्स्वानुभूतिसंसिद्धं स्वमात्रं ब्रह्म भावये ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ ॐ बृहद्रथो वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम स

तत्र परमं तप आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठत्यन्ते सहस्रस्य मुनिरन्तिकमाजगामाग्निरिवाधूमकस्तेजसा निर्दहन्निवात्मविद्भगवाञ्छाकायन्य उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत्स तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्नाहमात्मवित्त्वं तत्त्वविच्छृणुमो वयं स त्वं नो ब्रूहीत्येतद्वृत्तं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति शाकायन्यस्य चरणावभिमृश्यमानो राजेमां गाथां जगाद ॥ १ ॥ अथ किमेतैर्वान्यानां शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं स्थानं वा तरूणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणां सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैर्यैरेवाश्रितस्यासकृदुपावर्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीत्यन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारे भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ २ ॥ भगवन् शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविदपेतं निरय

मैत्रे० ॥ एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रवातपित्त-
३०८ ॥ कफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णमेतादृशे शरीरे वर्तमानस्य भगवंस्त्वं उ०
नो गतिरिति ॥ ३ ॥ अथ भगवाञ्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं महाराज बृहद्र-
थेक्ष्वाकुवंशध्वज शीर्षात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्नाम्नो विश्रुतोऽसीत्ययं खल्वात्मा ते
कतमो भगवान्वर्ण्य इति तं होवाच ॥ शब्दस्पर्शमया येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः
एषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥ १ ॥ तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वा-
त्संप्राप्यते मनः । मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥ २ ॥ यथा निरि-
न्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्याति । तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ ३ ॥
स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः । इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥४॥ ॥ ३०८ ॥

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चितस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सना-
तनम् ॥ ५॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा
सुखमव्ययमश्नुते ॥ ६ ॥ समासक्तं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरम् । यद्येवं ब्रह्मणि
स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ७ ॥ हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भावयेत्परमेश्वरम् ।
साक्षिणं बुद्धिवृत्तस्य परमप्रेमगोचरम् ॥ ८ ॥ अगोचरं मनोवाचामवधूतादिसंप्लवम् ।
सत्तामात्रप्रकाशैकप्रकाशं भावनातिगम् ॥ ९ ॥ अहेयमनुपादेयमसामान्यविशेषणम् । ध्रुवं
स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥ निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमयसंविदम् ॥ १० ॥
नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः सत्यः सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः । आनन्दाब्धिर्यः परः
सोऽहमस्मि प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥ ११ ॥ आनन्दमन्तर्निजमाश्रयं तमाशापि-

शाचीमवमानयन्तम् । आलोकयन्तं जगदिन्द्रजालमापत्कथं मां प्रविशेदसङ्गम् ॥ १२ ॥
वर्णाश्रमाचारयुता विमूढाः कर्मानुसारेण फलं लभन्ते । वर्णादिधर्मं हि परित्यजन्तः
स्वानन्दतृप्ताः पुरुषा भवन्ति ॥ १३॥ वर्णाश्रमं सावयवं स्वरूपमाद्यन्तयुक्तं ह्यतिकृच्छ्रमा-
त्रम् । पुत्रादिदेहेष्वभिमानशून्यं भूत्वा वसेत्सौख्यतमे ह्यनन्त इति ॥ १४ ॥ ४ ॥ प्रथमोऽ-
ध्यायः ॥ अथ भगवान्मैत्रेयः कैलासं जगाम तं गत्वोवाच भो भगवन्परमतत्त्वरहस्यमनुब्रू-
हीति ॥ स होवाच महादेवः ॥ देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः । त्यजेदज्ञान-
निर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ १ ॥ अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः । स्नानं
मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ २ ॥ ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षमाचरेद्देहरक्षणे । वसेदे-
कान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ॥ ३ ॥ इत्येवमाचरेद्धीमान्स एवं मुक्तिमाप्नु-

यात् । जातं मृतमिदं देहं मातापितृमलात्मकम् ॥ ४ ॥ सुखदुःखालयामेध्यं स्पृष्ट्वा स्नानं
विधीयते । धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिरमध्रुवम् ॥ ५ ॥ विकाराकारविस्तीर्णं स्पृष्ट्वा
स्नानं विधीयते । नवद्वारमलस्रावं सदा काले स्वभावजम् ॥ ६ ॥ दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्ट्वा
स्नानं विधीयते । मातासूतकसंबन्धं सूतके सह जायते ॥ ७ ॥ मृतसूतकजं देहं स्पृष्ट्वा
स्नानं विधीयते । अहंममेति विण्मूत्रलेपगन्धादिमोचनम् ॥ ८ ॥ शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्ज-
लाभ्यां तु लौकिकम् । चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशनम् ॥ ज्ञानवैराग्यमृ-
त्तोयैः क्षालनाच्छौचमुच्यते ॥ ९ ॥ अद्वैतभावनाभैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम् । गुरुशास्त्रो-
क्तभावेन भिक्षोर्भैक्षं विधीयते ॥ १० ॥ विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य संन्यासानन्तरं
स्वतः । कारागारविनिर्मुक्तचोरवद्दूरतो वसेत् ॥ ११ ॥ अहंकारसुतं वित्तभ्रातरं मोहम-

न्दिरम् । आशापत्नीं त्यजेद्यावत्तावन्मुक्तो न संशयः ॥ १२ ॥ मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः । सूतकद्वयसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे ॥ १३ ॥ हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भासति भासति । नास्तमेति न चोदेति कथं संध्यामुपास्महे ॥ १४ ॥ एकमेवाद्वितीयं यद्गुरोर्वाक्येन निश्चितम् । एतदेकान्तमित्युक्तं न मठो न वनान्तरम् ॥ १५ ॥ असंशयवतां मुक्तिः संशयाविष्टचेतसाम् । न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्माद्विश्वासमाप्नुयात् ॥१६॥ कर्मत्यागान्न संन्यासो न प्रेषोच्चारणेन तु । संधौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥ वमनाहारवद्यस्य भाति सर्वेषणादिषु । तस्याधिकारः संन्यासे त्यक्तदेहाभिमानिनः ॥१८॥ यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु । तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ १९॥ द्रव्यार्थमन्नवस्त्रार्थं यः प्रतिष्ठार्थमेव वा । संन्यसेदुभयभ्रष्टः स मुक्तिं नाप्तुमर्हति ॥ २० ॥ उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् ॥ अधमा मन्त्रचिन्ता च तीर्थभ्रान्त्यधमाधमा ॥ २१ ॥ अनुभूतिं विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते । प्रतिबिम्बितशाखाग्रफलास्वादनमोदवत् ॥ २२ ॥ न त्यजेच्चेद्यतिर्मुक्तो यो माधूकरमातरम् । वैराग्यजनकं श्रद्धाकलत्रं ज्ञाननन्दनम् ॥ २३ ॥ धनवृद्धा वयोवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च । ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिंकराः ॥ २४ ॥ यन्मायया मोहितचेतसो मामात्मानमापूर्णमलब्धवन्तः । परं विदग्धोदरपूरणाय भ्रमन्ति काका एव सूरयोऽपि ॥ २५ ॥ पाषाणलोहमणिमृण्मयविग्रहेषु पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः । तस्माद्यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्याद्बाह्यार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥ २६ ॥ अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे । अन्तःशून्यो

बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ॥ २७ ॥ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ २८ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह । दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥२९॥ संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः । जाग्रन्निद्रा विनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥३०॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अहमस्मि परश्चास्मि ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम् । सर्वलोकगुरुश्चास्मि सर्वलोकेऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥ अहमेवास्मि सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम् । अहमस्मि सदा सोऽस्मि नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥ विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम् । शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥ मानावमानहीनोऽस्मि निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् । द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि द्वन्द्वहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥ भावाभावविहीनोऽस्मि भाषाहीनोऽस्मि भास्म्यहम् । शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥ तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि नित्यः शुद्धः सदाशिवः । सर्वासर्वविहीनोऽस्मि सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥ ६ ॥ एकसंख्याविहीनोऽस्मि द्विसंख्यावानहं न च । सदसद्भेदहीनोऽस्मि संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥ नानात्मभेदहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः । नाहमस्मि न चान्योऽस्मि देहादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥ आश्रयाश्रयहीनोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम् । बन्धमोक्षादिहीनोऽस्मि शुद्धब्रह्माऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ९ ॥ चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि परमोऽस्मि परात्परः । सदा विचाररूपोऽस्मि निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥१०॥ अकारोकाररूपोऽस्मि मकारोऽस्मि सनातनः। ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ११ ॥ सर्वपूर्णस्वरूपोऽस्मि सच्चि-

दानन्दलक्षणः। सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि परमात्मास्म्यहं शिवः ॥ १२ ॥ लक्ष्यालक्ष्यविहीनो-
ऽस्मि लयहीनरसोऽस्म्यहम् । मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥ न
जगत्सर्वद्रष्टास्मि नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम् । प्रवृद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि परो-
ऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि सर्वकर्मकृदप्यहम् । सर्ववेदान्ततृप्तोऽस्मि
सर्वदा सुलभोऽस्म्यहम् ॥ १५ ॥ मुदितामुदिताख्योऽस्मि सर्वमौनफलोऽस्म्यहम् । नित्य-
चिन्मात्ररूपोऽस्मि सदा सच्चिन्मयोऽस्म्यहम् ॥ १६ ॥ यत्किंचिदपि हीनोऽस्मि स्वल्पम-
प्यषि नास्म्यहम् । हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि हृदयाम्भोजमध्यगः ॥ १७ ॥ षड्विकारवि-
हीनोऽस्मि षट्कोशरहितोऽस्म्यहम् । अरिषड्वर्गमुक्तोऽस्मि अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम् ॥ १८ ॥
देशकालविमुक्तोऽस्मि दिगम्बरसुखोऽस्म्यहम् । नास्ति नास्ति विमुक्तोऽस्मि नकाररहितो-
ऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥ अखण्डाकाशरूपोऽस्मि ह्यखण्डाकारमस्म्यहम् । प्रपञ्चमुक्तचित्तो-
ऽस्मि प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥ २० ॥ सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् ।
कालत्रयविमुक्तोऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ कायिकादिविमुक्तोऽस्मि निर्गु-
णः केवलोऽस्म्यहम् । मुक्तिहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा ॥ २२ ॥
सत्यासत्यादिहीनोऽस्मि सन्मात्रान्नास्म्यहं सदा । गन्तव्यदेशहीनोऽस्मि गमनादिवि-
वर्जितः॥२३॥ सर्वदा समरूपोऽस्मि शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः। एवं स्वानुभवो यस्य सोऽहम-
स्मि न संशयः ॥ २४ ॥ यः शृणोति सकृद्वापि ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥ ॐ
आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ इति मैत्रेय्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सुबालोपनिषत् ॥ बीजाज्ञानमहामोहापह्नवाद्यादिशिष्यते । निर्बीजं त्रैपदं तत्त्वं तदस्मीति विचिन्तये ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ ॐ तदाहुः किं तदासीत्तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात्तमः संजायते तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवत्तत्संवत्सरमात्रमुषित्वा द्विधाकरोदधस्ताद्भूमिमुपरिष्टादाकाशं मध्ये पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्रबाहुरिति सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत्त्र्यक्षरं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुं तस्य ब्रह्माभिधेति स ब्रह्मणमेव विवेश स मानसान्सप्त पुत्रानसृजत्ते ह विराजः सत्यमानसानसृजन्तेह प्रजापतयो ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ॥ बाहू राजन्यः कृतः ॥ ऊरू तदस्य यद्वैश्यः॥ पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽजायत ॥ श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च हृदयात्सर्वमिदं जायते ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ अपानान्निषादा यक्षराक्षसगन्धर्वाश्चास्थिभ्यः पर्वता लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो ललाटात्क्रोधजो रुद्रो जायते तस्यैतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेवैतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामयनं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि व्याख्यानान्युपव्याख्यानानि च सर्वाणि च भूतानि हिरण्यज्योतिर्यस्मिन्नयमात्माधिक्षीयन्ति भुवनानि विश्वा आत्मानं द्विधाकरोदर्धेन स्त्री अर्धेन पुरुषो देवो भूत्वा देवानसृजदृषिर्भूत्वा ऋषीन्यक्षराक्षसगन्धर्वान्ग्राम्यानारण्यांश्च पशूनसृजादितरा गौरितरोऽनड्वानितरो वडवेतरोऽश्व इतरा गर्दभीतरो गर्दभ इतरा विश्वंभरीतरो विश्वंभरः सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा संदग्ध्वा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयत आपस्तेजसि प्रलीयन्ते तेजो वायौ विलीयते वायुराकाशे

सुबा०
३११ ॥

विलीयत आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते भूता-
दिर्महति विलीयते महानव्यक्ते विलीयतेऽव्यक्तमक्षरे विलीयते अक्षरं तमसि विली- उ०
यते तमः परे देव एकीभवति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वे-
दानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ असद्वा इदमग्र आसी-
दजातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमव्ययममहान्तमबृहन्तमजमात्मानं
मत्वा धीरो न शोचति॥ अप्राणममुखमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमचक्षुष्कमनामगोत्रमशि-
रस्कमपाणिपादमस्निग्धमलोहितमप्रमेयमह्रस्वमदीर्घमस्थूलमनण्वनल्पमपारमनिर्देश्यम-
नपावृत्तमप्रतर्क्यमप्रकाश्यमसंवृत्तमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्च-
नैतद्वै सत्येन दानेन तपसा नाशकेन ब्रह्मचर्येण निर्वेदनेनानाशकेन षडङ्गेनैव साध- ॥ ३११

येदेतत्त्रयं वीक्षेत दमं दानं दयामिति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते
ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ हृदयस्य मध्ये लोहितं
मांसपिण्डं यस्मिंस्तद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं हृदयस्य दश
छिद्राणि भवन्ति येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः स यदा प्राणेन सह संयुज्यते तदा पश्यति
नद्यो नगराणि बहूनि विविधानि च यदा व्यानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति देवांश्च
ऋषींश्च यदापानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति यक्षराक्षसगन्धर्वान्यदोदानेन सह संयु-
ज्युते तदा पश्यति देवलोकान्देवान्स्कन्दं जयन्तं चेति यदा समानेन सह संयुज्यते
तदा पश्यति देवलोकान्धनानि च यदा वैरम्भेण सह संयुज्यते तदा पश्यति दृष्टं च श्रुतं
च भुक्तं चाभुक्तं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति अथेमा दश दश नाड्यो भवन्ति तासामे-

कैकस्य द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः शाखा नाडीसहस्राणि भवन्ति यस्मिन्नयमात्मा स्वपिति
शब्दानां च करोत्यथ यद्द्वितीये संकोशे स्वपिति तदेमं च लोकं परं च लोकं पश्यति सर्वा-
ञ्छब्दान्विजानाति स संप्रसाद इत्याचक्षते प्राणः शरीरं परिरक्षति हरितस्य नीलस्य पीतस्य
लोहितस्य श्वेतस्य नाड्यो रुधिरस्य पूर्णा अथात्रैतद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विक-
सितं यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तथा हि ता नाम नाड्यो भवन्ति हृद्याकाशे परे
कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपिति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं
पश्यति न तत्र देवा न देवलोका यज्ञा न यज्ञा वा न माता न पिता न बन्धुर्न
बान्धवो न स्तेनो न ब्रह्महा तेजस्कायममृतं सलिल एवेदं सलिलं वनं भूयस्तेनैव
मार्गेण जाग्राय धावति सम्राडिति होवाच ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ स्थानानि

स्थानिभ्यो यच्छति नाडी तेषा निबन्धनं चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्त-
त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यश्चक्षुषि यो द्रष्टव्ये य आदित्ये यो नाड्यां
यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति
सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥ श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्य-
मधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः श्रोत्रे यः श्रोतयितव्ये यो दिक्षु
यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्न-
न्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥ नासा-
ध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथिवी तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो नासायां यो
घ्रातव्ये यः पृथिव्यां यो नाड्यां॰ नन्तम् ॥ जिह्वाध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्त-

त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो जिह्वायां यो रसयितव्ये यो वरुणे यो नाड्यां० न-
न्तम् ॥ त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यस्त्वचि
यः स्पर्शयितव्ये यो वायौ यो नाड्यां० नन्तम् ॥ मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्त-
त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो मनसि यो मन्तव्ये यश्चन्द्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥
बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो बुद्धौ यो
बोद्धव्ये यो ब्रह्मणि यो नाड्यां० नन्तम् ॥ अहंकारोऽध्यात्ममहंकर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्त-
त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं योऽहंकारे योऽहंकर्तव्ये यो रुद्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥
चित्तमध्यात्मं चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यश्चित्ते य-
श्चेतयितव्ये यः क्षेत्रज्ञे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निस्तत्राधि-

दैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो वाचि यो वक्तव्ये योऽग्नौ यो नाड्यां० नन्तम् ॥ हस्ताव-
ध्यात्ममादातव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो हस्ते य आदातव्ये
य इन्द्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुस्तत्राधिदैवतं नाडी
तेषां निबन्धनं यः पादे यो गन्तव्ये यो विष्णौ यो नाड्यां० नन्तम् ॥ पायुरध्यात्मं
विसर्जयितव्यमधिभूतं मृत्युस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः पायौ यो विसर्जयि-
तव्ये यो मृत्यौ यो नाड्यां० नन्तम् ॥ उपस्थोऽध्यात्ममानन्दयितव्यमधिभूतं प्रजापति-
स्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं य उपस्थे य आनन्दयितव्ये यः प्रजापतौ यो
नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे संच-
रति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥ एष सर्वज्ञ एष

८१५।० सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरेषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य सर्वसौख्यैरुपास्यमानो न च सर्व-
१४॥ सौख्यान्युपास्यति वेदशास्त्रैरुपास्यमानो न च वेदशास्त्राण्युपास्यति यस्यान्नमिदं सर्वं न ३०
च योऽन्नं भवत्यतः परं सर्वनयनः प्रशास्तान्नमयो भूतात्मा प्राणमय इन्द्रियात्मा मनो-
मयः संकल्पात्मा विज्ञानमयः कालात्मानन्दमयो लयात्मैकत्वं नास्ति द्वैतं कुतो
मर्त्यं नास्त्यमृतं कुतो नान्तःप्रज्ञो न बहिःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञो न प्रज्ञानघनो न
प्रज्ञो नाप्रज्ञोऽपि नो विदितं वेद्यं नास्तीत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वे-
दानुशासनम् ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ नैवेह किंचनाग्र आसीदमूलमनाधारमिमाः
प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणश्चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः श्रोत्रं च श्रोतव्यं च
नारायणो घ्राणश्च घ्रातव्यं च नारायणो जिह्वा च रसयितव्यं च नारायणस्त्वक् च ॥३१४॥

स्पर्शयितव्यं च नारायणो मनश्च मन्तव्यं च नारायणो बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायणो-
ऽहंकारश्चाहंकर्त्तव्यं च नारायणश्चित्तं च चेतयितव्यं च नारायणो वाक् च वक्तव्यं च
नारायणो हस्तौ चादातव्यं च नारायणः पादौ च गन्तव्यं च नारायणः पायुश्च विस-
र्जयितव्यं च नारायणः उपस्थश्चानन्दयितव्यं च नारायणो धाता विधाता कर्त्ता विक-
र्त्ता दिव्यो देव एको नारायण आदित्या रुद्रा मरुतो वसवोऽश्विनावृचो यजूंषि सामानि
मन्त्रोऽग्निराज्याहुतिर्नारायण उद्भवः संभवो दिव्यो देव एको नारायणो माता पिता भ्राता
निवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायणो विरजा सुदर्शनाजितासोम्यामोघाकुमारामृतासत्याम-
ध्यमानासीराशिशुरासूरासूर्याभास्वराविज्ञेयानि नाडीनामानि दिव्यानि गर्जति गायति
वाति वर्षति वरुणोऽर्यमा चन्द्रमाः कलाकलिर्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मघवा दिवसाश्चार्ध-

दिवसाश्च कलाः कल्पाश्चोर्ध्वं च दिशश्च सर्वं नारायणः ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानः॥तद्विष्णोःपरमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ तदेतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम्॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यो यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यं पृथिवी न वेद॥ यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरे संचरन्यमापो न विदुः ॥ यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे संचरन्त्यं तजो न वेद॥ यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरे संचरन्यं वायुर्न वेद॥ यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरे संचरन्यमाकाशो न वेद ॥ यस्य मनः शरीरं यो मनोन्तरे संचरन्यं मनो न वेद ॥ यस्य बुद्धिः शरीरं यो बुद्धिमन्तरे संचरन्यं बुद्धिर्न वेद॥

यस्याहंकारः शरीरं योऽहंकारमन्तरे संचरन्यमहंकारो न वेद ॥ यस्य चित्तं शरीरं यश्चित्तमन्तरे संचरन्यं चित्तं न वेद ॥ यस्याव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे संचरन्यमव्यक्तं न वेद ॥ यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे संचरन्यमक्षरं न वेद ॥ यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे संचरन्यं मृत्युर्न वेद॥ स एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः॥ एतां विद्यामपान्तरतमाय ददावपान्तरतमो ब्रह्मणे ददौ ब्रह्मा घोराङ्गिरसे ददौ घोराङ्गिरा रैक्वाय ददौ रैक्वो रामाय ददौ रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददावित्येवं निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम्॥इति सप्तमः खण्डः ॥ अन्तःशरीरे निहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा सर्वस्य मेदोमांसक्लेदावकीर्णे शरीरमध्येऽत्यन्तोपहते चित्रभित्तिप्रतीकाशे गन्धर्वनगरोपमे कदलीगर्भवन्निः-

ुबा० सारे जलबुद्बुदवच्चञ्चले निःसृतमात्मानमचिन्त्यरूपं दिव्यं देवमसङ्गं शुद्धं तेजस्काय-
११६ ॥ मरूपं सर्वेश्वरमचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहायाममृतं विभ्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति विद्वां-
सस्तेन लये न पश्यन्ति ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगव-
न्कस्मिन्सर्वेऽस्तं गच्छन्तीति ॥ तस्मै स होवाच चक्षुरेवाप्येति यश्चक्षुरेवास्तमेति द्रष्टव्यमे-
वाप्येति यो द्रष्टव्यमेवास्तमेत्यादित्यमेवाप्येति य आदित्यमेवास्तमेति विराजामेवाप्ये-
ति यो विराजामेवास्तमेति प्राणमेवाप्येति यः प्राणमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञा-
नमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति य आनन्दमेवास्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्त-
मेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बीजमेवाप्येतीति होवाच ॥ श्रोत्रमेवाप्येति यः श्रोत्र-
मेवास्तमेति श्रोतव्यमेवाप्येति यः श्रोतव्यमेवास्तमेति दिशमेवाप्येति यो दिशमेवास्त- ॥ ३१६

मेति सुदर्शनामेवाप्येति यः सुदर्शनामेवास्तमेत्यपानमेवाप्येति योऽपानमेवास्तमेति वि-
ज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेति० होवाच ॥ नासामेवाप्येति यो नासामेवास्तमेति
घ्रातव्यमेवाप्येति यो घ्रातव्यमेवास्तमेति पृथिवीमेवाप्येति यः पृथिवीमेवास्तमेति जि-
तामेवाप्येति यो जितामेवास्तमेति व्यानमेवाप्येति यो व्यानमेवास्तमेति विज्ञानमेवा-
प्येति० होवाच ॥ जिह्वामेवाप्येति यो जिह्वामेवास्तमेति रसयितव्यमेवाप्येति यो रस-
यितव्यमेवास्तमेति वरुणमेवाप्येति यो वरुणमेवास्तमेति सौम्यामेवाप्येति यः सौम्यामे-
वास्तमेत्युदानमेवाप्येति य उदानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति० होवाच ॥ त्वचमेवा-
प्येति यस्त्वचमेवास्तमेति स्पर्शयितव्यमेवाप्येति यः स्पर्शयितव्यमेवास्तमेति वायुमेवा-
प्येति यो वायुमेवास्तमेति मोघामेवाप्येति यो मोघामेवास्तमेति समानमेवाप्येति यः

समानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति॰होवाच ॥ वाचमेवाप्येति यो वाचमेवास्तमेति वक्तव्यमेवाप्येति यो वक्तव्यमेवास्तमेत्यग्निमेवाप्येति योऽग्निमेवास्तमेति कुमारामेवाप्येति यः कुमारामेवास्तमेति वैरम्भमेवाप्येति यो वैरम्भमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति॰होवाच ॥ हस्तमेवाप्येति यो हस्तमेवास्तमेत्यादातव्यमेवाप्येति य आदातव्यमेवास्तमेतीन्द्रमेवाप्येति य इन्द्रमेवास्तमेत्यमृतामेवाप्येति योऽमृतामेवास्तमेति मुख्यमेवाप्येति यो मुख्यमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति॰होवाच ॥ पादमेवाप्येति यः पादमेवास्तमेति गन्तव्यमेवाप्येति यो गन्तव्यमेवास्तमेति विष्णुमेवाप्येति यो विष्णुमेवास्तमेति सत्यामेवाप्येति यः सत्यामेवास्तमेत्यन्तर्याममेवाप्येति योऽन्तर्याममेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति॰होवाच ॥ पायुमेवाप्येति यः पायुमेवास्तमेति विसर्जयितव्यमेवाप्येति यो विसर्जयितव्यमेवास्तमेति

मृत्युमेवाप्येति यो मृत्युमेवास्तमेति मध्यमामेवाप्येति यो मध्यमामेवास्तमेति प्रभञ्जनमेवाप्येति यः प्रभञ्जनमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति॰ होवाच ॥ उपस्थमेवाप्येति य उपस्थमेवास्तमेत्यानन्दयितव्यमेवाप्येति य आनन्दयितव्यमेवास्तमेति प्रजापतिमेवाप्येति यः प्रजापतिमेवास्तमेति नासीरामेवाप्येति यो नासीरामेवास्तमेति कुमारमेवाप्येति यः कुमारमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति॰ होवाच ॥ मन एवाप्येति यो मन एवास्तमेति मन्तव्यमेवाप्येति यो मन्तव्यमेवास्तमेति चन्द्रमेवाप्येति यश्चन्द्रमेवास्तमेति शिशुमेवाप्येति यः शिशुमेवास्तमेति श्येनमेवाप्येति यः श्येनमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति॰ होवाच ॥ बुद्धिमेवाप्येति यो बुद्धिमेवास्तमेति बोद्धव्यमेवाप्येति यो बोद्धव्यमेवास्तमेति ब्रह्माणमेवाप्येति यो ब्रह्माणमेवास्तमेति सूर्यमेवाप्येति यः सूर्यमे-

वास्तमेति कृष्णमेवाप्येति यः कृष्णमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति० होवाच ॥ अहं-
कारमेवाप्येति योऽहंकारमेवास्तमेति अहंकर्तव्यमेवाप्येति योऽहंकर्तव्यमेवास्तमेति रुद्र-
मेवाप्येति यो रुद्रमेवास्तमेत्यसुरामेवाप्येति योऽसुरामेवास्तमेति श्वेतमेवाप्येति यः
श्वेतमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति० होवाच ॥ चित्तमेवाप्येति यश्चित्तमेवास्तमेति चेत-
यितव्यमेवाप्येति यश्चेतयितव्यमेवास्तमेति क्षेत्रज्ञमेवाप्येति यः क्षेत्रज्ञमेवास्तमेति
भास्वतीमेवाप्येति यो भास्वतीमेवास्तमेति नागमेवाप्येति यो नागमेवास्तमेति विज्ञानमे-
वाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति यः आनन्दमेवास्तमेति तुरीयमेवाप्येति
यस्तुरीयमेवास्तमेति तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्बीजमेवाप्येति होवाच ॥ य एवं
निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति न जायते न म्रियते न मुह्यते न भिद्यते न दह्यते ॥ ३१

उ०

न छिद्यते न कम्पते न कुप्यते सर्वदहनोऽयमात्मेत्याचक्षते नैवमात्मा प्रवचनशतेनापि
लभ्यते न बहुश्रुतेन न बुद्धिज्ञानाश्रितेन न मेधया न वेदैर्न न यज्ञैर्न तपोभिरुग्रैर्न सांख्यैर्न
योगैर्नाश्रमैर्नान्यैरात्मानमुपलभन्ते प्रवचनेन प्रशंसया व्युत्थानेन तमेतं ब्राह्मणाः शुश्रुवां-
सोऽनूचाना उपलभन्ते शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति
सर्वस्यात्मा भवति य एवं वेद ॥ इति नवमः खण्डः ॥ अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ
भगवन्कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति रसातललोकेष्विति होवाच कस्मिन्रसातल-
लोका ओताश्च प्रोताश्चेति भूर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्भूर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति
भुवर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्भुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति सुवर्लोकेष्विति होवाच
कस्मिन्सुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति महर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्महर्लोका ओताश्च

प्रोताश्चेति जनोलोकेष्विति होवाच कस्मिन् जनोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति तपोलोके-
ष्विति होवाच कस्मिंस्तपोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति सत्यलोकेष्विति होवाच कस्मिन्स-
त्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेष्विति होवाच कस्मिन्प्रजापतिलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेष्विति होवाच कस्मिन्ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
सर्वलोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवौताश्च प्रोताश्चेति स होवाचैवमेतान् लोकानात्मनि
प्रतिष्ठितान्वेदात्मैव स भवतीत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशा-
सनम् ॥ इति दशमः खण्डः ॥ अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगवन्योऽयं विज्ञान-
घन उत्क्रामन्स केन कतरद्वावस्थानमुत्सृज्यापक्रामतीति तस्मै स होवाच हृदयस्य
मध्ये लोहितं मांसपिण्डं यस्मिंस्तद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं तस्य मध्ये

समुद्रः समुद्रस्य मध्ये कोशस्तस्मिन्नाडयश्चतस्रो भवन्ति तत्र रमारमेच्छापुनर्भवेति तत्र
रमा पुण्येन पुण्यं लोकं नयत्यरमा पापेन पापामिच्छया यत्स्मरति तदभिसंपद्यते
अपुनर्भवया कोशं भिनत्ति कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्ति शीर्षकपालं भित्त्वा
पृथिवीं भिनत्ति पृथिवीं भित्त्वापो भिनत्त्यापो भित्त्वा तेजो भिनत्ति तेजो भित्त्वा वायुं
भिनत्ति वायुं भित्त्वाकाशं भिनत्त्याकाशं भित्त्वा मनो भिनत्ति मनो भित्त्वा भूतादिं
भिनत्ति भूतादिं भित्त्वा महान्तं भिनत्ति महान्तं भित्त्वाव्यक्तं भिनत्त्यव्यक्तं भित्त्वाक्षरं
भिनत्त्यक्षरं भित्त्वा मृत्युं भिनत्ति मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न
सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इत्येकादशः
खण्डः ॥ ॐ नारायणाद्वा अन्नमागतं पक्वं ब्रह्मलोके महासंवर्तके पुनः पक्वमादित्ये

पुनः पक्वं कव्यादि पुनः पक्वं जालकिलक्लिन्नं पर्युषितं पूतमन्नमयाचितमसंक्लृप्तमश्नीयान्न कंचन याचेत ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ बाल्येन तिष्ठासेद्बालस्वभावोऽसङ्गो निरवद्यो मौनेन पाण्डित्येन निरवधिकारतयोपलभ्येत कैवल्यमुक्तं निगमनप्रजापतिरुवाच महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत कुचेलोऽसहाय एकाकी समाधिस्थ आत्मकाम आप्तकामो निष्कामो जीर्णकामो हस्तिनि सिंहे दंशे मशके नकुले सर्पराक्षसगन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न बिभेति कुतश्चनेति वृक्षमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेतोत्पलमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेताकाशमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेत सत्येन तिष्ठासेत्सत्योऽयमात्मा सर्वेषामेव गन्धानां पृथिवी हृदयं सर्वेषामेव रसानामापो हृदयं सर्वेषामेव

रूपाणां तेजो हृदयं सर्वेषामेव स्पर्शानां वायुर्हृदयं सर्वेषामेव शब्दानामाकाशं हृदयं सर्वेषामेव गतीनामव्यक्तं हृदयं सर्वेषामेव सत्त्वानां मृत्युर्हृदयं मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ ॐपृथिवी वान्नमापोऽन्नादा आपो वान्नं ज्योतिरन्नादं ज्योतिर्वान्नं वायुरन्नादो वायुर्वान्नमाकाशोऽन्नाद आकाशो वान्नमिन्द्रियाण्यन्नादानीन्द्रियाणि वान्नं मनोऽन्नादं मनो वान्नं बुद्धिरन्नादा बुद्धिर्वान्नमव्यक्तमन्नादमव्यक्तं वान्नमक्षरमन्नादमक्षरं वान्नं मृत्युरन्नादो मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगवन्यो-

ॐ विज्ञानघन उत्क्रामन्स केन कतरद्वावस्थानं दहतीति तस्मै स होवाच योऽयं वि-
ज्ञानघन उत्क्रामन्प्राणं दहत्यपानं व्यानमुदानं समानं वैरम्भं मुख्यमन्तर्यामं प्रभ-
ञ्जनं कुमारं श्येनं श्वेतं कृष्णं नागं दहति पृथिव्यापस्तेजोवाय्वाकाशं दहति जागरितं
स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयं च महतां च लोकं परं च लोकं दहति लोकालोकं दहति धर्मा-
धर्मं दहत्यभास्करममर्यादं निरालोकमतः परं दहति महान्तं दहत्यव्यक्तं दहत्यक्षरं
दहति मृत्युं दहति मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्नि-
र्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥
सौबालबीजब्रह्मोपनिषन्नाप्रशान्ताय दातव्या नापुत्राय नाशिष्याय नासंवत्सररात्रोषि-
ताय नापरिज्ञातकुलशीलाय न दातव्या नैव च प्रवक्तव्या यस्य देवे परा भक्तिर्यथा ॥ २२१ ॥

देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इत्येतन्निर्वाणानुशास-
नमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ ॐ पूर्ण-
मद इति शान्तिः ॥ इति सुबालोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ क्षुरिकोपनिषत् ॥ कैवल्यनाडिकान्तस्थपराभूमिनिवासिनम् । क्षुरिकोपनि-
षद्योगभासुरं राममाश्रये ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ क्षुरिकां संप्रवक्ष्यामि
धारणां योगसिद्धये । यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तस्य जायते ॥ १ ॥ वेदतत्त्वार्थ-
विहितं यथोक्तं हि स्वयंभुवा । निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च । मात्राद्वादशयोगेन प्रणवेन शनैः शनैः ॥ ३ ॥
पूरयेत्सर्वमात्मानं सर्वद्वारं निरुध्य च । उरोमुखकटिग्रीवं किंचिद्धृदयमुन्नतम् ॥ ४ ॥

...न्द्रः चक्रं कल्पयति पुनः चक्रे ज्वालाकिरणैः ... मलत्रयादिमल-
...कल्पयेत ... कंधन पावेन ॥ इति द्वादशः ... ...न विश्वोद्धार-

प्राणान्संधारयेत्तस्मिन्नासाभ्यन्तरचारिणः । भूत्वा तत्र गतः प्राणः शनैरथ समुत्सृ-
जेत् ॥ ५ ॥ स्थिरमात्रादृढं कृत्वा अङ्गुष्ठेन समाहितः । द्वे गुल्फे तु प्रकुर्वीत जङ्घे चैव
त्रयस्त्रयः ॥ ६ ॥ द्वे जानुनी तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः । वायोरायतनं चात्र
नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥ तत्र नाडी सुषुम्ना तु नाडीभिर्बहुभिर्वृता । अणुरक्ताश्च
पीताश्च कृष्णास्ताम्रा विलोहिताः॥८॥ अतिसूक्ष्मां च तन्वीं च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् । तत्र
संचारयेत्प्राणानूर्णनाभीव तन्तुना ॥ ९ ॥ ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत् । दहरं
पुण्डरीकं तद्वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥ तद्भित्त्वा कण्ठमायाति तां नाडीं पूरयन्यतः ।
मनसस्तु क्षुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् ॥ ११ ॥ पादस्योपरि यन्मर्म तद्रूपं नाम
कृन्तयेत् । मनोद्वारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥ १२ ॥ इन्द्रवज्र इति

प्रोक्तं मर्मजङ्घानुकीर्तनम् । तद्ध्यानबलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥ १३ ॥
ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्मप्राणविमोचनम् । चतुरभ्यासयोगेन छिन्देदनभिशङ्कि-
तः ॥ १४ ॥ ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन्नाडिसंचयम् । एकोत्तरं नाडीशतं तासां
मध्ये वराः स्मृताः ॥ १५ ॥ सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी । इडा तिष्ठति
वामेन पिङ्गला दक्षिणेन च ॥१६॥ तयोर्मध्ये वरं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित् । द्वासप्त-
तिसहस्राणि प्रतिनाडीषु तैतिलम् ॥ १७ ॥ छिद्यते ध्यानयोगेन सुषुम्नैका न छिद्यते ।
योगनिर्मलधारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥ छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि ।
जातीपुष्पसमायोगैर्यथा वास्यति तैतिलम् ॥ १९ ॥ एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाडी तां
विभावयेत् । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्मविवर्जिताः ॥ २० ॥ तपोविजितचित्तस्तु

निःशब्दं देशमास्थितः । निःसङ्गस्तत्त्वयोगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥ २१ ॥ पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कं खमुत्क्रमेत् । छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते सदा ॥ २२ ॥ यथा निर्वाणकाले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत् । तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् ॥ २३ ॥ प्राणायामसुतीक्ष्णेन मात्राधारेण योगवित् । वैराग्योपलघृष्टेन छित्त्वा तं तु न बध्यते ॥ २४ ॥ अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामात्स मुच्यते । सर्वेषणाविनिर्मुक्तश्छित्त्वा तं तु न बध्यत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदे क्षुरिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मन्त्रिकोपनिषत् ॥ स्वाविद्याद्वयतत्कार्यापह्नवज्ञानभासुरम् । मन्त्रिकोपनिषद्वेद्यं रामचन्द्रमहं भजे ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ ॐ ॥ अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसू- ॥ २२१ ॥

त्रमणुमव्ययम् । त्रिवर्त्मानं तेजसोऽहं सर्वतःपश्यन्न पश्यति ॥ १ ॥ भूतसंमोहने काले भिन्ने तमसि वैखरे । अन्तः पश्यन्ति सत्त्वस्था निर्गुणं गुणगह्वरे ॥ २ ॥ अशक्यः सोऽन्यथा द्रष्टुं ध्यायमानः कुमारकैः । विकारजननीमाज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥ ३ ॥ ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत् ॥ ४ ॥ गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी । सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥ ५ ॥ पिबन्त्येनामविषयामविज्ञातां कुमारकाः । एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगः ॥ ६ ॥ ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुङ्क्तेऽसौ प्रसह्य विभुः । सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं पीयमानां तु यज्वभिः ॥ ७ ॥ पश्यन्त्यस्यां महात्मानः सुवर्णं पिप्पलाशनम् । उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो जगुः ॥ ८ ॥ शंसन्तमनुशंसन्ति बह्वृचाः शास्त्रकोविदाः ।

पुनः पके कल्पादि पुनः पके ... पर्युषितं पुष्पमलवचनि(?)तमसं-
२४॥ शुष्कमवधियाज कंचन यानेन ॥ इ... खण्डः ॥ चान्येन निष्ठीवित...
...तोकस्पृष्टं...

रथन्तरे बृहत्साम सर्वर्षिभिस्तु गीयते ॥ ९ ॥ मन्त्रोपनिषदं ब्रह्म पदक्रमसमन्वितम् ।
२४॥ पठन्ति भार्गवा ह्येते ह्यथर्वाणो भृगूत्तमाः ॥ १० ॥ स ब्रह्मचारिवृत्तिश्च स्तम्भोऽथ
फलितस्तथा । अनड्वान्रोहितोच्छिष्टः पश्यन्तो बहुविस्तरम् ॥ ११ ॥ कालः प्राणश्च
भगवान्मृत्युः शर्वो महेश्वरः । उग्रो भवश्च रुद्रश्च ससुरः सासुरस्तथा ॥ १२ ॥ प्रजाप-
तिर्विराट्चैव पुरुषः सलिलमेव च । स्तूयते मन्त्रसंस्तुत्यैरथर्वविदितैर्विभुः ॥ १३ ॥
तं षड्विंशक इत्येते सप्तविंशं तथापरे । पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥ १४ ॥
चतुर्विंशतिसंख्यातं अव्यक्तमव्यक्तमेव च । अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥१५॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः । तमेकमेव पश्यन्ति परिशुभ्रं विभुं द्विजाः
॥ १६ ॥ यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम् । तस्मिन्नेव लयं यान्ति स्रवन्त्यः सागरे ॥ ३२४॥

यथा ॥ १७ ॥ यस्मिन्भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्चाव्यक्ततां ययुः । पश्यन्ति व्यक्ततां
भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥ १८ ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चैव कारणैर्विद्यते पुनः । एवं स
भगवान्देवं पश्यन्त्यन्ये पुनःपुनः ॥ १९ ॥ ब्रह्म ब्रह्मेत्यथायान्ति ये विदुर्ब्राह्मणास्तथा ।
अत्रैव ते लयं यान्ति लीनाश्चाव्यक्तशालिनः लीनाश्चाव्यक्तशालिन इत्युपनिषत् ॥
ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति यजुर्वेदान्तर्गता मन्त्रिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सर्वसारोपनिषत् ॥ समस्तवेदान्तसारसिद्धान्तार्थकलेवरम् । विकलेवरकैव-
ल्यरामचन्द्रपदं भजे ॥ सर्वसारं निरालम्बं रहस्यं वज्रसूचिकम् । तेजो नादध्यानविद्या-
योगतत्त्वात्मबोधकम् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ कथं बन्धः ॥ कथं मोक्षः ॥
का विद्या ॥ काऽविद्येति ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयं च कथम् ॥ अन्नमयप्राणमयमनोमय-

॥२२॥ विज्ञानमयानन्दमयकोशाः कथम् ॥ कर्ता जीवः ॥ पञ्चवर्गः क्षेत्रज्ञः ॥ साक्षी कूट- ६०
स्थोऽन्तर्यामी कथम् ॥ प्रत्यगात्मा परात्मा माया चेति कथम् ॥ आत्मेश्वरजीवः अना-
त्मनां देहादीनामात्मत्वेनाभिमन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धः ॥ तन्निवृत्तिर्मोक्षः ॥
या तदभिमानं कारयति सा अविद्या ॥ सोऽभिमानो यया निवर्तते सा विद्या ॥ मन-
आदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनुगृहीतैः शब्दादीन्विषयान्स्थूलान्यदोपलभते
तदात्मनो जागरणम् ॥ तद्वासनासहितैश्चतुर्दशकरणैः शब्दाद्यभावेऽपि वासनाम-
याञ्छब्दादीन्यदोपलभते तदात्मनः स्वप्नम् ॥ चतुर्दशकरणोपरमाद्विशेषविज्ञाना-
भावाद्यदा शब्दादीननुपलभते तदात्मनः सुषुप्तम् ॥ अवस्थात्रयभावाभावसाक्षी
स्वयंभावरहितं नैरन्तर्यं चैतन्यं यदा तदा तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते ॥ अन्नकार्याणां ॥ १२६ ॥

कोशानां समूहोऽन्नमयः कोश इत्युच्यते ॥ प्राणादिचतुर्दशवायुभेदा अन्नमयकोशे
यदा वर्तन्ते तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते ॥ एतत्कोशद्वयसंसक्तं मन-
आदिचतुर्दशकरणैरात्मा शब्दादिविषयसंकल्पादीन्धर्मान्यदा करोति तदा मनोमयः
कोश इत्युच्यते ॥ एतत्कोशत्रयसंसक्तं तद्गतविशेषज्ञो यदा भासते तदा विज्ञानमयः
कोश इत्युच्यते ॥ एतत्कोशचतुष्टयं संसक्तं स्वकारणाज्ञाने वटकणिकायामिव वृक्षो
यदा वर्तते तदानन्दमयः कोश इत्युच्यते ॥ सुखदुःखबुद्ध्या श्रेयोऽन्तःकर्ता यदा
तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिरनिष्टविषये बुद्धिर्दुःखबुद्धिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः
सुखदुःखहेतवः ॥ पुण्यपापकर्मानुसारी भूत्वा प्राप्तशरीरसंयोगमप्राप्तशरीरसंयोगमिव
कुर्वाणो यदा दृश्यते तदोपहितजीव इत्युच्यते ॥ मनआदिश्च प्राणादिश्चेच्छादिश्च

सत्त्वादिभिः पुण्यादिभिश्चेते पञ्चवर्गा इत्येतेषां पञ्चवर्गाणां धर्मीभूतात्मा ज्ञानादृते न विन-
१२६॥ श्यत्यात्मनश्चिद्ग्रन्थिर्नित्यत्वेन प्रतीयमानः आत्मोपाधिर्यस्तल्लिङ्गशरीरं हृद्ग्रन्थिरित्युच्यते ॥ ३०
तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञाता
स्वयमाविर्भावतिरोभावरहितः स्वयंज्योतिः साक्षीत्युच्यते ॥ ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं
सर्वप्राणिबुद्धिष्ववशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते ॥
कूटस्थोपहितभेदानां स्वरूपलाभहेतुर्भूत्वा मणिगणे सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन
यदा काशते आत्मा तदान्तर्यामीत्युच्यते सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं
कटकमुकुटाद्युपाधिरहितसुवर्णघनवद्विज्ञानचिन्मात्रस्वभावात्मा यदा भासते तदा
त्वंपदार्थः ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ सत्यमविनाशि । अविनाशि नाम देशकालवस्तु- ।१२६।

निमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न विनश्यति तदविनाशि ॥ ज्ञानं नामोत्पत्तिविनाशरहितं नैरन्तर्यं
चैतन्यं ज्ञानमित्युच्यते ॥ अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव स्वर्णविकारेषु स्वर्णमिव तन्तु-
विकारेषु तन्तुरिवाव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्णं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते ॥ आनन्दं
नाम सुखचैतन्यस्वरूपोऽपरिमितानन्दसमुद्रोऽवशिष्टसुखस्वरूपश्चानन्द इत्युच्यते ॥
एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देशकालवस्तुनिमित्तेष्वव्यभिचारी तत्पदार्थः परमात्मेत्यु-
च्यते ॥ त्वंपदार्थादौपाधिकात्तत्पदार्थादौपाधिकभेदाद्विलक्षणमाकाशवत्सूक्ष्मं केवलस-
त्तामात्रस्वभावं परं ब्रह्मेत्युच्यते ॥ माया नाम अनादिरन्तवती प्रमाणाप्रमाणसाधारणा
न सती नासती न सदसती स्वयमधिका विकाररहिता निरूप्यमाणा सतीतरलक्षणशून्या
सा मायेत्युच्यते ॥ अज्ञानं तुच्छाप्यसती कालत्रयेऽपि पामराणां वास्तवी च सत्त्वबुद्धि-

लौकिकानामिदमित्थमित्यनिर्वचनीया वक्तुं न शक्यते ॥ नैवं भवाम्यहं देहो नेन्द्रियाणि दशैव तु । न बुद्धिर्न मनः शश्वन्नाहंकारस्तथैव च ॥ १ ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो बुद्ध्यादीनां हि सर्वदा । साक्ष्यहं सर्वदा नित्यश्चिन्मात्रोऽहं न संशयः ॥ २ ॥ नाहं कर्ता नैव भोक्ता प्रकृतेः साक्षिरूपकः । मत्सान्निध्यात्प्रवर्तन्ते देहाद्या अजडा इव ॥ ३ ॥ स्थाणुर्नित्यः सदानन्दः शुद्धो ज्ञानमयोऽमलः । आत्माहं सर्वभूतानां विभुः साक्षी न संशयः ॥ ४ ॥ ब्रह्मैवाहं सर्ववेदान्तवेद्यं नाहं वेद्यं व्योमवातादिरूपम् । रूपं नाहं नाम नाहं न कर्म ब्रह्मैवाहं सच्चिदानन्दरूपम् ॥ ५ ॥ नाहं देहो जन्ममृत्यू कुतो मे नाहं प्राणः क्षुत्पिपासे कुतो मे । नाहं चेतः शोकमोहौ कुतो मे नाहं कर्ता बन्धमोक्षौ कुतो म इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति सर्वसारोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ निरालम्बोपनिषत् ॥ यत्रालम्बालम्बिभावो विद्यते न कदाचन । ज्ञविज्ञ-सम्यगालम्बं निरालम्बं हरिं भजे ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ नमः शिवाय गुरवे सच्चिदानन्दमूर्तये । निष्प्रपञ्चाय शान्ताय निरालम्बाय तेजसे ॥ निरालम्बं समाश्रित्य सालम्बं विजहाति यः । स सन्न्यासी च योगी च कैवल्यं पदमश्नुते ॥ एषामज्ञानजन्तूनां समस्तारिष्टशान्तये । यद्यद्बोद्धव्यमखिलं तदाशङ्क्य ब्रवीम्यहम् ॥ किं ब्रह्म । क ईश्वरः । को जीवः । का प्रकृतिः । कः परमात्मा । को ब्रह्मा । को विष्णुः । को रुद्रः । क इन्द्रः । कः शमनः । कः सूर्यः । कश्चन्द्रः । के सुराः । के असुराः । के पिशाचाः । के मनुष्याः । काः स्त्रियः । के पश्वादयः । किं स्थावरम् । के ब्राह्मणादयः । का जातिः । किं कर्म । किमकर्म । किं ज्ञानम् । किमज्ञानम् । किं सुखम् ।

२३।० किं दुःखम् । कः स्वर्गः । को नरकः । को बन्धः । को मोक्षः । क उपास्यः । कः ३०
२८॥ शिष्यः । को विद्वान् । को मूढः । किमासुरम् । किं तपः । किं परमं पदम् । किं ग्राह्यम् । किमग्राह्यम् । कः संन्यासीत्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्मेति स होवाच ॥ महदहंकारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशत्वेन बृहद्रूपेणाण्डकोशेन कर्मज्ञानार्थरूपतया भासमानमद्वितीयमखिलोपाधिविनिर्मुक्तं तत्सकलशक्त्युपबृंहितमनाद्यनन्तं शुद्धं शिवं शान्तं निर्गुणमित्यादिवाच्यमनिर्वाच्यं चैतन्यं ब्रह्म ॥ ईश्वर इति च ॥ ब्रह्मैव स्वशक्तिं प्रकृत्यभिधेयामाश्रित्य लोकान्सृष्ट्वा प्रविश्यान्तर्यामित्वेन ब्रह्मादीनां बुद्धीन्द्रियनियन्तृत्वादीश्वरः ॥ जीव इति च ॥ ब्रह्मविष्ण्वीशानेन्द्रादीनां नामरूपद्वारा स्थूलोऽहमिति मिथ्याध्यासवशाज्जीवः ॥ सोऽहमेकोऽपि देहारम्भकभेदवशाद्बहुजीवः ॥ प्रकृतिरिति च ॥ ब्रह्मणः सकाशान्नाना- ॥ १२८ ॥

विचित्रजगन्निर्माणसामर्थ्यबुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः ॥ परमात्मेति च ॥ देहादेः परतरत्वाद्ब्रह्मैव परमात्मा स ब्रह्मा स विष्णुः स इन्द्रः स शमनः स सूर्यः स चन्द्रस्ते सुरास्ते असुरास्ते पिशाचास्ते मनुष्यास्ताः स्त्रियस्ते पश्वादयस्तत्स्थावरं ते ब्राह्मणादयः ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ जातिरिति च ॥ न चर्मणो न रक्तस्य न मांसस्य न चास्थिनः न जातिरात्मनो जातिर्व्यवहारप्रकल्पिता ॥ कर्मेति च ॥ क्रियमाणेन्द्रियैः कर्माण्यहं करोमीत्यध्यात्मनिष्ठतया कृतं कर्मैव कर्म ॥ अकर्मेति च ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यहंकारतया बन्धरूपं जन्मादिकारणं नित्यनैमित्तिकयागव्रततपोदानादिषु फलाभिसंधानं यत्तदकर्म ॥ ज्ञानमिति च ॥ देहेन्द्रियनिग्रहसद्गुरूपासनश्रवणमनननिदिध्यासनैर्यद्यद्दृग्दृश्यस्वरूपं सर्वान्तरस्थं सर्वसमं घटपटादिपदार्थमिवाविकारं विकारेषु

नि०उ० चैतन्यं विना किंचिन्नास्तीति साक्षात्कारानुभवो ज्ञानम् ॥ अज्ञानमिति च ॥ रज्जौ ३०
२९ ॥ सर्पभ्रान्तिरिवाद्वितीये सर्वानुस्यूते सर्वमये ब्रह्मणि देवतिर्यङ्नरस्थावरस्त्रीपुरुषवर्णाश्रम-
बन्धमोक्षोपाधिनानात्मभेदकल्पितं ज्ञानमज्ञानम् ॥ सुखमिति च ॥ सच्चिदानन्दस्वरूपं
ज्ञात्वानन्दरूपतया या स्थितिः सैव सुखम् ॥ दुःखमिति ॥ अनात्मरूपविषयसंकल्प एव
दुःखम् ॥ स्वर्ग इति च ॥ सत्संसर्गः स्वर्गः ॥ नरक इति च ॥ असत्संसारविषयजनसंस-
र्ग एव नरकः ॥ बन्ध इति च ॥ अनाद्यविद्यावासनया जातोऽहमित्यादिसंकल्पो ब-
न्धः ॥ पितृमातृसहोदरदारापत्यगृहारामक्षेत्रममतासंसारावरणसंकल्पो बन्धः ॥ कर्तृ-
त्वाद्यहंकारसंकल्पो बन्धः ॥ अणिमाद्यष्टैश्वर्याशासिद्धसंकल्पो बन्धः ॥ देवमनुष्या-
द्युपासनाकामसंकल्पो बन्धः ॥ यमाद्यष्टाङ्गयोगसंकल्पो बन्धः ॥ वर्णाश्रमधर्मकर्मसंक- ॥ २२२ ॥

ल्पो बन्धः ॥ आज्ञाभयसंशयात्मगुणसंकल्पो बन्धः ॥ यागव्रततपोदानविधिविधान-
ज्ञानसंभवो बन्धः ॥ केवलमोक्षापेक्षासंकल्पो बन्धः ॥ संकल्पमात्रसंभवो बन्धः ॥
मोक्ष इति च ॥ नित्यानित्यवस्तुविचारादनित्यसंसारसुखदुःखविषयसमस्तक्षेत्रममता-
बन्धक्षयो मोक्षः ॥ उपास्य इति च ॥ सर्वशरीरस्थचैतन्यब्रह्मप्रापको गुरुरुपास्यः ॥
शिष्य इति च ॥ विद्याध्वस्तप्रपञ्चावगाहितज्ञानावशिष्टं ब्रह्मैव शिष्यः ॥ विद्वानिति
च ॥ सर्वान्तरस्थस्वसंविद्रूपविद्विद्वान् ॥ मूढ इति च ॥ कर्तृत्वाद्यहंकारभावा-
रूढो मूढः ॥ आसुरमिति च ॥ ब्रह्मविष्ण्वीशानेन्द्रादीनामैश्वर्यकामनया निरश-
नजपाग्निहोत्रादिष्वन्तरात्मानं संतापयति चात्युग्ररागद्वेषविहिंसादम्भाद्यपेक्षितं तप
आसुरम् ॥ तप इति च ॥ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्यपरोक्षज्ञानाग्निना ब्रह्माद्यै-

श्वर्याशासिद्धसंकल्पबीजसंतापं तपः ॥ परमं पदमिति च ॥ प्राणेन्द्रियाद्यन्तःकर-णगुणादेः परतरं सच्चिदानन्दमयं नित्यमुक्तब्रह्मस्थानं परमं पदम् ॥ ग्राह्यमिति च ॥ देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यचिन्मात्रस्वरूपं ग्राह्यम् ॥ अग्राह्यमिति च ॥ स्वस्वरूपव्यतिरिक्तमायामयबुद्धीन्द्रियगोचरजगत्सत्यत्वचिन्तनमग्राह्यम् ॥ संन्यासी-ति च ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य निर्ममो निरहंकारो भूत्वा ब्रह्मेष्टं शरणमुपगम्य तत्त्वमसि सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेत्यादिमहावाक्यार्थानुभवज्ञानाद् ब्रह्मैवाह-मस्मीति निश्चित्य निर्विकल्पसमाधिना स्वतन्त्रो यतिश्चरति स संन्यासी स मुक्तः स पूज्यः स योगी स परमहंसः सोऽवधूतः स ब्राह्मण इति निरालम्बोपनिषदं योऽधीते गुर्वनु-ग्रहतः सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ॥ ४२ ॥

पुनर्नाभिजायते पुनर्नाभिजायत इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति निरा-लम्बोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ शुकरहस्योपनिषत् ॥ प्रज्ञानादिमहावाक्यरहस्यादिकलेवरम् । विकले-वरकैवल्यं त्रिपाद्रामपदं भजे ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ अथातो रहस्योपनि-षदं व्याख्यास्यामो देवर्षयो ब्रह्माणं संपूज्य प्रणिपत्य पप्रच्छुर्भगवन्नस्माकं रहस्योपनिषदं ब्रूहीति । सोऽब्रवीत् । पुरा व्यासो महातेजाः सर्ववेदतपोनिधिः । प्रणिपत्य शिवं साम्बं कृताञ्जलिरुवाच ह ॥ १ ॥ श्रीवेदव्यास उवाच । देवदेव महाप्राज्ञ पाशच्छेददृढ-व्रत । शुकस्य मम पुत्रस्य वेदसंस्कारकर्मणि ॥ २ ॥ ब्रह्मोपदेशकालोऽयमिदानीं समु-पस्थितः । ब्रह्मोपदेशः कर्तव्यो भवताद्य जगद्गुरो ॥ ३ ॥ ईश्वर उवाच । मयोपदिष्टे

कैवल्ये महावाक्यानि शाश्वते । विहाय पुत्रो निर्वाणप्रकाशं यास्यति स्वयम् ॥ ४ ॥
श्रीवेदव्यास उवाच । यथा तथा वा भवतु ह्युपनायनकर्मणि । उपदिष्टे मम सुते ब्रह्मणि
त्वत्प्रसादतः ॥ ५ ॥ सर्वज्ञो भवतु क्षिप्रं मम पुत्रो महेश्वर । तव प्रसादसंपन्नो लभे-
न्मुक्तिं चतुर्विधाम् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा व्यासवचनं सर्वदेवर्षिसंसदि । उपदेष्टुं स्थितः
शम्भुः साम्बो दिव्यासने मुदा ॥ ७ ॥ कृतकृत्यः शुकस्तत्र समागत्य सुभक्तिमान् ।
तस्मात्स प्रणवं लब्ध्वा पुनरित्यब्रवीच्छिवम् ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच । देवादिदेव सर्व-
ज्ञ सच्चिदानन्दलक्षण । उमारमण भूतेश प्रसीद करुणानिधे ॥ ९ ॥ उपदिष्टं परब्रह्म
प्रणवान्तर्गतं परम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रज्ञादीनां विशेषतः ॥ १० ॥ श्रोतुमि-
च्छामि तत्त्वेन षडङ्गानि यथाक्रमम् । वक्तव्यानि रहस्यानि कृपयाद्य सदाशिव ॥ ११ ॥ ॥ २४२

श्रीसदाशिव उवाच । साधु साधु महाप्राज्ञ शुक ज्ञाननिधे मुने । प्रष्टव्यं तु त्वया
पृष्टं रहस्यं वेदगर्भितम् ॥ १२ ॥ रहस्योपनिषन्नाम्ना सषडङ्गमिहोच्यते । यस्य विज्ञा-
नमात्रेण मोक्षः साक्षान्न संशयः ॥ १३ ॥ अङ्गहीनानि वाक्यानि गुरुर्नोपदिशेत्पुनः ।
सषडङ्गान्युपदिशेन्महावाक्यानि कृत्स्नशः ॥ १४ ॥ चतुर्णामपि वेदानां यथोपनिषदः
शिरः । इयं रहस्योपनिषत्तथोपनिषदां शिरः ॥ १५ ॥ रहस्योपनिषद्ब्रह्म ध्यातं येन
विपश्चिता । तीर्थैर्मन्त्रैः श्रुतैर्जप्यैस्तस्य किं पुण्यहेतुभिः ॥ १६ ॥ वाक्यार्थस्य विचा-
रेण यदाप्नोति शरच्छतम् । एकवारजपेनैव ऋष्यादिध्यानतश्च यत् ॥ १७ ॥ ॐ अस्य
श्रीमहावाक्यमहामन्त्रस्य हंस ऋषिः । अव्यक्तगायत्री छन्दः । परमहंसो देवता ।
हं बीजम् । सः शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । मम परमहंसप्रीत्यर्थे महावाक्यजपे विनि-

गु०५० योगः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नित्यानन्दो ब्रह्म तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥
२२२॥ नित्यानन्दमयं ब्रह्म मध्यमाभ्यां वषट् । यो वै भूमा अनामिकाभ्यां हुम् ॥ यो वै ३०
भूमाधिपतिः कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म हृदयाय नमः । नित्यानन्दो ब्रह्म शिरसे स्वाहा । नित्यानन्दमयं ब्रह्म
शिखायै वषट् । यो वै भूमा कवचाय हुम् । यो वै भूमाधिपतिः नेत्रत्रयाय वौषट् ।
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अस्त्राय फट् । भूर्भुवः सुवरोमिति दिग्बन्धः । ध्यानम् । नित्यानन्दं
परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं विश्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् । एकं नित्यं
विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ १ ॥ अथ
महावाक्यानि चत्वारि । यथा । ॐ प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ १ ॥ ॐ अहं ब्रह्मास्मि ॥ २ ॥ ॥२२२।

ॐ तत्त्वमसि ॥ ३ ॥ ॐ अयमात्मा ब्रह्म ॥ ४ ॥ तत्त्वमस्यभेदवाचकमिदं ये जपन्ति
ते शिवसायुज्यमुक्तिभाजो भवन्ति ॥ तत्पदमहामन्त्रस्य । परमहंस ऋषिः । अव्यक्तगाय-
त्री छन्दः । परमहंसो देवता । हं बीजम् । सः शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । मम सायुज्य-
मुक्त्यर्थे जपे विनियोगः । तत्पुरुषाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ईशानाय तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
अघोराय मध्यमाभ्यां वषट् । सद्योजाताय अनामिकाभ्यां हुम् । वामदेवाय कनि-
ष्ठिकाभ्यां वौषट् ॥ तत्पुरुषेशानाघोरसद्योजातवामदेवेभ्यो नमः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ।
एवं हृदयादिन्यासः । भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥ ध्यानम् । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्याद-
तीतं शुद्धं बुद्धं मुक्तमप्यव्ययं च । सत्यं ज्ञानं सच्चिदानन्दरूपं ध्याये देवं तन्महो
भ्राजमानम् । त्वंपदमहामन्त्रस्य विष्णुर्ऋषिः । गायत्री छन्दः । परमात्मा देवता । ऐं

बीजम्। ह्रीं शक्तिः। सौः कीलकम्। मम मुक्त्यर्थे जपे विनियोगः। वासुदेवाय अङ्गु-
॥ १११ ॥ ष्ठाभ्यां नमः। संकर्षणाय तर्जनीभ्यां स्वाहा। प्रद्युम्नाय मध्यमाभ्यां वषट्। अनिरुद्धाय
अनामिकाभ्यां हुम्। वासुदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरु-
द्धेभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिन्यासः। भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः॥
ध्यानम्॥ जीवत्वं सर्वभूतानां सर्वत्राखण्डविग्रहम्। चित्ताहङ्कारयन्तारं जीवाख्यं त्वंपदं
भजे॥ असिपदमहामन्त्रस्य मन ऋषिः। गायत्री छन्दः। अर्धनारीश्वरो देवता।
अव्यक्तादिर्बीजम्। नृसिंहः शक्तिः। परमात्मा कीलकम्। जीवब्रह्मैक्यार्थे जपे विनि-
योगः। पृथ्वीद्व्यणुकाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। अब्द्व्यणुकाय तर्जनीभ्यां स्वाहा। तेजोद्व्यणु-
काय मध्यमाभ्यां वषट्। वायुद्व्यणुकाय अनामिकाभ्यां हुम्। आकाशद्व्यणुकाय कनिष्ठि- ॥ १११

काभ्यां वौषट्। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशद्व्यणुकेभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्। भूर्भुवःसुवरो-
मिति दिग्बन्धः॥ ध्यानम्। जीवो ब्रह्मेति वाक्यार्थं यावदस्ति मनःस्थितिः। ऐक्यं
तत्त्वं लये कुर्वन्ध्यायेदसिपदं सदा॥ एवं महावाक्यषडङ्गान्युक्तानि॥ अथ रहस्यो-
पनिषद्विभागशो वाक्यार्थश्लोकाः प्रोच्यन्ते॥ येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च।
स्वाद्वस्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम्॥ १॥ चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु।
चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि॥ २॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे विद्याधिकारिणि।
बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते॥ ३॥ स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णि-
तः। अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम्॥४॥ एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम्।
सृष्टेः पुराधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते॥ ५॥ श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम्।

एकत्वा ब्रह्मतोऽस्तीति नर्दिनम्नुभूयताम् ॥ ६ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतम् ।
अहंकारादिदेहान्तं प्रत्यगात्मेति गीयते ॥ ७ ॥ दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते ।
ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥ ८ ॥ अनात्मदृष्टेरविवेकनिद्रामहं मम स्वप्नगतिं
गतोऽहम् । स्वरूपसूर्येऽभ्युदिते स्फुटोक्तैर्गुरोर्महावाक्यपदैः प्रबुद्धः ॥ ९ ॥ वाच्यं लक्ष्य-
मिति द्विधार्थसरणी वाच्यस्य हि त्वंपदे वाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि यल्लक्ष्यं त्वमर्थश्च
सः । वाच्यं तत्पदमीशताकृतमतिर्लक्ष्यं तु सच्चित्सुखानन्दब्रह्म तदर्थ एष च तयोरैक्यं
त्वमीदं परम् ॥ १० ॥ त्वमिति तदिति कार्ये कारणे सत्युपाधौ द्वितयमितरथैकं सच्चि-
दानन्दरूपम् । उभयवचनहेतु देशकालौ च हित्वा जगति भवति सोऽयं देवदत्तो
यथैकः ॥ ११ ॥ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः । कार्यकारणतां हित्वा पूर्ण-
बोधोऽवशिष्यते ॥ १२ ॥ श्रवणं तु गुरोः पूर्वं मननं तदनन्तरम् । निदिध्यासनमित्येत-
त्पूर्णबोधस्य कारणम् ॥ १३ ॥ अन्यविद्यापरिज्ञानमवश्यं नश्वरं भवेत् । ब्रह्मविद्या-
परिज्ञानं ब्रह्मप्राप्तिकरं स्थितम् ॥ १४ ॥ महावाक्यान्युपदिशेत्स षडङ्गानि दैशिकः ।
केवलं न हि वाक्यानि ब्रह्मणो वचनं यथा ॥ १५ ॥ ईश्वर उवाच ॥ एवमुक्ता मुनिश्रेष्ठ
रहस्योपनिषच्छुक । मया दिव्यानुशीलेन व्यासेन ब्रह्मवादिना ॥ १६ ॥ ततो ब्रह्मोप-
दिष्टं वै सच्चिदानन्दलक्षणम् । जीवन्मुक्तः सदा ध्यायन्नित्यस्त्वं विहरिष्यसि ॥ १७ ॥
यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महे-
श्वरः ॥ १८ ॥ उपदिष्टः शिवेनेति जगत्तन्मयतां गतः । उत्थाय प्रणिपत्येशं त्यक्ता-
शेषपरिग्रहः ॥ १९ ॥ परब्रह्मपयोराशौ प्लवन्निव ययौ तदा । प्रव्रजन्तं समालोक्य

ब्रह्म० कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ २० ॥ अनुव्रजन्नाजुहाव पुत्रविश्लेषकातरः । प्रतिनेदुस्तदा
१८ ॥ सर्वे जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा सकलाकारं व्यासः सत्यवतीसुतः । पुत्रेण ३०
सहितः प्रीत्या परानन्दमुपेयिवान् ॥ २२ ॥ यो रहस्योपनिषदमधीते गुर्वनुग्रहात् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षात्कैवल्यमश्नुते साक्षात्कैवल्यमश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाव-
वत्विति शान्तिः ॥ इति याजुषी शुकरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ वज्रसूचिकोपनिषत् ॥ यज्ज्ञानाद्यान्ति मुनयो ब्राह्मण्यं परमाद्भुतम् । तत्रै-
पद्ब्रह्मतत्त्वमहमस्मीति चिन्तये ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ चित्सदानन्दरू-
पाय सर्वधीवृत्तिसाक्षिणे । नमो वेदान्तवेद्याय ब्रह्मणेऽनन्तरूपिणे ॥ ॐ वज्रसूचीं
प्रवक्ष्यामि शास्त्रमज्ञानभेदनम् ॥ दूषणं ज्ञानहीनानां भूषणं ज्ञानचक्षुषाम् ॥ १ ॥ ब्राह्मण-

क्षत्रियवैश्यशूद्रा इति चत्वारो वर्णास्तेषां वर्णानां ब्राह्मण एव प्रधान इति वेदवचनानुरूपं
स्मृतिभिरप्युक्तम् ॥ तत्र चोद्यमस्ति को वा ब्राह्मणो नाम किं जीवः किं देहः किं
जातिः किं ज्ञानम् किं कर्म किं धार्मिक इति ॥ तत्र प्रथमो जीवो ब्राह्मण इति
चेत्तन्न अतीतानागतानेकदेहानां जीवस्यैकरूपत्वात् एकस्यापि कर्मवशादनेकदेहसंभ-
वात् सर्वशरीराणां जीवस्यैकरूपत्वाच्च । तस्मान्न जीवो ब्राह्मण इति ॥ तर्हि देहो
ब्राह्मण इति चेत्तन्न आचाण्डालादिपर्यन्तानां मनुष्याणां पाञ्चभौतिकत्वेन देहस्यैकरूप-
त्वाज्जरामरणधर्माधर्मादिसाम्यदर्शनाद्ब्राह्मणः श्वेतवर्णः क्षत्रियो रक्तवर्णो वैश्यः पीत-
वर्णः शूद्रः कृष्णवर्ण इति नियमाभावात् । पित्रादिशरीरदहने पुत्रादीनां ब्रह्महत्यादि-
दोषसंभवाच्च । तस्मान्न देहो ब्राह्मण इति ॥ तर्हि जातिर्ब्राह्मण इति चेत्तन्न तत्र

जात्यन्तरजन्तुष्वनेकजातिसंभवा महर्षयो बहवः सन्ति । ऋष्यशृङ्गो मृग्याः । कौशिकः
कुशात् । जाम्बूको जम्बूकात् । वाल्मीको वल्मीकात् । व्यासः कैवर्तकन्यकायाम् । शशपृ-
ष्ठात् गौतमः । वसिष्ठ उर्वश्याम् । अगस्त्यः कलशे जात इति श्रुतत्वात् । एतेषां जात्या विना-
प्यग्रे ज्ञानप्रतिपादिता ऋषयो बहवः सन्ति । तस्मान्न जातिर्ब्राह्मण इति ॥ तर्हि ज्ञानं
ब्राह्मण इति चेत्तन्न क्षत्रियादयोऽपि परमार्थदर्शिनोऽभिज्ञा बहवः सन्ति । तस्मान्न ज्ञानं
ब्राह्मण इति ॥ तर्हि कर्म ब्राह्मण इति चेत्तन्न सर्वेषां प्राणिनां प्रारब्धसंचितागामि-
कर्मसाधर्म्यदर्शनात्कर्माभिप्रेरिताः सन्तो जनाः क्रियाः कुर्वन्तीति । तस्मान्न कर्म
ब्राह्मण इति ॥ तर्हि धार्मिको ब्राह्मण इति चेत्तन्न क्षत्रियादयो हिरण्यदातारो बहवः
सन्ति । तस्मान्न धार्मिको ब्राह्मण इति ॥ तर्हि को वा ब्राह्मणो नाम ॥ यः कश्चिदा-

त्मानमद्वितीयं जातिगुणक्रियाहीनं षडूर्मिषड्भावेत्यादिसर्वदोषरहितं सत्यज्ञानानन्दा-
नन्तस्वरूपं स्वयं निर्विकल्पमशेषकल्पाधारमशेषभूतान्तर्यामित्वेन वर्तमानमन्तर्बहिश्चा-
काशवदनुस्यूतमखण्डानन्दस्वभावमप्रमेयमनुभवैकवेद्यमपरोक्षतया भासमानं करतलाम-
लकवत्साक्षादपरोक्षीकृत्य कृतार्थतया कामरागादिदोषरहितः शमदमादिसंपन्नो भावमा-
त्सर्यतृष्णाशामोहादिरहितो दम्भाहंकारादिभिरसंस्पृष्टचेता वर्तते ॥ एवमुक्तलक्षणो यः
स एव ब्राह्मण इति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानामभिप्रायः ॥ अन्यथा हि ब्राह्मणत्वसि-
द्धिर्नास्त्येव ॥ सच्चिदानन्दमात्मानमद्वितीयं ब्रह्म भावयेदात्मानं सच्चिदानन्दं ब्रह्म भाव-
येदित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ इति वज्रसूच्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ तेजोबिन्दूपनिषत् ॥ यत्र चिन्मात्रकलना यात्यपह्नवमञ्जसा । तच्चिन्मात्रमखण्डैकरसं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ओं सह नाववत्विति शान्तिः ॥ तेजोबिन्दुः परं ध्यानं विश्वात्महृदि संस्थितम् । आणवं शाम्भवं शान्तं स्थूलं सूक्ष्मं परं च यत् ॥ १ ॥ दुःसाध्यं च दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् । दुर्लभं तत्स्वयं ध्यानं मुनीनां च मनीषिणाम् ॥ २ ॥ यताहारो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः । निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारो निराशीरपरिग्रहः ॥ ३ ॥ अगम्यागमकर्तारो गम्यागमनमानसः । मुखे त्रीणि च विन्दन्ति त्रिधामा हंस उच्यते ॥ ४ ॥ परं गुह्यतमं विद्धि ह्यस्ततन्द्रो निराश्रयः । सोमरूपकला सूक्ष्मा विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ५ ॥ त्रिवक्त्रं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् । निश्चलं निर्विकल्पं च निराकारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥ उपाधिरहितं स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् । स्वभावं भावसंग्राह्यमसङ्घातं पदाच्युतम् ॥ ७ ॥ अनानानन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् । चिन्त्यमेवं विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम् ॥ ८ ॥ तद्ब्रह्मणस्तदध्यात्मं तद्विष्णोस्तत्परायणम् । अचिन्त्यं चिन्मयात्मानं यद्व्योम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥ अशून्यं शून्यभावं तु शून्यातीतं हृदि स्थितम् । न ध्यानं च न च ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥ १० ॥ सर्वं च न परं शून्यं न परं नापरात्परम् । अचिन्त्यमप्रबुद्धं च न सत्यं न परं विदुः ॥ ११ ॥ मुनीनां संप्रयुक्तं च न देवा न परं विदुः । लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधं च किल्बिषम् ॥ १२ ॥ शीतोष्णे क्षुत्पिपासे च संकल्पकविकल्पकम् । न ब्रह्मकुलदर्पं च न मुक्तिग्रन्थिसंचयम् ॥ १३ ॥ न भयं न सुखं दुःखं तथा मानावमानयोः । एतद्भावविनिर्मुक्तं तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परम् ॥ १४ ॥

बो० यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालतः । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यं च दृक्- प०
१८॥ स्थितिः ॥ १५ ॥ प्राणसंयमनं चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च
प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥ १६ ॥ सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः । यमोऽ-
यमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ।
नियमो हि परानन्दो नियमात्क्रियते बुधैः ॥ १८ ॥ त्यागो हि महता पूज्यः सद्यो
मोक्षप्रदायकः ॥ १९ ॥ यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । यन्मौनं योगि-
भिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदा बुधः ॥ २० ॥ वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते ।
प्रपञ्चो यदि वक्तव्यः सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥ २१ ॥ इति वा तद्भवेन्मौनं सर्वं सह-
जसंज्ञितम् । गिरा मौनं तु बालानामयुक्तं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २२ ॥ आदावन्ते च ॥ ११८ ॥

मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते । येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥ २३ ॥
कलना सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः । कालशब्देन निर्दिष्टं ह्यखण्डानन्दम-
द्वयम् ॥२४॥ सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं तद्विजानीयादन्यत्सुख-
विनाशनम् ॥ २५ ॥ सिद्धये सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमद्वयम् । यस्मिन्सिद्धिं गताः
सिद्धास्तत्सिद्धासनमुच्यते ॥ २६ ॥ यन्मूलं सर्वलोकानां यन्मूलं चित्तबन्धनम् ।
मूलबन्धः सदा सेव्यो योग्योऽसौ ब्रह्मवादिनाम् ॥ २७ ॥ अङ्गानां समता विद्यात्समे
ब्रह्मणि लीयते । नो चेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥ २८ ॥ दृष्टिं ज्ञानमयीं
कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् । सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ २९॥ द्रष्टृ-
दर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् । दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥ ३० ॥

श्रो० चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् । निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उ-
१९ ॥ च्यते ॥ ३१ ॥ निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यः समीरितः । ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः १०
पूरको वायुरुच्यते ॥ ३२ ॥ ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुम्भकः प्राणसंयमः । अयं चापि
प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम् ॥ ३३ ॥ विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चित्तरञ्जकम् ।
प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र
दर्शनात् । मनसा धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥ ३५ ॥ ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या
निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्यातः परमानन्ददायकः ॥ ३६ ॥ निर्वि-
कारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः । वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिरभिधीयते ॥ ३७ ॥
इमं चाकृत्रिमानन्दं तावत्साधु समभ्यसेत् ॥ लक्ष्यो यावत्क्षणात्पुंसः प्रत्यक्त्वं संभवेत्स्व- ॥ ११६ ॥
यम् ॥ ३८ ॥ ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् । तत्स्वं रूपं भवेत्तस्य वि-
षयो मनसो गिराम् ॥ ३९ ॥ समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायान्ति वै बलात् । अनुसं-
धानराहित्यमालस्यं भोगलालसम् ॥ ४० ॥ लयस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च शून्यता ।
एवं हि विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविशारदैः ॥ ४१ ॥ भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि
शून्यता । ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तया पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ ४२ ॥ ये हि वृत्तिं विहायैनां
ब्रह्माख्यां पावनीं पराम् । वृथैव ते तु जीवन्ति पशुभिश्च समा नराः ॥ ४३ ॥ ये तु
वृत्तिं विजानन्ति ज्ञात्वा वै वर्धयन्ति ये । ते वै सत्पुरुषा धन्या वन्द्यास्ते भुवन-
त्रये ॥ ४४ ॥ येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च सा पुनः । ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता
नेतरे शब्दवादिनः ॥ ४५ ॥ कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः । तेऽप्यज्ञान-

तथा शून्ये पुनरागमनं नास्ति च ॥ ४६ ॥ निमित्तार्थे न तिष्ठन्ति कार्यं प्रकाशकं विना । यथा तिष्ठन्ति प्रत्ययाः स्वरूपाः शुकादयः ॥ ४७ ॥ कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते । कारणं तत्त्वतो नश्येत्कार्याभावे विचारतः ॥४८॥ अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै वाचामगोचरम् । उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः परम् ॥ ४९ ॥ भावितं तीव्रवेगेन यद्वस्तु निश्चयात्मकम् । दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥ ५० ॥ विद्वान्नित्यं सुखे तिष्ठेद्धिया चिद्रसपूर्णया ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ अथ ह कुमारः शिवं पप्रच्छाखण्डैकरसचिन्मात्रस्वरूपमनुब्रूहीति । स होवाच परमः शिवः ॥ अखण्डैकरसं दृश्यमखण्डैकरसं जगत् । अखण्डैकरसं भावमखण्डैकरसं स्वयम् ॥ १ ॥ अखण्डैकरसो मन्त्र अखण्डैकरसा क्रिया । अखण्डैकरसं ज्ञानमखण्डैकरसं जलम् ॥ २ ॥ अखण्डैकरसा भूमिरखण्डैकरसं वियत् । अखण्डैकरसं शास्त्रमखण्डैकरसा त्रयी ॥३॥ अखण्डैकरसं ब्रह्म चाखण्डैकरसं व्रतम् । अखण्डैकरसो जीव अखण्डैकरसो ह्यजः ॥ ४ ॥ अखण्डैकरसो ब्रह्मा अखण्डैकरसो हरिः । अखण्डैकरसो रुद्र अखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥ अखण्डैकरसो ह्यात्मा ह्यखण्डैकरसो गुरुः । अखण्डैकरसं लक्ष्यमखण्डैकरसं महः ॥ ६ ॥ अखण्डैकरसो देह अखण्डैरसं मनः । अखण्डैकरसं चित्तमखण्डैकरसं सुखम् ॥ ७ ॥ अखण्डैकरसा विद्या अखण्डैकरसोऽव्ययः । अखण्डैकरसं नित्यमखण्डैकरसं परम् ॥८॥ अखण्डैकरसं किंचिदखण्डैकरसं परम् । अखण्डैकरसादन्यन्नास्ति नास्ति षडानन ॥ ९ ॥ अखण्डैकरसान्नास्ति अखण्डैकरसान्न हि । अखण्डैकरसात्किंचिदखण्डैकरसादहम् ॥ १० ॥ अखण्डैकरसं स्थूलं सूक्ष्मं चाखण्डरूपकम् । अखण्डैकरसं वेद्यमखण्डैकरसो भवान् ॥ ११ ॥

यो० अखण्डैकरसं गुह्यमखण्डैकरसादिकम् । अखण्डैकरसो ज्ञाता ह्यखण्डैकरसा स्थितिः ॥१२॥
४१ ॥ अखण्डैकरसा माता अखण्डैकरसः पिता । अखण्डैकरसो भ्राता अखण्डैकरसः पतिः ॥१३॥ २०
अखण्डैकरसं सूत्रमखण्डैकरसो विराट् । अखण्डैकरसं गात्रमखण्डैकरसं शिरः ॥ १४॥
अखण्डैकरसं चान्तरखण्डैकरसं बहिः । अखण्डैकरसं पूर्णमखण्डैकरसामृतम् ॥ १५ ॥
अखण्डैकरसं गोत्रमखण्डैकरसं गृहम् । अखण्डैकरसं गोप्यमखण्डैकरसः शशी ॥ १६ ॥
अखण्डैकरसास्तारा अखण्डैकरसो रविः । अखण्डैकरसं क्षेत्रमखण्डैकरसा क्षमा ॥ १७ ॥
अखण्डैकरसः शान्त अखण्डैकरसो गुणः । अखण्डैकरसः साक्षी अखण्डैकरसः सुहृत् ॥ १८ ॥ अखण्डैकरसो बन्धुरखण्डैकरसः सखा । अखण्डैकरसो राजा अखण्डैकरसं पुरम् ॥ १९ ॥ अखण्डैकरसं राज्यमखण्डैकरसाः प्रजाः । अखण्डैकरसं तारमखण्डैकरसो जपः ॥ २० ॥ ॥ ४४॥

अखण्डैकरसं ध्यानमखण्डैकरसं पदम् । अखण्डैकरसं ग्राह्यमखण्डैकरसं महत् ॥ २१ ॥ अखण्डैकरसं ज्योतिरखण्डैकरसं धनम् । अखण्डैकरसं भोग्यमखण्डैकरसं हविः ॥ २२ ॥ अखण्डैकरसो होम अखण्डैकरसो जपः । अखण्डैकरसं स्वर्गमखण्डैकरसः स्वयम् ॥ २३ ॥ अखण्डैकरसं सर्वं चिन्मात्रमिति भावयेत् । चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ॥ २४ ॥ भववर्जितचिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव हि । इदं च सर्वं चिन्मात्रमयं चिन्मयमेव हि ॥ २५ ॥ आत्मभावं च चिन्मात्रमखण्डैकरसं विदुः । सर्वलोकं च चिन्मात्रं त्वत्ता मत्ता च चिन्मयम् ॥ २६ ॥ आकाशो भूर्जलं वायुरग्निर्ब्रह्मा हरिः शिवः । यत्किंचिद्यन्न किंचिच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥ २७॥
अखण्डैकरसं सर्वं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि । भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥ २८ ॥

४० बलं कालं च चिन्मात्रं ज्ञानं ज्ञेयं चिदेव हि । ज्ञाता चिन्मात्ररूपश्च सर्वं चिन्मयमेव ४१
४२ ॥ हि ॥ २९ ॥ संभाषणं च चिन्मात्रं यदाचिन्मात्रमेव हि । असच्च सच्च चिन्मात्रमाद्यन्तं चिन्मयं
सदा ॥ ३० ॥ आदिरन्तश्च चिन्मात्रं गुरुशिष्यादिचिन्मयम् । दृग्दृश्यं यदि चिन्मात्रमस्ति
चेच्चिन्मयं सदा ॥ ३१ ॥ सर्वाश्चर्यं हि चिन्मात्रं देहं चिन्मात्रमेव हि । लिङ्गं च कारणं चैव
चिन्मात्रान्न हि विद्यते ॥ ३२ ॥ अहं त्वं चैव चिन्मात्रं मूर्तामूर्तादि चिन्मयम् । पुण्यं पापं
च चिन्मात्रं जीवश्चिन्मात्रविग्रहः ॥ ३३ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति संकल्पश्चिन्मात्रान्नास्ति
वेदनम् । चिन्मात्रान्नास्ति मन्त्रादि चिन्मात्रान्नास्ति देवता ॥ ३४ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति
दिक्पालाश्चिन्मात्राद्व्यावहारिकम् । चिन्मात्रात्परमं ब्रह्म चिन्मात्रान्नास्ति कोऽपि
हि ॥ ३५ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति माया च चिन्मात्रान्नास्ति पूजनम् । चिन्मात्रान्नास्ति मन्तव्यं ॥ ४४२ ॥

चिन्मात्रान्नास्ति सत्यकम् ॥ ३६ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति कोशादि चिन्मात्रान्नास्ति वै वसु ।
चिन्मात्रान्नास्ति मौनं च चिन्मात्रान्नास्त्यमौनकम् ॥ ३७ ॥ चिन्मात्रान्नास्ति वैराग्यं सर्वं
चिन्मात्रमेव हि । यच्च यावच्च चिन्मात्रं यच्च यावच्च दृश्यते ॥ ३८ ॥ यच्च यावच्च
दूरस्थं सर्वं चिन्मात्रमेव हि । यच्च यावच्च भूतादि यच्च यावच्च लक्ष्यते ॥ ३९ ॥ यच्च
यावच्च वेदान्ताः सर्वं चिन्मात्रमेव हि । चिन्मात्रान्नास्ति गमनं चिन्मात्रान्नास्ति मोक्ष-
कम् ॥ ४० ॥ चिन्मात्रान्नास्ति लक्ष्यं च सर्वं चिन्मात्रमेव हि । अखण्डैकरसं ब्रह्म
चिन्मात्रान्न हि विद्यते ॥ ४१ ॥ शास्त्रे मयि त्वयीशे च ह्यखण्डैकरसो भवान् ।
इत्येकरूपतया यो वा जानात्यहं त्विति ॥ ४२ ॥ सकृज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यात्सम्यग्ज्ञाने
स्वयं गुरुः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ कुमारः पितरमात्मानुभवमनुब्रूहीति

[illegible] । [illegible] । केवलं [illegible] १०
[illegible] ॥ १ ॥ केवलं [illegible] केवलं [illegible]
[illegible] । केवलं [illegible] केवलं [illegible] ॥ २ ॥ केवलं [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥ केवलं [illegible]
[illegible] केवलः । [illegible] ॥ ४ ॥
[illegible] । केवलं [illegible] केवलं [illegible]
[illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] ११

[illegible] । [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ १० ॥ [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ १२ ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ १४ ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible]

रुमो: ॥ १५ ॥ अहं अहंव सर्वं स्वात्महं चैतन्यमेव हि । अहमेवाहमेवास्मि भूमाकाशस्वरू-
१५४४॥ पवान् ॥ १६ ॥ अहमेव महानात्मा ह्यहमेव परात्परः । अहमन्यवदाभामि ह्यहमेव
शरीरवत् ॥ १७ ॥ अहं शिष्यवदाभामि ह्ययं लोकत्रयाश्रयः । अहं कालत्रयातीत
अहं वेदैरुपासितः ॥ १८ ॥ अहं शास्त्रेण निर्णीत अहं चित्ते व्यवस्थितः । मत्त्यक्तं नास्ति
किंचिद्वा मत्त्यक्तं पृथिवी च वा ॥ १९ ॥ मयातिरिक्तं यद्यद्वा तत्तन्नास्तीति निश्चिनु ।
अहं ब्रह्मास्मि सिद्धोऽस्मि नित्यशुद्धोऽस्म्यहं सदा ॥ २० ॥ निर्गुणः केवलात्मास्मि
निराकारोऽस्म्यहं सदा । केवलं ब्रह्ममात्रोऽस्मि ह्यजरोऽस्म्यमरोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ स्वय-
मेव स्वयं भामि स्वयमेव सदात्मकः । स्वयमेवात्मनि स्वस्थः स्वयमेव परा गतिः ॥ २२ ॥
स्वयमेव स्वयं भुञ्जे स्वयमेव स्वयं रमे । स्वयमेव स्वयं ज्योतिः स्वयमेव स्वयं म- ॥३४८॥

हः ॥ २३ ॥ स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये स्वात्मन्येव विलोकये । स्वात्मन्येव सुखासीनः
स्वात्ममात्रावशेषकः ॥ २४ ॥ स्वचैतन्ये स्वयं स्थास्ये स्वात्मराज्ये सुखे रमे । स्वात्म-
सिंहासने स्थित्वा स्वात्मनोऽन्यन्न चिन्तये ॥ २५ ॥ चिद्रूपमात्रं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दम-
द्वयम् । आनन्दघन एवाहमहं ब्रह्मास्मि केवलम् ॥ २६ ॥ सर्वदा सर्वशून्योऽहं सर्वा-
त्मानन्दवानहम् । नित्यानन्दस्वरूपोऽहमात्माकाशोऽस्मि नित्यदा ॥ २७ ॥ अहमेव
हृदाकाशश्चिदादित्यस्वरूपवान् । आत्मनात्मनि तृप्तोऽस्मि ह्यरूपोऽस्म्यहमव्ययः ॥ २८ ॥
एकसंख्याविहीनोऽस्मि नित्यमुक्तस्वरूपवान् । आकाशादपि सूक्ष्मोऽहमाद्यन्ताभाववा-
नहम् ॥ २९ ॥ सर्वप्रकाशरूपोऽहं परावरसुखोऽस्म्यहम् । सत्तामात्रस्वरूपोऽहं शुद्ध-
मोक्षस्वरूपवान् ॥ ३० ॥ सत्यानन्दस्वरूपोऽहं ज्ञानानन्दघनोऽस्म्यहम् । विज्ञानमात्र-

नो० रूपोऽहं सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ ३१ ॥ ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचन । तदे- ३२
४६॥ वाहं सदानन्दं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३२ ॥ त्वमित्येतत्तदित्येतन्मत्तोऽन्यन्नास्ति किं-
चन । चिच्चैतन्यस्वरूपोऽहमहमेव परः शिवः ॥ ३३ ॥ अतिभावस्वरूपोऽहमहमेव
सुखात्मकः । साक्षिवस्तुविहीनत्वात्साक्षित्वं नास्ति मे सदा ॥ ३४ ॥ केवलं ब्रह्ममात्र-
त्वादहमात्मा सनातनः । अहमेवादिशेषोऽहमहं शेषोऽहमेव हि ॥ ३५ ॥ नामरूप-
विमुक्तोऽहमहमानन्दविग्रहः । इन्द्रियाभावरूपोऽहं सर्वभावस्वरूपकः ॥ ३६ ॥ बन्धमु-
क्तिविहीनोऽहं शाश्वतानन्दविग्रहः । आदिचैतन्यमात्रोऽहमखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥ ३७ ॥
वाङ्मनोऽगोचरश्चाहं सर्वत्र सुखवानहम् । सर्वत्र पूर्णरूपोऽहं भूमानन्दमयोऽस्म्यहम्
॥ ३८ ॥ सर्वत्र तृप्तिरूपोऽहं परामृतरसोऽस्म्यहम् । एकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्मैवाहं न संश- ॥२४६॥
यः ॥ ३९ ॥ सर्वशून्यस्वरूपोऽहं सकलागमगोचरः । मुक्तोऽहं मोक्षरूपोऽहं निर्वाण-
सुखरूपवान् ॥ ४० ॥ सत्यविज्ञानमात्रोऽहं सन्मात्रानन्दवानहम् । तुरीयातीतरूपोऽहं
निर्विकल्पस्वरूपवान् ॥ ४१ ॥ सर्वदा ह्यजरूपोऽहं नीरागोऽस्मि निरञ्जनः । अहं
शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि नित्योऽस्मि प्रभुरस्म्यहम् ॥ ४२ ॥ ओंकारार्थस्वरूपोऽस्मि निष्क-
लङ्कमयोऽस्म्यहम् । चिदाकारस्वरूपोऽस्मि नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम् ॥ ४३ ॥ न
हि किंचित्स्वरूपोऽस्मि निर्व्यापारस्वरूपवान् । निरंशोऽस्मि निराभासो न मनो नेन्द्रि-
योऽस्म्यहम् ॥ ४४ ॥ न बुद्धिर्न विकल्पोऽहं न देहादित्रयोऽस्म्यहम् । न जाग्रत्स्वप्न-
रूपोऽहं न सुषुप्तिस्वरूपवान् ॥ ४५ ॥ न तापत्रयरूपोऽहं नेषणात्रयवानहम् । श्रवणं
नास्ति मे सिद्धेर्मननं च चिदात्मनि ॥ ४६ ॥ सजातीयं न मे किंचिद्विजातीयं न मे

क्वचित् । स्वगतं च न मे किंचिन्न मे भेदत्रयं क्वचित् ॥ ४७ ॥ असत्यं हि मनोरूपम- २०
सत्यं बुद्धिरूपकम् । अहङ्कारमसद्धीति नित्योऽहं शाश्वतो ह्यजः ॥ ४८ ॥ देहत्रयम-
सद्विद्धि कालत्रयमसत्सदा । गुणत्रयमसद्विद्धि ह्यहं सत्यात्मकः शुचिः ॥ ४९ ॥
श्रुतं सर्वमसद्विद्धि वेदं सर्वमसत्सदा । शास्त्रं सर्वमसद्विद्धि ह्यहं सत्यचिदात्मकः ॥ ५० ॥
मूर्तित्रयमसद्विद्धि सर्वभूतमसत्सदा । सर्वतत्त्वमसद्विद्धि ह्यहं भूमा सदाशिवः ॥ ५१ ॥
गुरुशिष्यमसद्विद्धि गुरोर्मन्त्रमसत्ततः । यद्दृश्यं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५२ ॥
यच्चिन्त्यं तदसद्विद्धि यन्न्याय्यं तदसत्सदा । यद्धितं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथावि-
धम् ॥ ५३ ॥ सर्वान्प्राणानसद्विद्धि सर्वान्भोगानसत्त्विति । दृष्टं श्रुतमसद्विद्धि ओतं
प्रोतमसन्मयम् ॥ ५४ ॥ कार्याकार्यमसद्विद्धि नष्टं प्राप्तमसन्मयम् । दुःखादुःखमस-

द्विद्धि सर्वासर्वमसन्मयम् ॥ ५५ ॥ पूर्णापूर्णमसद्विद्धि धर्माधर्ममसन्मयम् । लाभा-
लाभावसद्विद्धि जयाजयमसन्मयम् ॥ ५६ ॥ शब्दं सर्वमसद्विद्धि स्पर्शं सर्वमसत्सदा ।
रूपं सर्वमसद्विद्धि रसं सर्वमसन्मयम् ॥ ५७ ॥ गन्धं सर्वमसद्विद्धि सर्वाज्ञानमसन्म-
यम् । असदेव सदा सर्वमसदेव भवोद्भवम् ॥ ५८ ॥ असदेव गुणं सर्वं सन्मात्रमहमेव
हि । स्वात्ममन्त्रं सदा पश्येत्स्वात्ममन्त्रं सदाभ्यसेत् ॥ ५९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रो-
ऽयं दृश्यपापं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रं विनाशयेत् ॥ ६० ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं देहदोषं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जन्मपापं विना-
शयेत् ॥ ६१ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि
मन्त्रोऽयं द्वैतदुःखं विनाशयेत् ॥ ६२ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं भेदबुद्धिं विनाश-

शो० येत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तदुःखं विनाशयेत् ॥ ६३ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रो- ३०
४७॥ ऽयं बुद्धिव्याधिं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तबन्धं विनाशयेत् ॥ ६४ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वव्याधीन्विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वशोकं विनाशयेत् ॥ ६५ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कामादीन्नाशयेत्क्षणात् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं क्रोधशक्तिं विनाशयेत् ॥ ६६ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तवृत्तिं विनाशयेत् ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं संकल्पादीन्विनाशयेत् ॥ ६७ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कोटिदोषं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वतन्त्रं विनाशयेत् ॥ ६८ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्माज्ञानं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्मलोकजयप्रदः ॥ ६९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमप्रतर्क्यसुखप्रदः । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमजडत्वं ॥।४७

प्रयच्छति ॥ ७० ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्मासुरमर्दनः । अहं ब्रह्मास्मि वज्रोऽयमनात्माख्यगिरीन्हरेत् ॥ ७१ ॥ अहं ब्रह्मास्मि चक्रोऽयमनात्माख्यासुरान्हरेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वांस्तान्मोक्षयिष्यति ॥ ७२ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं ज्ञानानन्दं प्रयच्छति । सप्तकोटिमहामन्त्रं जन्मकोटिशतप्रदम् ॥ ७३ ॥ सर्वमन्त्रान्समुत्सृज्य एतं मन्त्रं समभ्यसेत् । सद्यो मोक्षमवाप्नोति नात्र संदेहमण्वपि ॥ ७४ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ कुमारः परमेश्वरं पप्रच्छ जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोः स्थितिमनुब्रूहीति ॥ स होवाच परः शिवः ॥ चिदात्माहं परात्माहं निर्गुणोऽहं परात्परः । आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १ ॥ देहत्रयातिरिक्तोऽहं शुद्धचैतन्यमस्म्यहम् । ब्रह्माहमिति यस्यान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २ ॥

आनन्दघनरूपोऽस्मि परानन्दघनोऽस्म्यहम् । यस्य देहादिकं नास्ति यस्य ब्रह्मेति निश्चयः ।
८८॥ परमानन्दपूर्णो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३ ॥ यस्य किंचिदहं नास्ति चिन्मात्रेणाव-
तिष्ठते । चैतन्यमात्रो यस्यान्तश्चिन्मात्रैकस्वरूपवान् ॥ ४ ॥ सर्वत्र पूर्णरूपात्मा सर्व-
त्रात्मावशेषकः । आनन्दरतिरव्यक्तः परिपूर्णश्चिदात्मकः ॥ ५ ॥ शुद्धचैतन्यरूपात्मा
सर्वसङ्गविवर्जितः । नित्यानन्दः प्रसन्नात्मा ह्यन्यचिन्ताविवर्जितः ॥ ६ ॥ किंचिदस्तित्व-
हीनो यः स जीवन्मुक्त उच्यते । न मे चित्तं न मे बुद्धिर्नाहंकारो न चेन्द्रियम् ॥ ७ ॥
न मे देहः कदाचिद्वा न मे प्राणादयः क्वचित् । न मे माया न मे कामो न मे
क्रोधः परोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥ न मे किंचिदिदं वापि न मे किंचित्क्वचिज्जगत् । न मे दोषो
न मे लिङ्गं न मे चक्षुर्न मे मनः ॥ ९ ॥ न मे श्रोत्रं न मे नासा न मे जिह्वा न मे ॥१२८८॥

करः । न मे जाग्रन्न मे स्वप्नं न मे कारणमण्वपि ॥ १० ॥ न मे तुरीयमिति यः स
जीवन्मुक्त उच्यते । इदं सर्वं न मे किंचिदयं सर्वं न मे क्वचित् ॥ ११ ॥ न मे
कालो न मे देशो न मे वस्तु न मे मतिः । न मे स्नानं न मे संध्या न मे दैवं न मे
स्थलम् ॥ १२ ॥ न मे तीर्थं न मे सेवा न मे ज्ञानं न मे पदम् । न मे बन्धो न
मे जन्म न मे वाक्यं न मे रविः ॥ १३ ॥ न मे पुण्यं न मे पापं न मे कार्यं न मे
शुभम् । न मे जीव इति स्वात्मा न मे किंचिज्जगत्त्रयम् ॥ १४ ॥ न मे मोक्षो न मे
द्वैतं न मे वेदो न मे विधिः । न मेऽन्तिकं न मे दूरं न मे बोधो न मे रहः ॥ १५॥
न मे गुरुर्न मे शिष्यो न मे हीनो न चाधिकः । न मे ब्रह्मा न मे विष्णुर्न मे रुद्रो
न चन्द्रमाः ॥ १६ ॥ न मे पृथ्वी न मे तोयं न मे वायुर्न मे वियत् । न मे वह्नि-

मे गोत्रं न मे लक्ष्यं न मे भवः ॥ १७ ॥ न मे ध्याता न मे ध्येयं न मे ध्यानं न
१२ ॥ मे मनुः । न मे शीतं न मे चोष्णं न मे तृष्णा न मे क्षुधा ॥ १८ ॥ न मे मित्रं न
मे शत्रुर्न मे मोहो न मे जयः । न मे पूर्वं न मे पश्चान्न मे चोर्ध्वं न मे दिशः ॥ १९ ॥
न मे वक्तव्यमल्पं वा न मे श्रोतव्यमण्वपि । न मे गन्तव्यमीषद्वा न मे ध्यातव्यम-
ण्वपि ॥ २० ॥ न मे भोक्तव्यमीषद्वा न मे स्मर्तव्यमण्वपि । न मे भोगो न मे रागो
न मे यागो न मे लयः ॥ २१ ॥ न मे मौर्ख्यं न मे शान्तं न मे बन्धो न मे प्रियम् ।
न मे मोदः प्रमोदो वा न मे स्थूलं न मे कृशम् ॥ २२ ॥ न मे दीर्घं न मे ह्रस्वं
न मे वृद्धिर्न मे क्षयः । अध्यारोपोऽपवादो वा न मे चैकं न मे बहु ॥ २३ ॥ न मे
आन्ध्यं न मे मान्द्यं न मे पट्विदमण्वपि । न मे मांसं न मे रक्तं न मे मेदो न मे ह्यसृ- ॥१२९॥
क् ॥ २४ ॥ न मे मज्जा न मेऽस्थिर्वा न मे त्वग्धातुसप्तकम् । न मे शुक्लं न मे
रक्तं न मे नीलं न मे पृथक् ॥ २५ ॥ न मे तापो न मे लाभो मुख्यं गौणं न मे
क्वचित् । न मे भ्रान्तिर्न मे स्थैर्यं न मे गुह्यं न मे कुलम् ॥ २६ ॥ न मे त्याज्यं
न मे ग्राह्यं न मे हास्यं न मे नयः । न मे वृत्तं न मे ग्लानिर्न मे शोष्यं न मे
तुलम् ॥ २७ ॥ न मे ज्ञाता न मे ज्ञानं न मे ज्ञेयं न मे स्वयम् । न मे तुभ्यं न
मे मह्यं न मे त्वं च न मे त्वहम् ॥ २८ ॥ न मे जरा न मे बाल्यं न मे यौवनम-
ण्वपि । अहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मेति निश्चयः ॥ २९ ॥ चिदहं चिदहं चेति स
जीवन्मुक्त उच्यते । ब्रह्मैवाहं चिदेवाहं परो वाहं न संशयः ॥ ३० ॥ स्वयमेव स्वयं
हंसः स्वयमेव स्वयं स्थितः । स्वयमेव स्वयं पश्येत्स्वात्मराज्ये सुखं वसेत् ॥ ३१ ॥

१०८ स्वात्मानन्दं स्वयं भोक्ता स जीवन्मुक्त उच्यते । स्वयमेवैकवीरोऽग्रे स्वयमेव प्रभुः स्मृ- ९०
१२१ तः । स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्यन् स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २२ ॥ ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा
ब्रह्मानन्दमयः सुखी । स्वच्छरूपो महामौनी वैदेही मुक्त एव सः ॥ २३ ॥ सर्वात्मा
समरूपात्मा शुद्धात्मा त्वहमुत्थितः । एकवर्जित एकात्मा सर्वात्मा स्वात्ममात्रकः ॥ २४ ॥
अजात्मा चामृतात्माहं स्वयमात्माहमव्ययः । लक्ष्यात्मा ललितात्माहं तूष्णीमात्मस्व-
भाववान् ॥ २५ ॥ आनन्दात्मा प्रियो ह्यात्मा मोक्षात्मा बन्धवर्जितः । ब्रह्मैवाहं
चिदेवाहमेवं वापि न चिन्त्यते ॥ २६ ॥ चिन्मात्रेणैव यस्तिष्ठेद्वैदेही मुक्त एव
सः ॥ २७ ॥ निश्चयं च परित्यज्य अहं ब्रह्मेति निश्चयम् । आनन्दभरितस्वान्तो वैदे-
ही मुक्त एव सः ॥ २८ ॥ सर्वमस्तीति नास्तीति निश्चयं त्यज्य तिष्ठति । अहं ब्रह्मा- १२५

स्मि नास्मीति सच्चिदानन्दमात्रकः ॥ २९ ॥ किंचित्क्वचित्कदाचिच्च आत्मानं न स्पृश-
त्यसौ । तूष्णीमेव स्थितस्तूष्णीं तूष्णीं सत्यं न किंचन ॥ ३० ॥ परमात्मा गुणा-
तीतः सर्वात्मा भूतभावनः । कालभेदं वस्तुभेदं देशभेदं स्वभेदकम् ॥ ३१ ॥ किंचि-
द्भेदं न तस्यास्ति किंचिद्वापि न विद्यते । अहं त्वं तदिदं सोऽयं कालात्मा कालही-
नकः ॥ ३२ ॥ शून्यात्मा सूक्ष्मरूपात्मा विश्वात्मा विश्वहीनकः । देवात्मा देवहीनात्मा
मेयात्मा मेयवर्जितः ॥ ३३ ॥ सर्वत्र जडहीनात्मा सर्वेषामन्तरात्मकः । सर्वसंकल्पहीनात्मा
चिन्मात्रोऽस्मीति सर्वदा ॥ ३४ ॥ केवलः परमात्माहं केवलो ज्ञानविग्रहः । सत्तामा-
त्रस्वरूपात्मा नान्यत्किंचिज्जगद्भयम् ॥ ३५ ॥ जीवेश्वरेति वाक्क्वेति वेदशास्त्राद्यहं
त्विति । इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्यमित्यपि ॥ ३६ ॥ इति निश्चयशून्यो यो वैदे-

ही मुक्त एव सः । नैतान्यभावसंसिद्धः स्वात्मारामः सुखासनः ॥ ४७ ॥ अपरिच्छिन्न-
रूपात्मा अणुस्थूलादिवर्जितः । तुर्यतुर्यः परानन्दो विदेही मुक्त एव सः ॥ ४८ ॥
नामरूपविहीनात्मा परसंवित्सुखात्मकः । तुरीयातीतरूपात्मा शुभाशुभविवर्जितः ॥ ४९ ॥
योगात्मा योगयुक्तात्मा बन्धमुक्तिविवर्जितः । गुणागुणविहीनात्मा देशकालादिवर्जितः
॥ ५० ॥ साक्ष्यसाक्षित्वहीनात्मा किंचित्किंचिन्न किंचन । यस्य प्रपञ्चमानं न ब्रह्माकार-
मपीह न ॥ ५१ ॥ स्वस्वरूपे स्वयं ज्योतिः स्वस्वरूपे स्वयं रतिः । वाचामगोचरा-
नन्दो वाङ्मनोगोचरः स्वयम् ॥ ५२ ॥ अतीतातीतभावो यो विदेही मुक्त एव सः ।
चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभासकः ॥ ५३ ॥ सर्ववृत्तिविहीनात्मा विदेही मुक्त एव
सः । तस्मिन्काले विदेहीति देहस्मरणवर्जितः ॥ ५४ ॥ ईषन्मात्रं स्मृतं चेद्यस्तदा

सर्वसमन्वितः । परैरदृष्टबाह्यात्मा परमानन्दचिद्घनः ॥ ५५ ॥ परैरदृष्टबाह्यात्मा सर्व-
वेदान्तगोचरः । ब्रह्मामृतरसास्वादो ब्रह्मामृतरसायनः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मामृतरसासक्तो
ब्रह्मामृतरसः स्वयम् । ब्रह्मामृतरसे मग्नो ब्रह्मानन्दशिवार्चनः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मामृतरसे
तृप्तो ब्रह्मानन्दानुभावकः । ब्रह्मानन्दशिवानन्दो ब्रह्मानन्दरसप्रभः ॥ ५८ ॥ ब्रह्मा-
नन्दपरं ज्योतिर्ब्रह्मानन्दनिरन्तरः । ब्रह्मानन्दरसान्नादो ब्रह्मानन्दकुटुम्बकः ॥ ५९ ॥
ब्रह्मानन्दरसारूढो ब्रह्मानन्दैकचिद्घनः । ब्रह्मानन्दरसोद्बाहो ब्रह्मानन्दरसम्भरः ॥ ६० ॥
ब्रह्मानन्दजनैर्युक्तो ब्रह्मानन्दात्मनि स्थितः । आत्मरूपमिदं सर्वमात्मनोऽन्यन्न किं-
चन ॥ ६१ ॥ सर्वमात्माहमात्मास्मि परमात्मा परात्मकः । नित्यानन्दस्वरूपात्मा विदेही
मुक्त एव सः ॥ ६२ ॥ पूर्णरूपो महानात्मा प्रीतात्मा शाश्वतात्मकः । सर्वान्तर्यामि-

तै० रूपात्मा निर्मलात्मा निरात्मकः ॥ ६३ ॥ निर्विकारस्वरूपात्मा शुद्धात्मा शान्तरूपकः
६३। शान्ताशान्तस्वरूपात्मा नैकात्म्यत्वविवर्जितः ॥ ६४ ॥ जीवात्मपरमात्मेति चिन्ताद-
विवर्जितः । मुक्तामुक्तस्वरूपात्मा मुक्तामुक्तविवर्जितः ॥ ६५ ॥ बन्धमोक्षस्वरूपात्मा
बन्धमोक्षविवर्जितः । द्वैताद्वैतस्वरूपात्मा द्वैताद्वैतविवर्जितः ॥ ६६ ॥ सर्वासर्वस्वरू-
पात्मा सर्वासर्वविवर्जितः । मोदप्रमोदरूपात्मा मोदादिविनिवर्जितः ॥ ६७ ॥ सर्व-
संकल्पहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः । निष्कलात्मा निर्मलात्मा बुद्धात्मा पुरु-
षात्मकः ॥ ६८ ॥ आनन्दादिविहीनात्मा अमृतात्मामृतात्मकः । कालत्रयस्वरू-
पात्मा कालत्रयविवर्जितः ॥ ६९ ॥ अखिलात्मा ह्यमेयात्मा मानात्मा मानवर्जितः ।
नित्यप्रत्यक्षरूपात्मा नित्यप्रत्यक्षनिर्णयः ॥ ७० ॥ अन्यहीनस्वभावात्मा अन्यहीन- ॥२६२॥

स्वयंप्रभः । विद्याविद्यादिमेयात्मा विद्याविद्यादिवर्जितः ॥ ७१ ॥ नित्यानित्यविही-
नात्मा इहामुत्रविवर्जितः । शमादिषट्कशून्यात्मा मुमुक्षुत्वादिवर्जितः ॥ ७२ ॥ स्थूल-
देहविहीनात्मा सूक्ष्मदेहविवर्जितः । कारणादिविहीनात्मा तुरीयादिविवर्जितः ॥ ७३ ॥
अन्नकोशविहीनात्मा प्राणकोशविवर्जितः । मनःकोशविहीनात्मा विज्ञानादिविव-
र्जितः ॥ ७४ ॥ आनन्दकोशहीनात्मा पञ्चकोशविवर्जितः । निर्विकल्पस्वरूपात्मा सवि-
कल्पविवर्जितः ॥ ७५ ॥ दृश्यानुविद्धहीनात्मा शब्दविद्धविवर्जितः । सदा समाधिशून्यात्मा
आदिमध्यान्तवर्जितः ॥ ७६ ॥ प्रज्ञानवाक्यहीनात्मा अहंब्रह्मास्मिवर्जितः । तत्त्वमस्या-
दिहीनात्मा अयमात्मेत्यभावकः ॥ ७७ ॥ ओंकारवाच्यहीनात्मा सर्ववाच्यविवर्जितः ।
अवस्थात्रयहीनात्मा अक्षरात्मा चिदात्मकः ॥ ७८ ॥ आत्मज्ञेयादिहीनात्मा यत्कि-

मो० चिदिदमात्मकः । भावाभावविहीनात्मा विदेही मुक्त एव सः ॥ ७९ ॥ आत्मानमेव
वीक्षस्व आत्मानं बोधय स्वकम् । स्वमात्मानं स्वयं भुङ्क्ष्व स्वस्थो भव षडानन ॥ ८० ॥
५३॥ स्वमात्मनि स्वयं तृप्तः स्वमात्मानं स्वयं चर । आत्मानमेव मोदस्व विदेही मुक्तिगो
भवेदित्युपनिषत् ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ निदाघो नाम वै मुनिः पप्रच्छ ऋभुं भगवन्त-
मात्मानात्मविवेकमनुब्रूहीति स होवाच ह ऋभुः । सर्ववाचोऽवधिर्ब्रह्म सर्वचिन्ताव-
धिर्गुरुः । सर्वकारणकार्यात्मा कार्यकारणवर्जितः ॥ १ ॥ सर्वसंकल्परहितः सर्वनाद-
मयः शिवः । सर्ववर्जितचिन्मात्रः सर्वानन्दमयः परः ॥ २ ॥ सर्वतेजःप्रकाशात्मा
नादानन्दमयात्मकः । सर्वानुभवनिर्मुक्तः सर्वध्यानविवर्जितः ॥ ३ ॥ सर्वनादकला-
तीत एष आत्माहमव्ययः । आत्मानात्मविवेकादिभेदाभेदविवर्जितः ॥ ४ ॥ शान्ता- ॥२५३॥

शान्तादिहीनात्मा नादान्तर्ज्योतिरूपकः । महावाक्यार्थतो दूरो ब्रह्मास्मीत्यतिदूरतः ॥ ५ ॥ तच्छब्दवर्ज्यस्त्वंशब्दहीनो वाक्यार्थवर्जितः । क्षराक्षरविहीनो यो नादान्तर्ज्योतिरेव सः ॥ ६ ॥ अखण्डैकरसो वाहमानन्दोऽस्मीति वर्जितः । सर्वातीतस्वभावात्मा नादान्तर्ज्योतिरेव सः ॥ ७ ॥ आत्मेति शब्दहीनो य आत्मशब्दार्थवर्जितः । सच्चिदानन्दहीनो य एषैवात्मा सनातनः ॥ ८ ॥ स निर्देष्टुमशक्यो यो वेदवाक्यैरगम्यतः । यस्य किंचिद्बहिर्नास्ति किंचिदन्तः कियन्न च ॥ ९ ॥ यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा ब्रह्मैवात्मा न संशयः । नास्ति यस्य शरीरं वा जीवो वा भूतभौतिकः ॥ १० ॥ नामरूपादिकं नास्ति भोज्यं वा भोगभुक्च वा । सद्वासद्वा स्थितिर्वापि यस्य नास्ति क्षराक्षरम् ॥ ११ ॥ गुणं वा विगुणं वापि सम आत्मा न संशयः । यस्य वाच्यं वाचकं वा

आवर्णं मननं च वा ॥ १२ ॥ गुरुशिष्यादिभेदं वा देवलोकाः सुरासुराः । यत्र धर्ममधर्मं
वा शुद्धं वाशुद्धमण्वपि ॥ १३ ॥ यत्र कालमकालं वा निश्चयः संशयो न हि । यत्र
मन्त्रममन्त्रं वा विद्याविद्ये न विद्यते ॥ १४ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यं वा ईषन्मात्रं कलात्म-
कम् । अनात्मेति प्रसङ्गो वा ह्यनात्मेति मनोऽपि वा ॥ १५ ॥ अनात्मेति जगदपि
नास्ति नास्तीति निश्चितम् । सर्वसंकल्पशून्यत्वात्सर्वकार्यविवर्जनात् ॥ १६ ॥ केवलं ब्र-
ह्ममात्रत्वादात्मनात्मेति निश्चितम् । देहत्रयविहीनत्वात्कालत्रयविवर्जनात् ॥ १७ ॥
जीवत्रयगुणाभावात्तापत्रयविवर्जनात् । लोकत्रयविहीनत्वात्सर्वमात्मेति शासनात् ॥ १८ ॥
चित्ताभावाच्चिन्तनीयं देहाभावाज्जरा न च । पादाभावाद्गतिर्नास्ति हस्ताभावात्क्रिया
न च ॥ १९ ॥ मृत्युर्नास्ति जनाभावाद्दुःखाद्यभावात्सुखादिकम् । धर्मो नास्ति शुचि- ॥१२५॥

र्नास्ति सत्यं नास्ति भयं न च ॥ २० ॥ अक्षरोच्चारणं नास्ति गुरुशिष्यादि नास्त्यपि ।
एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीये न चैकता ॥ २१ ॥ सत्यत्वमस्ति चेत्किंचिदसत्यं न
च संभवेत् । असत्यत्वं यदि भवेत्सत्यत्वं न घटिष्यति ॥ २२ ॥ शुभं यदशुभं विद्धि
अशुभाच्छुभमिष्यते । भयं यदभयं विद्धि अभयाद्भयमापतेत् ॥ २३ ॥ बन्धत्वमपि
चेन्मोक्षो बन्धाभावे क्व मोक्षता । मरणं यदि चेज्जन्म जन्माभावे मृतिर्न च ॥ २४ ॥
त्वमित्यपि भवेच्चाहं त्वं नो चेदहमेव न । इदं यदि तदेवास्ति तदभावादिदं न च ॥ २५ ॥
अस्तीति चेन्नास्ति तदा नास्ति चेदस्ति किंचन । कार्यं चेत्कारणं किंचित्कार्या-
भावे न कारणम् ॥ २६ ॥ द्वैतं यदि तदाद्वैतं द्वैताभावे द्वयं न च । दृश्यं यदि
दृगप्यस्ति दृश्याभावे दृगेव न ॥ २७ ॥ अन्तर्यदि बहिः सत्यमन्ताभावे बहिर्न च ।

मं० पूर्णत्वमस्ति चैतन्यं चित्पूर्णत्वं प्रकाश्यते ॥ २८ ॥ तस्मादेतत्क्वचिन्नास्ति त्वं नाहं वा ३०
२५ ॥ इमे इदम् । नास्ति दृष्टान्तिकं सत्यं नास्ति दार्ष्टान्तिकं ह्यजं ॥ २९ ॥ परं ब्रह्माहम-
स्मीति स्मरणस्य मनो न हि । ब्रह्ममात्रं जगदिदं ब्रह्ममात्रं त्वमप्यहम् ॥ ३० ॥
चिन्मात्रं केवलं चाहं नास्त्यनात्मेति निश्चिनु । इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं
क्वचित् ॥ ३१ ॥ चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा । न प्रपञ्चं न चित्तादि नाह-
ङ्कारो न जीवकः ॥ ३२ ॥ मायाकार्यादिकं नास्ति माया नास्ति भयं न हि । कर्ता
नास्ति क्रिया नास्ति श्रवणं मननं न हि ॥ ३३ ॥ समाधिद्वितयं नास्ति मातृमा-
नादि नास्ति हि । अज्ञानं चापि नास्त्येव ह्यविवेकं कदाचन ॥ ३४ ॥ अनुबन्धच-
तुष्कं न सम्बन्धत्रयमेव न । न गङ्गा न गया सेतुर्न भूतं नान्यदस्ति हि ॥ ३५ ॥ ॥२५५॥

न भूमिर्न जलं नाग्निर्न वायुर्न च खं क्वचित् । न देवा न च दिक्पाला न वेदा
न गुरुः क्वचित् ॥ ३६ ॥ न दूरं नान्तिकं नान्तं न मध्यं न क्वचित्स्थितम् । नाद्वै-
तं द्वैतसत्यं वा ह्यसत्यं वा इदं न च ॥ ३७ ॥ बन्धमोक्षादयो नास्ति सद्वासद्वा
सुखादि वा । जातिर्नास्ति गतिर्नास्ति वर्णो नास्ति न लौकिकम् ॥ ३८ ॥ सर्वं ब्रह्मेति
नास्त्येव ब्रह्म इत्यपि नास्ति हि । चिदित्येवेति नास्त्येव चिदहं भाषणं न हि ॥ ३९ ॥ अहं
ब्रह्मास्मि नास्त्येव नित्यशुद्धोऽस्मि न क्वचित् । वाचा यदुच्यते किञ्चिन्मनसा मनुते क्वचि-
त् ॥ ४० ॥ बुद्ध्या निश्चिनुते नास्ति चित्तेन ज्ञायते न हि । योगियोगादिकं नास्ति सदा सर्वं
सदा न च ॥ ४१ ॥ अहोरात्रादिकं नास्ति स्नानध्यानादिकं न हि । भ्रान्तिरभ्रान्तिर्नास्त्येव
नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ॥ ४२ ॥ वेदशास्त्रं पुराणं च कार्यं कारणमीश्वरः । लोको

१० भूतं जनार्दनैक्यं सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४३ ॥ बन्धो मोक्षः सुखं दुःखं ध्यानं चित्तं ४०
५६॥ सुरासुराः । गौणं मुख्यं परं चान्यत्तत्सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४४ ॥ वाचा वदति
यत्किंचित्संकल्पैः कल्प्यते च यत् । मनसा चिन्त्यते यद्यत्तत्सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४५ ॥
बुद्ध्या निश्चीयते किंचिच्चित्ते निश्चीयते क्वचित् । शास्त्रैः प्रपञ्च्यते यद्यन्नेत्रेणैव निरी-
क्ष्यते ॥ ४६ ॥ श्रोत्राभ्यां श्रूयते यद्यदन्यत्सद्भावमेव च । नेत्रं श्रोत्रं गात्रमेव मि-
थ्येति च सुनिश्चितम् ॥ ४७ ॥ इदमित्येव निर्दिष्टमयमित्येव कल्प्यते । त्वमहं तदिदं
सोऽहमन्यत्सद्भावमेव च ॥ ४८ ॥ यद्यत्संभाव्यते लोके सर्वसंकल्पसंभ्रमः । सर्वा-
ध्यासं सर्वगोप्यं सर्वभोगप्रभेदकम् ॥ ४९ ॥ सर्वदोषप्रभेदाच्च नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।
मदीयं च त्वदीयं च ममेति च तवेति च ॥ ५० ॥ मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि तत्सर्वं ॥१६६॥

वितथं भवेत् । रक्षको विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृष्टेस्तु कारणम् ॥ ५१ ॥ संहारे रुद्र इत्येवं
सर्वं मिथ्येति निश्चिनु । स्नानं जपस्तपो होमः स्वाध्यायो देवपूजनम् ॥ ५२ ॥
मन्त्रं तन्त्रं च सत्सङ्गो गुणदोषविजृम्भणम् । अन्तःकरणसद्भाव अविद्यायाश्च संभ-
वः ॥ ५३ ॥ अनेककोटिब्रह्माण्डं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु । सर्वदेशिकवाक्योक्तिर्येन
केनापि निश्चितम् ॥ ५४ ॥ दृश्यते जगति यद्यद्यज्जगति वीक्ष्यते । वर्तते जगति
यद्यत्सर्वं मिथ्येति निश्चिनु ॥ ५५ ॥ येन केनाक्षरेणोक्तं येन केन विनिश्चितम् । येन
केनापि गदितं येन केनापि मोदितम् ॥ ५६ ॥ येन केनापि यद्दत्तं येन केनापि
यत्कृतम् । यत्र यत्र शुभं कर्म यत्र यत्र च दुष्कृतम् ॥ ५७ ॥ यद्यत्करोषि सत्येन
सर्वं मिथ्येति निश्चिनु । त्वमेव परमात्मासि त्वमेव परमो गुरुः ॥ ५८ ॥ त्वमेवाकाश-

तेजो० रूपोऽसि व्याधिहीनोऽसि सर्वदा । त्वमेव सर्वमयोऽसि त्वं ब्रह्मासि न संशयः ॥ ५९ ॥ ९०
६.७॥ कालहीनोऽसि कालोऽसि सदा ब्रह्मासि चिद्घनः । सर्वतः स्वस्वरूपोऽसि चैतन्यघन-
वानसि ॥ ६० ॥ सत्योऽसि सिद्धोऽसि सनातनोऽसि मुक्तोऽसि मोक्षोऽसि मुदामृतोऽसि ।
देवोऽसि शान्तोऽसि निरामयोऽसि ब्रह्मासि पूर्णोऽसि परात्परोऽसि ॥ ६१ ॥ समोऽसि
सच्चासि सनातनोऽसि सत्यादिवाक्यैः प्रतिबोधितोऽसि । सर्वाङ्गहीनोऽसि सदा स्थितो-
ऽसि ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिविभावितोऽसि ॥ ६२ ॥ सर्वप्रपञ्चभ्रमवर्जितोऽसि सर्वेषु भूतेषु च
भासितोऽसि । सर्वत्र संकल्पविवर्जितोऽसि सर्वागमान्तार्थविभावितोऽसि ॥ ६३ ॥ सर्वत्र
संतोषसुखासनोऽसि सर्वत्र गत्यादिविवर्जितोऽसि । सर्वत्र लक्ष्यादिविवर्जितोऽसि ध्यातोऽसि
विष्ण्वादिसुरैरजस्रम् ॥ ६४ ॥ चिदाकारस्वरूपोऽसि चिन्मात्रोऽसि निरङ्कुशः । आत्म- ॥६.७॥

न्येव स्थितोऽसि त्वं सर्वशून्योऽसि निर्गुणः ॥ ६५ ॥ आनन्दोऽसि परोऽसि त्वमेक
एवाद्वितीयकः । चिद्घनानन्दरूपोऽसि परिपूर्णस्वरूपकः ॥ ६६ ॥ सदसि त्वमसि
ज्ञोऽसि सोऽसि जानासि वीक्षसि । सच्चिदानन्दरूपोऽसि वासुदेवोऽसि वै प्रभुः ॥ ६७ ॥
अमृतोऽसि विभुश्चासि चञ्चलो ह्यचलो ह्यसि । सर्वोऽसि सर्वहीनोऽसि शान्ताशान्त-
विवर्जितः ॥ ६८ ॥ सत्तामात्रप्रकाशोऽसि सत्तासामान्यको ह्यसि । नित्यसिद्धिस्वरू-
पोऽसि सर्वसिद्धिविवर्जितः ॥ ६९ ॥ ईषन्मात्रविशून्योऽसि अणुमात्रविवर्जितः ।
अस्तित्ववर्जितोऽसि त्वं नास्तित्वादिविवर्जितः ॥ ७० ॥ लक्ष्यलक्षणहीनोऽसि निर्वि-
कारो निरामयः । सर्वनादान्तरोऽसि त्वं कलाकाष्ठाविवर्जितः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मविष्ण्वीश-
हीनोऽसि स्वस्वरूपं प्रपश्यसि । स्वस्वरूपावशेषोऽसि स्वानन्दाब्धौ निमज्जसि ॥ ७२ ॥

स्वात्मन्यात्मनि सर्वेवास्मि स्वयंभावविवर्जितः । शिवपूर्णस्वरूपोऽस्मि स्वस्मात्किञ्चिन्न प-
श्यामि ॥ ७३ ॥ स्वस्वरूपान्न चलति स्वस्वरूपेण जृम्भति । स्वस्वरूपादनन्योऽस्मि
ब्रह्मैवास्मि निश्चितु ॥ ७४ ॥ इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चिद्यज्जगति विद्यते । दृश्यरूपं च
दृश्यं सर्वं शशविषाणवत् ॥ ७५ ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कारश्च तेजश्च लोकं भुवनमण्डलम् ॥ ७६ ॥ नाशो जन्म च सत्यं च पुण्य-
पापजयादिकम् । रागः कामः क्रोधलोभौ ध्यानं ध्येयं गुणं परम् ॥ ७७ ॥ गुरुशि-
ष्योपदेशादिरादिरन्तं शमं शुभम् । भूतं भव्यं वर्तमानं लक्ष्यं लक्षणमद्वयम् ॥ ७८ ॥
शमो विचारः संतोषो भोक्तृभोज्यादिरूपकम् । यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमनात्म-
कम् ॥ ७९ ॥ आदिमध्यान्तरङ्गं च ग्राह्यं त्याज्यं हरिः शिवः । इन्द्रियाणि मनश्च

अवस्थात्रितयं तथा ॥ ८० ॥ चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् । सजातीयं
विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ ८१ ॥ सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् ।
विद्याविद्यादिरूपं च सर्ववेदं जडाजडम् ॥ ८२ ॥ बन्धमोक्षविभागं च ज्ञानविज्ञान-
रूपकम् । बोधाबोधस्वरूपं वा द्वैताद्वैतादिभाषणम् ॥ ८३ ॥ सर्ववेदान्तसिद्धान्तं
सर्वशास्त्रार्थनिर्णयम् । अनेकजीवसद्भावमेकजीवादिनिर्णयम् ॥ ८४ ॥ यद्यद्ध्यायति
चित्तेन यद्यत्संकल्पते क्वचित् । बुद्ध्या निश्चीयते यद्यद्गुरुणा संशृणोति यत् ॥ ८५ ॥
यद्यद्वाचा व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् । यद्यत्स्वरेन्द्रियैर्भाव्यं यद्यन्मीमांस्यते पृ-
थक् ॥ ८६ ॥ यद्यन्न्यायेन निर्णीतं महद्भिर्वेदपारगैः । शिवः क्षरति लोकान्वै विष्णुः
पाति जगत्त्रयम् ॥ ८७ ॥ ब्रह्मा सृजति लोकान्वै एवमादिक्रियादिकम् । यद्यदस्ति

श्लो० पुराणेषु यथोक्तेषु निर्णयम् ॥ ८८ ॥ सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् । देहोऽह- ८०
१६९॥ मिति संकल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥ ८९ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो महत्संसार उच्यते ।
देहोऽहमिति संकल्पस्तद्बन्धमिति चोच्यते ॥ ९० ॥ देहोऽहमिति संकल्पस्तद्दुःखमिति
चोच्यते । देहोऽहमिति यद्भानं तदेव नरकं स्मृतम् ॥ ९१ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो
जगत्सर्वमितीर्यते । देहोऽहमिति संकल्पो हृदयग्रन्थिरीरितः ॥ ९२ ॥ देहोऽहमिति
यज्ज्ञानं तदेवाज्ञानमुच्यते । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदसद्भावमेव च ॥ ९३ ॥ देहोऽ-
हमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ॥ ९४ ॥
देहोऽहमिति संकल्पः सत्यजीवः स एव हि । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं परिच्छिन्नमिती-
रितम् ॥ ९५ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो महापापमिति स्फुटम् । देहोऽहमिति या बुद्धि- ॥१६९॥

स्तृष्णा दोषामयः किल ॥ ९६ ॥ यत्किंचिदपि संकल्पं तापत्रयमितीरितम् । कामं क्रोधं
बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं दोषं कालनानास्वरूपम् । यत्किंचेदं सर्वसंकल्पजालं तत्किंचेदं
मानसं सोम्य विद्धि ॥ ९७ ॥ मन एव जगत्सर्वं मन एव महारिपुः । मन एव हि
संसारो मन एव जगत्त्रयम् ॥ ९८ ॥ मन एव महद्दुःखं मन एव जरादिकम् । मन
एव हि कालश्च मन एव मलं तथा ॥ ९९ ॥ मन एव हि संकल्पो मन एव हि
जीवकः । मन एव हि चित्तं च मनोऽहंकार एव च ॥ १०० ॥ मन एव महद्बन्धं
मनोऽन्तःकरणं च तत् । मन एव हि भूमिश्च मन एव हि तोयकम् ॥ १०१ ॥ मन
एव हि तेजश्च मन एव मरुन्महान् । मन एव हि चाकाशं मन एव हि शब्द-
कम् ॥ १०२ ॥ स्पर्शं रूपं रसं गन्धं कोशाः पञ्च मनोभवाः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि

मनोऽनयमितीरितम् ॥ १०२ ॥ दिक्पाला वसवो रुद्रा आदित्याश्च मनोमयाः । इदं
जडं द्वन्द्वजातमज्ञानं मानसं स्मृतम् ॥ १०३ ॥ संकल्पमेव यत्किंचित्तत्तन्नास्तीति नि-
श्चिनु । नास्ति नास्ति जगत्सर्वं गुरुशिष्यादिकं न हीत्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः॥
ऋभुः ॥ सर्वं सच्चिन्मयं विद्धि सर्वं सच्चिन्मयं ततम् । सच्चिदानन्दमद्वैतं सच्चिदानन्दम-
क्षयम् ॥ १ ॥ सच्चिदानन्दमात्रं हि सच्चिदानन्दमन्यकम् । सच्चिदानन्दरूपोऽहं सच्चि-
दानन्दमेव खम् ॥ २ ॥ सच्चिदानन्दमेव त्वं सच्चिदानन्दकोऽस्म्यहम् । न मनो बुद्-
ध्यहंकारचित्तसंघातका अमी ॥ ३ ॥ न त्वं नाहं न चान्यद्वा सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
न वाक्यं न पदं वेदं नाक्षरं न जडं क्वचित् ॥ ४ ॥ न मध्यं नादि नान्तं वा न
सत्यं न निबन्धनम् । न दुःखं न सुखं भावं न माया प्रकृतिस्तथा ॥ ५ ॥ न देहं न
मुखं घ्राणं न जिह्वा न च तालुनि । न दन्तोष्ठौ ललाटं च निश्वासोच्छ्वास एव च ॥ ६ ॥
न स्वेदमस्थि मांसं च न रक्तं न च मूत्रकम् । न दूरं नान्तिकं नाङ्गं नोदरं न किरी-
टकम् ॥ ७ ॥ न हस्तपादचलनं न शास्त्रं न च शासनम् । न वेत्ता वेदनं वेद्यं न
जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ॥ ८ ॥ तुर्यातीतं न मे किंचित्सर्वं सच्चिन्मयं ततम् । नाध्यात्मिकं
नाधिभूतं नाधिदैवं न मायिकम् ॥ ९ ॥ न विश्वस्तैजसः प्राज्ञः विराट्सूत्रात्मकेश्वराः ।
न गमागमचेष्टा च न नष्टं न प्रयोजनम् ॥ १० ॥ त्याज्यं ग्राह्यं न दूष्यं वा ह्यमेध्या-
मेध्यकं तथा । न पीनं न कृशं क्लेदं न कालं देशभाषणम् ॥ ११ ॥ न सर्वं न भयं
द्वैतं न वृक्षतृणपर्वताः । न ध्यानं योगसंसिद्धिर्न ब्रह्मवैश्यक्षत्रकम् ॥ १२ ॥ न पक्षी न
मृगो नाङ्गी न लोभो मोह एव च । न मदो न च मात्सर्यं कामक्रोधादयस्तथा ॥ १३ ॥

श्लो० न स्त्रीशूद्रबिडालादि भक्ष्यभोज्यादिकं न यत् । न प्रौढहीनो नास्तिक्यं न वार्ता- ३०
३१ ॥ सरोऽस्ति हि ॥ १४ ॥ न लौकिको न लोको वा न व्यापारो न मूढता । न भोक्ता भोजनं
भोज्यं न मात्रं मानमेयकम् ॥ १५ ॥ न शत्रुमित्रपुत्रादिर्न माता न पिता स्वसा । न
जन्म न मृतिर्वृद्धिर्न देहोऽहमिति भ्रमः ॥ १६ ॥ न शून्यं नापि चाशून्यं नान्तः-
करणसंसृतिः । न रात्रिर्न दिवा नक्तं न ब्रह्मा न हरिः शिवः ॥ १७ ॥ न वारपक्षमासादि-
वत्सरं न च चञ्चलम् । न ब्रह्मलोको वैकुण्ठं न कैलासो न चान्यकः ॥ १८ ॥ न
स्वर्गो न च देवेन्द्रो नाग्निलोको न चाग्निकः । न यमो यमलोको वा न लोका लोक-
पालकाः ॥ १९ ॥ न भूर्भुवःस्वस्त्रैलोक्यं न पातालं न भूतलम् । नाविद्या न न
[illegible] ॥ २० ॥ न स्थिरं क्षणिकं नाशो न गतिर्न च धाव-
नम् । न ध्यातव्यं न मे स्नानं न मन्त्रो न जपः क्वचित् ॥ २१ ॥ न पदार्थो न पूजार्हं
नाभिषेको न चार्चनम् । न पुष्पं न फलं पत्रं गन्धपुष्पादिधूपकम् ॥ २२ ॥ न स्तोत्रं
न नमस्कारो न प्रदक्षिणमण्वपि । न प्रार्थना पृथग्भावो न हविर्नाग्निवन्दनम् ॥ २३ ॥
न होमो न च कर्माणि न दुर्वाक्यं सुभाषणम् । न गायत्री न वा संधिर्न मनस्यं न
दुःस्थितिः ॥ २४ ॥ न दुराशा न दुष्टात्मा न चाण्डालो न पौल्कसः । न दुःसहं दुरा-
लापं न किरातो न कैतवम् ॥ २५ ॥ न पक्षपातं पक्षं वा न विभूषणतस्करौ । न
च दम्भो दाम्भिको वा न हीनो नाधिको नरः ॥ २६ ॥ नैकं द्वयं त्रयं तुर्यं न महत्त्वं
न चाल्पता । न पूर्णं न परिच्छिन्नं न काशी न व्रतं तपः ॥ २७ ॥ न गोत्रं न कुलं सूत्रं
न विभुत्वं न शून्यता । न स्त्री न योषिन्न वृद्धा न कन्या न वितन्तुता ॥ २८ ॥ न

सूतकं न जातं वा नान्तर्मुखबहिर्भ्रमः । न महावाक्यमैक्यं वा नाणिमादिविभूतयः ॥२९॥
सर्वचैतन्यमात्रत्वात्सर्वदोषः सदा न हि । सर्वं सन्मात्ररूपत्वात्सच्चिदानन्दमात्रकम् ॥३०॥
ब्रह्मैव सर्वं नान्योऽस्मि तदहं तदहं तथा । तदेवाहं तदेवाहं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥३१॥
ब्रह्मैवाहं न संसारी ब्रह्मैवाहं न मे मनः । ब्रह्मैवाहं न मे बुद्धिर्ब्रह्मैवाहं न चेन्द्रियः॥३२॥
ब्रह्मैवाहं न देहोऽहं ब्रह्मैवाहं न गोचरः । ब्रह्मैवाहं न जीवोऽहं ब्रह्मैवाहं न भेदभूः ॥३३॥
ब्रह्मैवाहं जडो नाहमहं ब्रह्म न मे मृतिः । ब्रह्मैवाहं न च प्राणो ब्रह्मैवाहं परात्परः ॥३४॥
इदं ब्रह्म परं ब्रह्म सत्यं ब्रह्म प्रभुर्हि सः । कालो ब्रह्म कला ब्रह्म सुखं ब्रह्म स्वयंप्र-
भम् ॥ ३५ ॥ एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म मोहो ब्रह्म शमादिकम् । दोषो ब्रह्म गुणो ब्रह्म दमः
शान्तं विभुः प्रभुः ॥ ३६ ॥ लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म शिष्यो ब्रह्म सदाशिवः । पूर्वं ब्रह्म
परं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म शुभाशुभम् ॥ ३७ ॥ जीव एव सदा ब्रह्म सच्चिदानन्दमस्म्यहम् ।
सर्वं ब्रह्ममयं प्रोक्तं सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ॥ ३८ ॥ स्वयं ब्रह्म न संदेहः स्वस्मादन्यन्न
किंचन । सर्वमात्मैव शुद्धात्मा सर्वं चिन्मात्रमद्वयम् ॥ ३९ ॥ नित्यनिर्मलरूपात्मा
ह्यात्मनोऽन्यन्न किंचन । अणुमात्रलसद्रूपमणुमात्रमिदं जगत् ॥ ४० ॥ अणुमात्रं शरीरं
वा ह्यणुमात्रमसत्यकम् । अणुमात्रमचिन्त्यं वा चिन्त्यं वा ह्यणुमात्रकम् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मैव
सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्ममात्रं जगत्त्रयम् । आनन्दं परमानन्दमन्यत्किंचिन्न किंचन ॥ ४२ ॥
चैतन्यमात्रमोंकारं ब्रह्मैव सकलं स्वयम् । अहमेव जगत्सर्वमहमेव परं पदम् ॥ ४३ ॥
अहमेव गुणातीत अहमेव परात्परः । अहमेव परं ब्रह्म अहमेव गुरोर्गुरुः ॥४४॥ अहमेवाखि-
लाधार अहमेव सुखात्सुखम् । आत्मनोऽन्यज्जगन्नास्ति आत्मनोऽन्यत्सुखं न च ॥ ४५ ॥

मन्त्रो० आत्मनोऽन्या गतिर्नास्ति सर्वमात्ममयं जगत्। आत्मनोऽन्यन्न हि क्वापि आत्मनो- ३०
२६३॥ ऽन्यत्तृणं न हि ॥ ४६ ॥ आत्मनोऽन्यत्तुषं नास्ति सर्वमात्ममयं जगत्। ब्रह्ममात्रमिदं
सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥ ४७ ॥ ब्रह्ममात्रं श्रुतं सर्वं स्वयं ब्रह्मैव केवलम्। ब्रह्ममात्रं
वृतं सर्वं ब्रह्ममात्रं रसं सुखम् ॥ ४८ ॥ ब्रह्ममात्रं चिदाकाशं सच्चिदानन्दमव्ययम्।
ब्रह्मणोऽन्यतरन्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यज्जगन्न च ॥ ४९ ॥ ब्रह्मणोऽन्यदहं नास्ति ब्रह्मणो-
ऽन्यत्फलं न हि। ब्रह्मणोऽन्यत्तृणं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्पदं न हि ॥ ५० ॥ ब्रह्मणो-
ऽन्यद्गुरुर्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यमसद्वपुः। ब्रह्मणोऽन्यन्न चाहंता त्वमेदन्ते न हि
क्वचित् ॥ ५१ ॥ स्वयं ब्रह्मात्मकं विद्धि स्वस्मादन्यन्न किंचन। यत्किंचिद्दृश्यते
लोके यत्किंचिद्भाष्यते जनैः ॥ ५२ ॥ यत्किंचिद्भुज्यते क्वापि तत्सर्वमसदेव हि। ॥२६३॥

कर्तृभेदं क्रियाभेदं गुणभेदं रसादिकम् ॥५३॥ लिङ्गभेदमिदं सर्वमसदेव सदासुखम्।
कालभेदं देशभेदं वस्तुभेदं जयाजयम्॥५४॥ यद्यद्भेदं च तत्सर्वमसदेव हि केवलम्।
असदन्तःकरणकमसदेवेन्द्रियादिकम् ॥ ५५ ॥ असत्प्राणादिकं सर्वं सङ्घातमसदात्म-
कम्। असत्यं पञ्चकोशाख्यमसत्यं पञ्च देवताः ॥ ५६ ॥ असत्यं षड्विकारादि अस-
त्यमरिवर्गकम्। असत्यं षडृतुश्चैव असत्यं षड्रसस्तथा ॥ ५७ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽह-
मनुत्पन्नमिदं जगत्। आत्मैवाहं परं सत्यं नान्याः संसारदृष्टयः ॥ ५८ ॥ सत्यमा-
नन्दरूपोऽहं चिद्घनानन्दविग्रहः। अहमेव परानन्द अहमेव परात्परः ॥ ५९ ॥
ज्ञानाकारमिदं सर्वं ज्ञानानन्दोऽहमद्वयः। सर्वप्रकाशरूपोऽहं सर्वाभावस्वरूपकम् ॥ ६० ॥
अहमेव सदाभामीत्येवंरूपं कुतोऽप्यसत्। त्वमित्येवं परं ब्रह्म चिन्मयानन्दरूप-

थान् ॥ ६१ ॥ निराकारं चिदाकारं निर्द्वैतं परमं सुखम् । अहमेवाक्षरसाक्षाहं कूट-
स्थोऽहं गुरुः परः ॥ ६२ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् । कालो नास्ति
जगन्नास्ति मायाप्रकृतिरेव न ॥ ६३ ॥ अहमेव हरिः साक्षादहमेव सदाशिवः ।
शुद्धचैतन्यभावोऽहं शुद्धसत्त्वानुभावनः ॥ ६४ ॥ अद्वयानन्दमात्रोऽहं चिद्घनैकर-
सोऽस्म्यहम् । सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ६५ ॥ सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं
ब्रह्मैव चेतनम् । सर्वान्तर्यामिरूपोऽहं सर्वसाक्षित्वलक्षणः ॥ ६६ ॥ परमात्मा परं
ज्योतिः परं धाम परा गतिः । सर्ववेदान्तसारोऽहं सर्वशास्त्रसुनिश्चितः ॥ ६७ ॥ योगा-
नन्दस्वरूपोऽहं मुख्यानन्दमहोदयः । सर्वज्ञानप्रकाशोऽस्मि मुख्यविज्ञानविग्रहः ॥ ६८ ॥
तुर्यातुर्यप्रकाशोऽस्मि तुर्यातुर्यादिवर्जितः । चिदक्षरोऽहं सत्योऽहं वासुदेवो अजोऽमरः ॥ ६९ ॥

अहं ब्रह्म चिदाकाशं नित्यं ब्रह्मनिरञ्जनम् । शुद्धं बुद्धं सदामुक्तमनामकमरूप-
कम् ॥ ७० ॥ सच्चिदानन्दरूपोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् । सत्यासत्यं जगन्नास्ति संक-
ल्पकलनादिकम् ॥ ७१ ॥ नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् । अनन्तमव्ययं
शान्तमेकरूपमनामयम् ॥ ७२ ॥ मत्तोऽन्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ।
वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्ति किंचन ॥ ७३ ॥ शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चे-
ज्जगदस्ति तत् । मृगतृष्णाजलं पीत्वा तृप्तश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ७४ ॥ नरशृङ्गेण
नष्टश्चेत्कश्चिदस्त्विदमेव हि । गन्धर्वनगरे सत्ये जगद्भवति सर्वदा ॥ ७५ ॥
गगने नीलिमा सत्ये जगत्सत्यं भविष्यति । शुक्तिकारजतं सत्यं भूषणं चेज्जगद्भ-
वेत् ॥ ७६ ॥ रज्जुसर्पेण दष्टश्चेन्नरो भवतु संसृतिः । जातरूपेण बाणेन ज्वालाग्नौ

नाशिते जगत् ॥ ७७ ॥ विन्ध्याटव्यां पायसान्नमस्ति चेज्जगदुद्भवः । रम्भास्तम्भेन ४०
ग्रो० काष्ठेन पाकसिद्धिर्जगद्भवेत् ॥ ७८ ॥ सद्यः कुमारिकारूपैः पाके सिद्धे जगद्भवेत् ।
११५॥ चित्रस्थदीपैस्तमसो नाशश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ७९ ॥ मासात्पूर्वं मृतो मर्त्यो ह्यागतश्चे-
ज्जगद्भवेत् । नक्रं क्षीरस्वरूपं चेत्कांचिकमिदं जगद्भवेत् ॥ ८० ॥ गोस्तनादुद्भवं क्षीरं
पुनरारोपणं जगत् । शूरजोऽब्धौ समुत्पन्ने जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८१ ॥ कूर्मरोम्णा गजे
बन्धे जगदस्तु तदोत्कटे । नालस्थतन्तुना मेरुश्चालितश्चेज्जगद्भवेत् ॥ ८२ ॥ तरङ्ग-
मालया सिन्धुर्बद्धश्चेदस्त्विदं जगत् । अम्भसश्चेज्ज्वलनं जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८३ ॥
ज्वालाभिः शीतलश्चेदस्ति सत्यमिदं जगत् । ज्वालामिमन्डले [illegible] जगदस्त्वि-
[illegible] ॥ ८४ ॥ [illegible] जगत् । [illegible] स्थित- ॥११६॥

श्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ८५ ॥ निगिरश्चेद्वृन्दसूनुर्भेकश्चास्त्वदस्त्विदम् । मशकेन हते सिंहे
जगत्सत्यं तदास्तु ते ॥ ८६ ॥ अणुकोटरविस्तीर्णे त्रैलोक्यं चेज्जगद्भवेत् । तृणानलश्च
नित्यश्चेत् क्षणिकं चेज्जगद्भवेत् ॥ ८७ ॥ स्वप्नदृष्टं च यद्वस्तु जागरे चेद्भुजगद्भवः ।
नदीवेगो निश्चलश्चेत्केनापीदं भवेज्जगत् ॥ ८८ ॥ क्षुधितस्याग्निर्भैक्ष्यश्चेन्निमिषं कल्पितं
भवेत् । जात्यन्धे रत्नविषयः सुखाभश्चेज्जगत्तदा ॥ ८९ ॥ नपुंसककुमारस्य स्त्रीसुखं
चेद्भवेज्जगत् । निर्मितः शशशृङ्गेण रथश्चेज्जगदस्ति तत् ॥ ९० ॥ सद्योजाता तु या कन्या
भोगयोग्या भवेज्जगत् । वन्ध्या गर्भावाप्तसौख्यं ज्ञाता चेदस्त्विदं जगत् ॥ ९१ ॥ काको
वा हंसवद्गच्छेज्जगद्भवतु निश्चलम् । महाखरो वा सिंहेन युध्यते चेज्जगत्स्थितिः ॥ ९२ ॥
महाखरो गजगतिं गतश्चेज्जगदस्तु तत् । संपूर्णचन्द्रसूर्यश्चेज्जायतां [illegible] जगत् ॥ ९३ ॥

तेजो० चन्द्रसूर्यादिकं त्यक्त्वा राहुश्चेद्दृश्यते जगत् । भृष्टबीजसमुत्पन्नवृक्षश्चेज्जगदस्तु २०
॥६६॥ तत् ॥ ९४ ॥ दरिद्रो धनिकानां च सुखं भुङ्क्ते तदा जगत् । शुना वीर्येण
सिंहस्तु जितो यदि जगत्तदा ॥ ९५ ॥ ज्ञानिनो हृदयं मूढैर्ज्ञातं चेत्कल्पनं तदा ।
श्वानेन सागरे पीते निःशेषेण मनो भवेत् ॥ ९६ ॥ शुद्धाकाशो मनुष्येषु पतित-
श्चेत्तदा जगत् । भूमौ वा पतितं व्योम व्योमपुष्पं सुगन्धकम् ॥ ९७ ॥
शुद्धाकाशे वने जाते चलिते तु तदा जगत् । केवले दर्पणे नास्ति प्रतिबिम्बं तदा
जगत् ॥ ९८ ॥ अजकुक्षौ जगन्नास्ति ह्यात्मकुक्षौ जगन्न हि । सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं
न विद्यते ॥ ९९ ॥ मायाकार्यमिदं भेदमस्ति चेद्ब्रह्मभावनम् । देहोऽहमिति दुःखं
चेद्ब्रह्माहमिति निश्चयः ॥ १०० ॥ हृदयग्रन्थिनिःशेषच्छेदनं ब्रह्मचक्रकम् । संशये संशये

समनुप्राप्ते ब्रह्मनिश्चयमाश्रयेत् ॥ १०१ ॥ अनात्मरूपचोरश्चेदात्मरत्नस्य रक्षणम् ।
नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् ॥ १०२ ॥ एवमादिसुदृष्टान्तैः साधितं ब्रह्म-
मात्रकम् । ब्रह्मैव सर्वभवनं भुवनं नाम संत्यज ॥ १०३ ॥ अहं ब्रह्मेति निश्चित्य
अहंभावं परित्यज । सर्वमेव लयं याति सुप्तहस्तस्थपुष्पवत् ॥ १०४ ॥ न देहो
न च कर्माणि सर्वं ब्रह्मैव केवलम् । न भूतं न च कार्यं च न चावस्थाचतुष्-
टयम् ॥ १०५ ॥ लक्षणात्रयविज्ञानं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् । सर्वव्यापारमुत्सृज्य ह्यहं ब्रह्मेति
भावय ॥ १०६ ॥ अहं ब्रह्म न संदेहो ह्यहं ब्रह्म चिदात्मकम् । सच्चिदानन्दमात्रोऽहमिति
निश्चित्य तत्त्यज ॥ १०७ ॥ शांकरीयं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्तिकाय
कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ १०८ ॥ गुरुभक्तिविशुद्धान्तःकरणाय महात्मने । सम्यक्

परीक्ष्य दातव्यं मासं षाण्मासवत्सरम् ॥ १०९ ॥ सर्वोपनिषदभ्यासं दूरतस्त्यज्य सादरम् । तेजोबिन्दूपनिषदमभ्यसेत्सर्वदा मुदा ॥ ११० ॥ सकृदभ्यासमात्रेण ब्रह्मैव भवति स्वयं ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति तेजोबिन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नादबिन्दूपनिषत् ॥ वैराजात्मोपासनया संजातज्ञानवह्निना । दग्ध्वा कर्मत्रयं योगी यत्पदं याति तद्भजे ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ ॐ अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः । मकारं पुच्छमित्याहुरर्धमात्रा तु मस्तकम् ॥ १ ॥ पादादिकं गुणास्तस्य शरीरं तत्त्वमुच्यते । धर्मोऽस्य दक्षिणं चक्षुरधर्मोऽथो परः स्मृतः ॥ २ ॥ भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनि । सुवर्लोकः कटीदेशे नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥ जनोलोकस्तु हृद्देशे कण्ठे लोकस्तपस्ततः । भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥ सहस्रार्णमतीवात्र मन्त्र एष प्रदर्शितः । एवमेतां समारूढो हंसयोगविचक्षणः ॥ ५ ॥ न भिद्यते कर्मचारैः पापकोटिशतैरपि । आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येषा तथापरा ॥ ६ ॥ भानुमण्डलसंकाशा भवेन्मात्रा तथोत्तरा । परमा चार्धमात्रा या वारुणीं तां विदुर्बुधाः ॥ ७ ॥ कालत्रयेऽपि यत्रेमा मात्रा नूनं प्रतिष्ठिताः । एष ओंकार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत ॥ ८ ॥ घोषिणी प्रथमा मात्रा विद्युन्मात्रा तथापरा । पतङ्गिनी तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी ॥ ९ ॥ पञ्चमी नामधेया तु षष्ठी चैन्द्र्यभिधीयते । सप्तमी वैष्णवी नाम अष्टमी शांकरीति च ॥ १० ॥ नवमी महती नाम धृतिस्तु दशमी मता । एकादशी भवेन्नारी ब्राह्मी तु द्वादशी परा ॥ ११ ॥ प्रथमायां

बि० तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते । भरते वर्षराजासौ सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥ द्विती-
२३८। यायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् । विद्याधरस्तृतीयायां गान्धर्वस्तु चतुर्थिका ॥ १३ ॥ २०
पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते । उषितः सह देवत्वं सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥
षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् । अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च पतिं
तथा ॥ १५ ॥ नवम्यां तु महर्लोकं दशम्यां तु जनं व्रजेत् । एकादश्यां तपोलोकं
द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १६ ॥ ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निर्मलं शिवम् । सदोदितं
परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥ अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत् ।
अनूपमं शिवं शान्तं योगयुक्तं सदाविशेत् ॥ १८ ॥ तद्युक्तस्तन्मयो जन्तुः शनैर्मुञ्चेत्क-
लेवरम् । संस्थितो योगचारेण सर्वसङ्गविवर्जितः ॥ १९ ॥ ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः ॥२३८॥
कमलाप्रभुः । तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते ॥ २० ॥ आत्मानं सततं ज्ञात्वा
कालं नय महामते । प्रारब्धमखिलं भुञ्जन्नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ उत्पन्ने तत्त्ववि-
ज्ञाने प्रारब्धं नैव मुञ्चति । तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ॥ २२ ॥ देहादी-
नामसत्त्वात्तु यथा स्वप्ने विबोधतः । कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति कीर्तितम् ॥ २३ ॥
तत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् । स्वप्नदेहो यथाध्यस्तस्तथैवायं हि
देहकः ॥ २४ ॥ अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे कुतः स्थितिः । उपादानं प्रपञ्चस्य
मृद्भाण्डस्येव पश्यति ॥ २५ ॥ अज्ञानं चेति वेदान्तैस्तस्मिन्नष्टे क्व विश्वता । यथा रज्जुं
परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् ॥ २६ ॥ तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधीः । रज्जु-
खण्डे परिज्ञाते सर्परूपं न तिष्ठति ॥ २७ ॥ अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चे शून्यतां गते ।

पि० देहस्यापि प्रपञ्चत्वात्प्रारब्धावस्थितिः कुतः ॥ २८ ॥ अज्ञानजनबोधार्थं प्रारब्धमिति उ०
६९॥ चोच्यते । ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ॥ २९ ॥ ब्रह्मप्रणवसंधानं नादो
ज्योतिर्मयः शिवः । स्वयमाविर्भवेदात्मा मेघापायेंऽशुमानिव ॥ ३० ॥ सिद्धासने स्थितो
योगी मुद्रां संधाय वैष्णवीम् । शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तर्गतं सदा ॥ ३१ ॥ अभ्य-
स्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिः । पक्षाद्विपक्षमखिलं जित्वा तुर्यपदं व्रजेत् ॥ ३२ ॥
श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् । वर्धमाने तथाभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३३ ॥
आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरसंभवः । मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा ॥ ३४ ॥
अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनः । इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३५ ॥
महति श्रूयमाणे तु महाभेर्यादिकध्वनौ । तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥ ३६ ॥ ॥१६९॥

घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने । रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥ ३७ ॥ यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः । तत्र तत्र स्थिरीभूत्वा तेन सार्धं विलीयते ॥ ३८ ॥ विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः । एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते ॥ ३९ ॥ उदासीनस्ततो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी । उन्मनीकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत् ॥ ४० ॥ सर्वचिन्तां समुत्सृज्य सर्वचेष्टाविवर्जितः । नादमेवानुसंदध्यान्नादे चित्तं विलीयते ॥ ४१ ॥ मकरन्दं पिबन्भृङ्गो गन्धान्नापेक्षते यथा । नादासक्तं सदा चित्तं विषयं न हि काङ्क्षते ॥ ४२ ॥ बद्धः सुनादगन्धेन सद्यःसंत्यक्तचापलः । नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमः ॥ ४३ ॥ विस्मृत्य विश्वमेकाग्रः कुत्रचिन्न हि धावति । मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ॥ ४४ ॥ नियामनसमर्थोऽयं निनादो

निर्विघ्नाङ्कुशः । नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ॥ ४५ ॥ अन्तरङ्गसमुद्रस्य रोधे वेलायतेऽपि वा । ब्रह्मप्रणवसंलग्ननादो ज्योतिर्मयात्मकः ॥ ४६ ॥ मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् । तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ॥ ४७ ॥ निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीयते । नादो यावन्मनस्तावन्नादान्तेऽपि मनोन्मनी ॥ ४८ ॥ सशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् । सदा नादानुसंधानात्संक्षीणा वासना तु या ॥ ४९ ॥ निरञ्जने विलीयेते मनोवायू न संशयः । नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च ॥ ५० ॥ सर्वे तत्र लयं यान्ति ब्रह्मप्रणवनादके । सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ॥ ५१ ॥ मृतवत्तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र संशयः । शङ्खदुन्दुभिनादं च न शृणोति कदाचन ॥ ५२ ॥ काष्ठवज्ज्ञायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ।

न जानाति स शीतोष्णं न दुःखं न सुखं तथा ॥ ५३ ॥ न मानं नावमानं च संत्यक्त्वा तु समाधिना । अवस्थात्रयमन्वेति न चित्तं योगिनः सदा ॥ ५४ ॥ जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्तः स्वरूपावस्थतामियात् ॥५५॥ दृष्टिः स्थिरा यस्य विना सदृश्यं वायुः स्थिरो यस्य विना प्रयत्नम् । चित्तं स्थिरं यस्य विनावलम्बं स ब्रह्मतारान्तरनादरूप इत्युपनिषत् ॥ ५६ ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ इति नादबिन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

अथ ध्यानबिन्दूपनिषत् ॥ ॐ ध्यात्वा यद्ब्रह्ममात्रं ते स्वावशेषधिया ययुः । योगतत्त्वज्ञानफलं तत्स्वमात्रं विचिन्तये ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं बहुयोजनम् । भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ १ ॥ बीजाक्षरं परं बिन्दुं नादं तस्योपरि स्थितम् । सशब्दं चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ २ ॥

अनाहतं तु यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम् । तत्परं विन्दते यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ॥ ३ ॥ वालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य भागिनः । तस्य भागस्य भागार्धं तत्क्षये तु निरञ्जनम् ॥ ४ ॥ पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम् । तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् ॥ ५ ॥ एवं सर्वाणि भूतानि मणौ सूत्र इवात्मनि । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ ६ ॥ तिलानां तु यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः । पुरुषस्य शरीरे तु स बाह्याभ्यन्तरे स्थितः ॥ ७ ॥ वृक्षं तु सकलं विद्याच्छाया तस्यैव निष्कला । सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥ ८ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ध्येयं सर्वं मुमुक्षुभिः । पृथिव्यग्निश्च ऋग्वेदो भूरित्येव पितामहः ॥ ९ ॥ अकारे तु लयं प्राप्ते प्रथमे प्रणवांशके । अन्तरिक्षं यजुर्वायुर्भुवो विष्णुर्जनार्दनः ॥ १० ॥ उकारे तु लयं प्राप्ते द्वितीये प्रणवांशके । ॥ ३ ११ ॥

द्यौः सूर्यः सामवेदश्च स्वरित्येव महेश्वरः ॥ ११ ॥ मकारे तु लयं प्राप्ते तृतीये प्रणवांशके । अकारः पीतवर्णः स्याद्रजोगुण उदीरितः ॥ १२ ॥ उकारः सात्त्विकः शुक्लो मकारः कृष्णतामसः । अष्टाङ्गं च चतुष्पादं त्रिस्थानं पञ्चदैवतम् ॥ १३ ॥ ओंकारं यो न जानाति ब्राह्मणो न भवेत्तु सः । प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ १४ ॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् । निवर्तन्ते क्रियाः सर्वास्तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ १५ ॥ ओंकारप्रभवा देवा ओंकारप्रभवाः स्वराः । ओंकारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १६ ॥ ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घः संपत्प्रदोऽव्ययः । अर्धमात्रासमायुक्तः प्रणवो मोक्षदायकः ॥ १७ ॥ तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १८ ॥ हृत्पद्मकर्णिकामध्ये स्थिरदीपनिभाकृतिम् । अङ्गुष्ठमात्रमचलं

१० वि० ध्यायेदोङ्कारमीश्वरम् ॥ १९ ॥ इडया वायुमापूर्य पूरयित्वोदरस्थितम् । ओङ्कारं देह- २०
॥१२२॥ मध्यस्थं ध्यायेज्ज्वालावलीयुतम् ॥ २० ॥ ब्रह्मा पूरक इत्युक्तो विष्णुः कुम्भक उच्यते ।
रेचो रुद्र इति प्रोक्तः प्राणायामस्य देवताः ॥ २१ ॥ आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं
चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ २२ ॥ ओङ्कारध्वनिनादेन
वायोः संहरणान्तिकम् । यावद्बलं समादध्यात्सम्यङ्नादलयावधि ॥ २३ ॥ गमागमस्थं
गमनादिशून्यमोङ्कारमेकं रविकोटिदीप्तम् । पश्यन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं हंसात्मकं ते
विरजा भवन्ति ॥ २४ ॥ यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् । तन्मनो विलयं
याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २५ ॥ अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्केसरान्वितम् । तस्य
मध्ये स्थितो भानुर्भानुमध्यगतः शशी ॥ २६ ॥ शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता ॥१२२॥

प्रभा । प्रभामध्यगतं पीठं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥ २७ ॥ तस्य मध्यगतं देवं वासुदेवं
निरञ्जनम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ २८ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं
चन्द्रकोटिसमप्रभम् । एवं ध्यायेन्महाविष्णुमेवं वा विनयान्वितः ॥ २९ ॥ अतसीपु-
ष्पसंकाशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् । चतुर्भुजं महाविष्णुं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ३० ॥
कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत्कमलासनम् । ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पिताम-
हम् ॥ ३१ ॥ रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम् । शुद्धस्फटिकसंकाश-
निष्कलं पापनाशनम् ॥ ३२ ॥ अब्जपत्रमधःपुष्पमूर्ध्वनालमधोमुखम् । कदलीपुष्पसं-
काशं सर्ववेदमयं शिवम् ॥ ३३ ॥ शतारं शतपत्राढ्यं विकीर्णाम्बुजकर्णिकम् । तत्रा-
र्कचन्द्रवह्नीनामुपर्युपरि चिन्तयेत् ॥ ३४ ॥ पद्मस्योद्घाटनं कृत्वा बोधचन्द्राग्निसूर्य-

ध्या० कम् । तस्य हृद्बीजमाहृत्य आत्मानं चरते ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ त्रिस्थानं च त्रिमात्रं च ३०
११ ॥ त्रिब्रह्म च त्रयाक्षरम् । त्रिमात्रमर्धमात्रं वा यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ३६ ॥ तैलधारा-
मिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । विन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ३७ ॥
यथैवोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । तथैवोत्कर्षयेद्वायुं योगी योगपथे स्थितः ॥ ३८ ॥
अर्धमात्रात्मकं कृत्वा कोशीभूतं तु पङ्कजम् । कर्षयेन्नालमात्रेण भ्रुवोर्मध्ये लयं
नयेत् ॥ ३९ ॥ भ्रुवोर्मध्ये ललाटे तु नासिकायास्तु मूलतः । जानीयादमृतं स्थानं
तद्ब्रह्मायतनं महत् ॥ ४० ॥ आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समा-
धिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥ ४१ ॥ आसनानि च तावन्ति यावन्त्यो जीवजा-
तयः । एतेषामतुलान्भेदान्विजानाति महेश्वरः ॥ ४२ ॥ सिद्धं भद्रं तथा सिंहं पद्मं ॥१२॥

चेति चतुष्टयम् । आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ४३ ॥ योनिस्थानं
द्वयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते । आधाराख्ये गुदस्थाने पङ्कजं यच्चतुर्दलम् ॥ ४४ ॥
तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता । योनिमध्ये स्थितं लिङ्गं पश्चिमाभि-
मुखं तथा ॥ ४५ ॥ मस्तके मणिवद्भिन्नं यो जानाति स योगवित् । तप्तचामीकराकारं
तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ४६ ॥ चतुरस्रमुपर्यग्नेरधो मेढ्रात्प्रतिष्ठितम् । स्वशब्देन भवे-
त्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयम् ॥ ४७ ॥ स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं मेढ्रमेव निगद्यते । मणि-
वत्तन्तुना यत्र वायुना पूरितं वपुः ॥ ४८ ॥ तन्नाभिमण्डलं चक्रं प्रोच्यते मणिपूर-
कम् । द्वादशारमहाचक्रे पुण्यपापनियन्त्रितः ॥ ४९ ॥ तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं
न विन्दति । ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो योऽस्ति खगाण्डवत् ॥५०॥ तत्र नाड्यः समु-

१ वि० त्येषाः सहस्राणि द्विसप्ततिः । तेषु नाडिसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृताः ॥ ५१ ॥ प्रधानाः २०
१५४॥ प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः । इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥५२॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी । अलम्बुसा कुहूश्च शङ्खिनी दशमी
स्मृता ॥ ५३ ॥ एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं योगिनां सदा । सततं प्राणवाहिन्यः सोम-
सूर्याग्निदेवताः ॥ ५४ ॥ इडापिङ्गलासुषुम्नास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः । इडा वामे
स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे स्थिता ॥ ५५ ॥ सुषुम्ना मध्यदेशे तु प्राणमार्गास्त्रयः स्मृताः ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च ॥ ५६ ॥ नागः कूर्मः कृकरको देवदत्तो धन-
ञ्जयः । प्राणाद्याः पञ्च विख्याताः नागाद्याः पञ्च वायवः ॥ ५७ ॥ एते नाडीसहस्रेषु
वर्तन्ते जीवरूपिणः । प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं प्रधावति ॥ ५८ ॥ वामदक्षि- ॥२०२॥

णमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते । आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्दुकः ॥ ५९ ॥
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तद्वज्जीवो न विश्रमेत् । अपानात्कर्षति प्राणोऽपानः प्राणाच्च कर्ष-
ति ॥ ६० ॥ खगरज्जुवदित्येतद्यो जानाति स योगवित् । हकारेण बहिर्याति सका-
रेण विशेत्पुनः ॥ ६१ ॥ हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा । शतानि षड्दिवा-
रात्रं सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ६२ ॥ एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ६३ ॥ अस्याः संकल्पमात्रेण नरः
पापैः प्रमुच्यते । अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ६४ ॥ अनया सदृशं
पुण्यं न भूतं न भविष्यति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् ॥ ६५ ॥
मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी । प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥६६॥

सूचिवद्गुणमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया। उद्घाटयेत्कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात् ॥ ६७॥ ७०
६२। कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ६८ ॥ कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं
बद्ध्वाथ पद्मासनं गाढं वक्षसि संनिधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेतसि। वारंवारमपानमूर्ध्व-
मनिलं प्रोत्सारयन्पूरितं मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावान्नरः ॥ ६९ ॥ पद्मा-
सनस्थितो योगी नाडिद्वारेषु पूरयन्। मारुतं कुम्भयन्यस्तु स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ७०॥
अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमजातेन वारिणा । कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरपानरतः सु-
खी ॥ ७१ ॥ ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः । अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्र
कार्या विचारणा ॥ ७२ ॥ कन्दोर्ध्वेकुण्डली शक्तिः स योगी सिद्धिभाजनम् । अपा-
नप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः ॥ ७३ ॥ युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्ध-

नात् । पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ॥ ७४ ॥ अपानमूर्ध्वमुत्कृष्य मूल-
बन्धोऽयमुच्यते । उड्डानं कुरुते यस्मादविश्रान्तमहाखगः ॥ ७५ ॥ उड्डियाणं तदेव
स्यात्तत्र बन्धो विधीयते । उदरे पश्चिमं तानं नाभेरूर्ध्वं तु कारयेत् ॥ ७६ ॥ उड्डि-
याणोऽप्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी । बध्नाति हि शिरोजातमधोगामिनभोजलम् ॥ ७७॥
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः । जालन्धरे कृते बन्धे कर्णसंकोचलक्षणे ॥ ७८॥
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति । कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ॥ ७९॥
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा
तृषा ॥ ८० ॥ न च मूर्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । पीड्यते न च रोगेण
लिप्यते न च कर्मणा ॥ ८१ ॥ बध्यते न च कालेन यस्य मुद्रास्ति खेचरी । चित्तं

दि० चरति खे यस्माज्जिह्वा भवति खेगता ॥८२॥ तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनमस्कृता ।
२३४ खेचर्या मुद्रया यस्य विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ॥ ८३ ॥ बिन्दुः क्षरति नो यस्य कामि- १०
न्यालिङ्गितस्य च । यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ॥ ८४ ॥ यावद्बद्धा
नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति । गलितोऽपि यदा बिन्दुः संप्राप्तो योनिमण्डले ॥ ८५ ॥
व्रजत्यूर्ध्वं हठाच्छक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया । स एव द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहित-
स्तथा ॥ ८६ ॥ पाण्डरं शुक्रमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः । विद्रुमद्रुमसंकाशं योनि-
स्थाने स्थितं रजः ॥ ८७ ॥ शशिस्थाने वसेद्बिन्दुस्तयोरैक्यं सुदुर्लभम् । बिन्दुः शिवो
रजः शक्तिर्बिन्दुरिन्दू रजो रविः ॥ ८८ ॥ उभयोः संगमादेव प्राप्यते परमं वपुः । वायुना
शक्तिचालेन प्रेरितं खे यथा रजः ॥ ८९ ॥ रविणैकत्वमायाति भवेद्दिव्यं वपुस्तथा । ॥३५२॥

शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः सूर्यसमन्वितम् ॥ ९० ॥ द्वयोः समरसीभावं यो जानाति स
योगवित् । शोधनं नाडिजालानां चालनं चन्द्रसूर्ययोः ॥ ९१ ॥ रसानां शोषणं सम्यग्म-
हामुद्राभिधीयते ॥ ९२ ॥ वक्षोन्यस्तहनुर्निपीड्य सुचिरं योनिं च वामाङ्घ्रिणा हस्ताभ्याम-
नुधारयन्प्रसारितं पादं तथा दक्षिणम् । आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै रेचयेदेषा
पातकनाशिनी ननु महामुद्रा नृणां प्रोच्यते ॥ ९३ ॥ अथात्मनिर्णयं व्याख्यास्ये ॥ हृदि-
स्थाने अष्टदलपद्मं वर्तते तन्मध्ये रेखावलयं कृत्वा जीवात्मरूपं ज्योतीरूपमणुमात्रं
वर्तते तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं भवति सर्वं जानाति सर्वं करोति सर्वमेतच्चरितमहं कर्ताऽहं
भोक्ता सुखी दुःखी काणः खञ्जो बधिरो मूकः कृशः स्थूलोऽनेन प्रकारेण स्वतन्त्रवा-
देन वर्तते ॥ पूर्वदले विश्रमते पूर्वं दलं श्वेतवर्णं तदा भक्तिपुरःसरं धर्मे मतिर्भवति ॥ यदा-

१२० ग्नेयदले विश्रमते तदाग्नेयदलं रक्तवर्णं तदा निद्रालस्यमतिर्भवति ॥ यदा दक्षिणदले विश्र-
७७॥ मते तद्दक्षिणदलं कृष्णवर्णं तदा द्वेषकोपमतिर्भवति ॥ यदा नैर्ऋतदले विश्रमते तन्नै-
र्ऋतदलं नीलवर्णं तदा पापकर्महिंसामतिर्भवति ॥ यदा पश्चिमदले विश्रमते तत्पश्चिमदलं
स्फटिकवर्णं तदा क्रीडाविनोदे मतिर्भवति ॥ यदा वायव्यदले विश्रमते वायव्यदलं
माणिक्यवर्णं तदा गमनचलनवैराग्यमतिर्भवति ॥ यदोत्तरदले विश्रमते तदुत्तरदलं
पीतवर्णं तदा सुखशृङ्गारमतिर्भवति ॥ यदेशानदले विश्रमते तदीशानदलं वैडूर्यवर्णं
तदा दानादिकृपामतिर्भवति ॥ यदा संधिसंधिषु मतिर्भवति तदा वातपित्तश्लेष्ममहाव्या-
धिप्रकोपो भवति ॥ यदा मध्ये तिष्ठति तदा सर्वं जानाति गायति नृत्यति पठत्यानन्दं
करोति ॥ यदा नेत्रश्रमो भवति श्रमनिर्भरणार्थं प्रथमरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं ॥७७॥

कुरुते प्रथमरेखाबन्धूकपुष्पवर्णं तदा निद्रावस्था भवति ॥ निद्रावस्थामध्ये स्वप्नावस्था
भवति ॥ स्वप्नावस्थामध्ये दृष्टं श्रुतमनुमानसंभववार्ता इत्यादिकल्पनां करोति तदादिश्रमो
भवति ॥ श्रमनिर्हरणार्थं द्वितीयरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते द्वितीयरेखा इन्द्र-
कोपवर्णं तदा सुषुप्त्यवस्था भवति सुषुप्तौ केवलपरमेश्वरसंबन्धिनी बुद्धिर्भवति नित्यबो-
धस्वरूपा भवति पश्चात्परमेश्वरस्वरूपेण प्राप्तिर्भवति ॥ तृतीयरेखावलयं कृत्वा मध्ये
निमज्जनं कुरुते तृतीयरेखा पद्मरागवर्णं तदा तुरीयावस्था भवति तुरीये केवलपरमा-
त्मसंबन्धिनी भवति नित्यबोधस्वरूपा भवति तदा शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृही-
तयात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्तदा प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा सर्वं
विश्वमात्मस्वरूपेण लक्ष्यं धारयति तदा तुरीयातीतावस्था तदा सर्वेषामानन्दस्वरूपो

बि० भवति द्वन्द्वातीतो भवति यावद्देहधारणा वर्तते तावत्तिष्ठति पश्चात्परमात्मस्व- ३०
२८॥ रूपेण प्राप्तिर्भवति इत्यनेन प्रकारेण मोक्षो भवतीदमेवात्मदर्शनोपाया भवन्ति ॥
चतुष्पथसमायुक्तमहाद्वारगवायुना । सह स्थितत्रिकोणार्धगमने दृश्यतेऽच्युतः ॥ ९४ ॥
पूर्वोक्तत्रिकोणस्थानादुपरि पृथिव्यादिपञ्चवर्णकं ध्येयम् । प्राणादिपञ्चवायुश्च बीजं वर्णं च
स्थानकम् । यकारं प्राणबीजं च नीलजीमूतसंनिभम् । रकारमग्निबीजं च अपानादित्यसं-
निभम् ॥ ९५ ॥ लकारं पृथिवीरूपं व्यानं बन्धूकसंनिभम् । वकारं जीवबीजं च
उदानं शङ्खवर्णकम् ॥ ९६ ॥ हकारं वियत्स्वरूपं च समानं स्फटिकप्रभम् । हृन्नाभि-
नासिकाकर्णं च पादाङ्गुष्ठादिसंस्थितम् ॥ ९७ ॥ द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीमार्गेषु वर्तते ।
अष्टाविंशतिकोटीषु रोमकूपेषु संस्थिताः ॥ ९८ ॥ समानप्राण एकस्तु जीवः स एक एव ॥३०

हि । रेचकादि त्रयं कुर्याद्दृढचित्तः समाहितः ॥ ९९ ॥ शनैः समस्तमाकृष्य हृत्सरो-
रुहकोटरे । प्राणापानौ च बध्वा तु प्रणवेन समुच्चरेत् ॥ १०० ॥ कण्ठसंकोचनं कृत्वा
लिङ्गसंकोचनं तथा । मूलाधारात्सुषुम्ना च पद्मतन्तुनिभा शुभा ॥ १०१ ॥ अमूर्तो वर्तते
नादो वीणादण्डसमुत्थितः । शङ्खनादादिभिश्चैव मध्यमेव ध्वनिर्यथा ॥ १०२ ॥ व्योम-
रन्ध्रगतो नादो मायूरं नादमेव च । कपालकुहरे मध्ये चतुर्द्वारस्य मध्यमे ॥ १०३ ॥
तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि दिवाकरः । कोदण्डद्वयमध्ये तु ब्रह्मरन्ध्रेषु शक्तिं
च ॥ १०४ ॥ स्वात्मानं पुरुषं पश्येन्मनस्तत्र लयं गतम् । रत्नानि ज्योत्स्निनादं तु
बिन्दुमाहेश्वरं पदम् । य एवं वेद पुरुषः स कैवल्यं समश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाव-
वत्विति शान्तिः ॥ इति ध्यानबिन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

वि० अथ ब्रह्मविद्योपनिषत् ॥ स्वाविद्यातत्कार्यजालं स्वविद्यापह्नवं गतम् । तद्ब्रह्मविद्या- ३०
१ ॥ निष्पन्नं रामचन्द्रपदं भजे ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ अथ ब्रह्मविद्योपनिषदु-
च्यते ॥ प्रसादाद्ब्रह्मणस्तस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः । रहस्यं ब्रह्मविद्याया ध्रुवाग्निं संप्रच-
क्षते ॥ १ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः । शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं
कालत्रयं तथा ॥ २ ॥ तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ तिस्रो मात्रार्धमात्रा
च त्र्यक्षरस्य शिवस्य तु ॥ ३ ॥ ऋग्वेदो गार्हपत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च । अकारस्य
शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥ यजुर्वेदोऽन्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च । विष्णुश्च
भगवान्देव उकारः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥ सामवेदस्तथा द्यौश्च हवनीयस्तथैव च । ईश्वरः
परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥ सूर्यमण्डलमध्येऽथ ह्यकारः शङ्खमध्यगः । उकार- ॥१०२॥

श्चन्द्रसंकाशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥ ७ ॥ मकारस्त्वग्निसंकाशो विधूमो विद्युतोपमः ।
तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥ ८ ॥ शिखा तु दीपसंकाशा यस्मिन्नुपरि
वर्तते । अर्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥ ९ ॥ पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिखा
सा दृश्यते परा । सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्यं भित्त्वा तथापरा ॥ १० ॥ द्विसप्ततिसह-
स्राणि नाडीं भित्त्वा च मूर्धनि । वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यावतिष्ठति ॥ ११ ॥
कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये । ओंकारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमि-
च्छता ॥ १२ ॥ यस्मिन्विलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते । धियं हि लीयते ब्रह्म सोऽमृ-
तत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥ वायुः प्राणस्तथाकाशस्त्रिविधो जीवसंज्ञकः । स जीवः प्राण
इत्युक्तो वालाग्रशतकल्पितः ॥ १४ ॥ नाभिस्थाने स्थितं विश्वं शुद्धतत्त्वं सुनिर्मलम् ।

। ब्र० आदित्यमिव दीप्यन्तं रश्मिभिश्चाखिलं शिवम् ॥ १५ ॥ सकारं च हकारं च जीवो जपति ३०
।४८०।। सर्वदा । नाभिरन्ध्राद्विनिष्क्रान्तं विषयव्याप्तिवर्जितम् ॥ १६ ॥ तेनेदं निष्कलं विद्या-
त्क्षीरात्सर्पिर्यथा तथा । कारणेनात्मना युक्तः प्राणायामैश्च पञ्चभिः ॥ १७ ॥ चतुष्कलास-
मायुक्तो भ्राम्यते च हृदि स्थितः । गोलकस्तु यदा देहे क्षीरदण्डेन वा हतः ॥ १८ ॥
एतस्मिन्वसते शीघ्रमविश्रान्तं महाखगः । यावन्निश्वसितो जीवस्तावन्निष्कलतां गतः ॥ १९ ॥
नभस्थं निष्कलं ध्यात्वा मुच्यते भवबन्धनात् । अनाहतध्वनियुतं हंसं यो वेद हृद्ग-
तम् ॥ २० ॥ स्वप्रकाशचिदानन्दं स हंस इति गीयते । रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भ-
केन स्थितः सुधीः ॥ २१ ॥ नाभिकन्दे समौ कृत्वा प्राणापानौ समाहितः । मस्तक-
स्थामृतास्वादं पीत्वा ध्यानेन सादरम् ॥ २२ ॥ दीपाकारं महादेवं ज्वलन्तं नाभिम- ॥२८०

ध्यमे । अभिषिच्यामृतेनैव हंस हंसेति यो जपेत् ॥ २३ ॥ जरामरणरोगादि न तस्य
भुवि विद्यते । एवं दिने दिने कुर्यादणिमादिविभूतये ॥ २४ ॥ ईश्वरत्वमवाप्नोति सदा-
भ्यासरतः पुमान् । बहवो नैकमार्गेण प्राप्ता नित्यत्वमागताः ॥ २५ ॥ हंसविद्यामृते
लोके नास्ति नित्यत्वसाधनम् । यो ददाति महाविद्यां हंसाख्यां पारमेश्वरीम् ॥ २६ ॥
तस्य दास्यं सदा कुर्यात्प्रज्ञया परया सह । शुभं वाऽशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा
भुवि ॥ २७ ॥ तत्कुर्यादविचारेण शिष्यः संतोषसंयुतः । हंसविद्यामिमां लब्ध्वा गुरुशु-
श्रूषया नरः ॥ २८ ॥ आत्मानमात्मना साक्षाद्ब्रह्म बुद्ध्वा सुनिश्चलम् । देहजात्यादिसंब-
न्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान् ॥ २९ ॥ वेदशास्त्राणि चान्यानि पदपांसुमिव त्यजेत् । गुरु-
भक्तिं सदा कुर्याच्छ्रेयसे भूयसे नरः ॥ ३० ॥ गुरुरेव हरिः साक्षान्नान्य इत्यब्रवी-

च्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥ श्रुत्या यदुक्तं परमार्थमेव तत्संशयो नात्र ततः समस्तम् । श्रुत्या विरोधे न भवेत्प्रमाणं भवेदनर्थाय विना प्रमाणम् ॥ ३२ ॥ देहस्थः सकलो ज्ञेयो निष्कलो देहवर्जितः । आप्तोपदेशगम्योऽसौ सर्वतः किमवस्थितः ॥ ३३ ॥ हंसहंसेति यो ब्रूयाद्धंसो ब्रह्मा हरिः शिवः । गुरुवक्त्रात्तु लभ्येत प्रत्यक्षं सर्वतोमुखम् ॥ ३४ ॥ तिलेषु च यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः । पुरुषस्य शरीरेऽस्मिन्स बाह्याभ्यन्तरे तथा ॥ ३५ ॥ उल्काहस्तो यथालोके द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् । ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाद्ज्ञानं परित्यजेत् ॥ ३६ ॥ पुष्पवत्सकलं विद्याद्गन्धस्तस्य तु निष्कलः । वृक्षस्तु सकलं विद्याच्छाया तस्य तु निष्कला ॥ ३७ ॥ निष्कलः सकलो भावः सर्वत्रैव व्यवस्थितः । उपायसकलस्तद्वदुपेयश्चैव निष्कलः ॥ ३८ ॥ सकले सकलो भावो निष्कले

निष्कलस्तथा । एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिमात्रश्चैव भेदतः ॥ ३९ ॥ अर्द्धमात्रा परा ज्ञेया तत ऊर्ध्वं परात्परम् । पञ्चधा पञ्चदैवत्यं सकलं परिपठ्यते ॥४०॥ ब्रह्मणो हृदयस्थानं कण्ठे विष्णुः समाश्रितः । तालुमध्ये स्थितो रुद्रो ललाटस्थो महेश्वरः ॥ ४१ ॥ नासाग्रे अच्युतं विद्यात्तस्यान्ते तु परं पदम् । परत्वात्तु परं नास्तीत्येवं शास्त्रस्य निर्णयः ॥ ४२ ॥ देहातीतं तु तं विद्यान्नासाग्रे द्वादशाङ्गुलम् । तदन्तं तं विजानीयात्तत्रस्थो व्यापयेत्प्रभुः ॥ ४३ ॥ मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् । तथापि योगिना योगो ह्यविच्छिन्नः प्रवर्त्तते ॥ ४४ ॥ एतत्तु परमं गुह्यमेतत्तु परमं शुभम् । नातः परतरं किञ्चिन्नातः परतरं शुभम् ॥ ४५ ॥ शुद्धज्ञानामृतं प्राप्य परमाक्षरनिर्णयम् । गुह्याद्गुह्यतमं गोप्यं ग्रहणीयं प्रयत्नतः ॥ ४६ ॥ नापुत्राय प्रदातव्यं नाशिष्याय

० वि०
॥३८२॥
कदाचन । गुरुदेवाय भक्ताय नित्यं भक्तिपराय च ॥ ४७ ॥ प्रदातव्यमिदं शास्त्रं नेत-
रेभ्यः प्रदापयेत् ॥ दातास्य नरकं याति सिद्ध्यते न कदाचन ॥ ४८ ॥ गृहस्थो
ब्रह्मचारी च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥ यत्र यत्र स्थितो ज्ञानी परमाक्षरवित्सदा ॥ ४९ ॥
विषयी विषयासक्तो याति देहान्तरे शुभम् ॥ ज्ञानादेवास्य शास्त्रस्य सर्वावस्थोऽपि
मानवः ॥ ५० ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाद्यैः पुण्यपापैर्न लिप्यते । चोदको बोधकश्चैव मोक्ष-
दश्च परः स्मृतः ॥ ५१ ॥ इत्येषां त्रिविधो ज्ञेय आचार्यस्तु महीतले । चोदको
दर्शयेन्मार्गं बोधकः स्थानमाचरेत् ॥ ५२ ॥ मोक्षदस्तु परं तत्त्वं यज्ज्ञात्वा परमश्नुते ।
प्रत्यक्षयजनं देहे संक्षेपाच्छृणु गौतम ॥ ५३ ॥ तेनेष्ट्वा स नरो याति शाश्वतं पदमव्य-
यम् । स्वयमेव तु संपश्येद्देहे बिन्दुं च निष्कलम् ॥ ५४ ॥ अयने द्वे च विषुवे सदा

उ०
॥३८२॥

पश्यति मार्गवित् । कृत्वायामं पुरा वत्स रेचपूरककुम्भकान् ॥ ५५ ॥ पूर्वं चोभय-
मुच्चार्य अर्चयेत्तु यथाक्रमम् । नमस्कारेण योगेन मुद्रयारभ्य चार्चयेत् ॥ ५६ ॥
सूर्यस्य ग्रहणं वत्स प्रत्यक्षयजनं स्मृतम् ॥ ज्ञानात्सायुज्यमेवोक्तं तोये तोयं यथा
तथा ॥ ५७ ॥ एते गुणाः प्रवर्त्तन्ते योगाभ्यासकृतश्रमैः । यस्माद्योगं समादाय सर्व-
दुःखबहिष्कृतः ॥ ५८ ॥ योगं ध्यानं सदा कृत्वा ज्ञानं तन्मयतां व्रजेत् ॥ ज्ञानात्स्व-
रूपं परमं हंसमन्त्रं समुच्चरेत् ॥ ५९ ॥ प्राणिनां देहमध्ये तु स्थितो हंसः सदाच्युतः ।
हंस एव परं सत्यं हंस एव तु शक्तिकम् ॥ ६० ॥ हंस एव परं वाक्यं हंस एव तु
वैदिकम् । हंस एव परो रुद्रो हंस एव परात्परम् ॥ ६१ ॥ सर्वदेवस्य मध्यस्थो हंस
एव महेश्वरः । पृथिव्यादिशिवान्तं तु अकाराद्याश्च वर्णकाः ॥ ६२ ॥ कूटान्ता हंस एव

स्यान्मातृकेति व्यवस्थिताः । मातृकारहितं मन्त्रमादिश्यन्ते न कुत्रचित् ॥ ६३ ॥ हंस-
ज्योतिरनूपम्यं मध्ये देवं व्यवस्थितम् । दक्षिणामुखमाश्रित्य ज्ञानमुद्रा प्रकल्पयेत् ॥६४॥
सदा समाधिं कुर्वीत हंसमन्त्रमनुस्मरन् । निर्मलस्फटिकाकारं दिव्यरूपमनुत्तमम् ॥ ६५॥
मध्यदेशे परं हंसं ज्ञानमुद्रात्मरूपकम् । प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः॥ ६६॥
पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ता क्रियाशक्तिबलोद्यताः । नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः॥ ६७॥
पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ता ज्ञानशक्तिबलोद्यताः । पावकः शक्तिमध्ये तु नाभिचक्रे रविः
स्थितः ॥ ६८ ॥ बन्धमुद्रा कृता येन नासाग्रे तु स्वलोचने । अकारे वह्निरित्याहुरुका-
रे हृदि संस्थितः ॥ ६९ ॥ मकारे च भ्रुवोर्मध्ये प्राणशक्त्या प्रबोधयेत् । ब्रह्मग्रन्थिरकारे
च विष्णुग्रन्थिर्हृदि स्थितः ॥ ७० ॥ रुद्रग्रन्थिर्भ्रुवोर्मध्ये भिद्यतेक्षरवायुना । अकारे

संस्थितो ब्रह्मा उकारे विष्णुरास्थितः ॥ ७१ ॥ मकारे संस्थितो रुद्रस्ततोऽस्यान्तःपरा-
त्परः । कण्ठं संकुच्य नाड्यादौ स्तम्भिते येन शक्तितः ॥ ७२ ॥ रसना पीड्यमानेयं
षोडशीवोर्ध्वगामिनी । त्रिकूटं त्रिविधा चैव गोलाखं निखरं तथा ॥ ७३ ॥ त्रिशङ्खं
वज्रमोङ्कारमूर्ध्वनालं भ्रुवोर्मुखम् । कुण्डलीं चालयन्प्राणान्भेदयन्शशिमण्डलम् ॥ ७४ ॥
साधयन्वज्रकुम्भानि नव द्वाराणि बन्धयेत् । सुमनःपवनारूढः सरागो निर्गुण-
स्तथा ॥ ७५ ॥ ब्रह्मस्थाने तु नादः स्याच्छाकिन्यामृतवर्षिणी । षट्चक्रमण्डलोद्धारं
ज्ञानदीपं प्रकाशयेत् ॥ ७६ ॥ सर्वभूतस्थितं देवं सर्वेशं नित्यमर्चयेत् । आत्मरूपं
तमालोक्य ज्ञानरूपं निरामयम् ॥ ७७ ॥ दृश्यं तं दिव्यरूपेण सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
हंस हंस वदेद्वाक्यं प्राणिनां देहमाश्रितः । स प्राणापानयोर्ग्रन्थिरजपेत्यभिधीयते ॥७८॥

सहस्रमेकं ह्ययुतं षट्शतं चैव सर्वदा। उच्चरन्पठितो हंसः सोऽहमित्यभिधीयते ॥७९॥
पूर्वभागे ह्यधोलिङ्गं शिखिन्यां चैव पश्चिमम्। ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा
यतिः ॥ ८० ॥ अच्युतोऽहमचिन्त्योऽहमतर्क्योऽहमजोऽस्म्यहम् । अप्राणोऽहमकायो-
हमनङ्गोऽस्म्यभयोऽस्म्यहम् ॥ ८१ ॥ अशब्दोऽहमरूपोऽहमस्पर्शोऽस्म्यहमद्वयः । अर-
सोऽहमगन्धोऽहमनादिरमृतोऽस्म्यहम् ॥८२॥ अक्षयोऽहमलिङ्गोऽहमजरोऽस्म्यकलोऽस्म्य-
हम् । अप्राणोऽहममूकोऽहमचिन्त्योऽस्म्यकृतोऽस्म्यहम् ॥ ८३ ॥ अन्तर्याम्यहमग्राह्यो-
निर्देश्योऽहमलक्षणः । अगोत्रोऽहमगात्रोऽहमचक्षुष्कोऽस्म्यवागहम् ॥ ८४ ॥ अदृश्योऽह-
मवर्णोऽहमखण्डोऽस्म्यहमद्भुतः। अश्रुतोऽहमदृष्टोऽहमन्वेष्टव्योऽमरोऽस्म्यहम् ॥८५॥ अवा-
युरप्यनाकाशोऽतेजस्कोऽव्यभिचार्यहम्। अमतोऽहमजातोऽहमतिसूक्ष्मोऽविकार्यहम्॥८६॥ ॥३८४

अरजस्कोऽतमस्कोऽहमसत्त्वोऽस्म्यगुणोऽस्म्यहम् । अमायोऽनुभवात्माहमनन्योऽविषयो-
ऽस्म्यहम् ॥ ८७ ॥ अद्वैतोऽहमपूर्णोऽहमबाह्योऽहमनन्तरः । अश्रोत्रोऽहमदीर्घोऽह-
मव्यक्तोऽहमनामयः ॥ ८८ ॥ अद्वयानन्दविज्ञानघनोऽस्म्यहमविक्रियः । अनिच्छो-
ऽहमलेपोऽहमकर्त्तास्म्यहमद्वयः ॥ ८९ ॥ अविद्याकार्यहीनोऽहमवाङ्मनसगोचरः ।
अनल्पोऽहमशोकोऽहमविकल्पोऽस्म्यविज्वलन् ॥ ९० ॥ आदिमध्यान्तहीनोऽह-
माकाशसदृशोऽस्म्यहम् । आत्मचैतन्यरूपोऽहमहमानन्दचिद्घनः ॥ ९१ ॥ आन-
न्दामृतरूपोऽहमात्मसंस्थोऽहमन्तरः । आत्मकामोऽहमाकाशात्परमात्मेश्वरोऽस्म्य-
हम् ॥ ९२ ॥ ईशानोऽस्म्यहमीड्योऽहमहमुत्तमपूरुषः । उत्कृष्टोऽहमुपद्रष्टा अह-
मुत्तरतोऽस्म्यहम् ॥ ९३ ॥ केवलोऽहं कविः कर्माध्यक्षोऽहं करणाधिपः । गुहाशयो-

ऽहं गोप्ताहं चक्षुषश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ ९४ ॥ चिदानन्दोऽस्म्यहं चेता चिद्घनश्चिन्मयोऽस्म्य-
हम् । ज्योतिर्मयोऽस्म्यहं ज्यायाञ्ज्योतिषां ज्योतिरस्म्यहम् ॥ ९५ ॥ तमसः साक्ष्यहं
तुर्यतुर्योऽहं तमसः परः । दिव्यो देवोऽस्मि दुर्दर्शो दृष्टाध्यायो ध्रुवोऽस्म्यहम् ॥ ९६ ॥
नित्योऽहं निरवद्योऽहं निष्क्रियोऽस्मि निरञ्जनः । निर्मलो निर्विकल्पोऽहं निराख्या-
तोऽस्मि निश्चलः ॥ ९७ ॥ निर्विकारो नित्यपूतो निर्गुणो निस्पृहोऽस्म्यहम् । निरि-
न्द्रियो नियन्ताहं निरपेक्षोऽस्मि निष्कलः ॥ ९८ ॥ पुरुषः परमात्माहं पुराणः पर-
मोऽस्म्यहम् । परावरोऽस्म्यहं प्राज्ञः प्रपञ्चोपशमोऽस्म्यहम् ॥ ९९ ॥ परामृतोऽस्म्यहं
पूर्णः प्रभुरस्मि पुरातनः । पूर्णानन्दैकबोधोऽहं प्रत्यगेकरसोऽस्म्यहम् ॥ १०० ॥ प्रज्ञा-
तोऽहं प्रशान्तोऽहं प्रकाशः परमेश्वरः । एकधाचिन्त्यमानोऽहं द्वैताद्वैतविलक्षणः ॥१०१॥

बुद्धोऽहं भूतपालोऽहं भारूपो भगवानहम् । महादेवो महानस्मि महाज्ञेयो महे-
श्वरः ॥ १०२ ॥ विमुक्तोऽहं विभुरहं वरेण्यो व्यापकोऽस्म्यहम् । वैश्वानरो वासुदेवो
विश्वतश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ १०३ ॥ विश्वाधिकोऽहं विशदो विष्णुर्विश्वकृदस्म्यहम् ।
शुद्धोऽस्मि शुक्रः शान्तोऽस्मि शाश्वतोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ॥ १०४ ॥ सर्वभूतान्तरात्मा-
हमहमस्मि सनातनः । अहं सकृद्विभातोऽस्मि स्वे महिम्नि सदा स्थितः ॥ १०५ ॥
सर्वान्तरा स्वयंज्योतिः सर्वाधिपतिरस्म्यहम् । सर्वभूताधिवासोऽहं सर्वव्यापी स्वराड-
हम् ॥ १०६ ॥ समस्तसाक्षी सर्वात्मा सर्वभूतगुहाशयः । सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वे-
न्द्रियविवर्जितः ॥ १०७ ॥ स्थानत्रयव्यतीतोऽहं सर्वानुग्राहकोऽस्म्यहम् । सच्चिदा-
नन्दपूर्णात्मा सर्वप्रेमास्पदोऽस्म्यहम् ॥ १०८ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽहं स्वप्रकाशोऽस्मि

१०।० त० चिद्घनः । सत्त्वस्वरूपसन्मात्रसिद्धसर्वात्मकोऽस्म्यहम् ॥ १०९ ॥ सर्वाधिष्ठानस- उ०
३।३८६॥ न्मात्रः स्वात्मबन्धहरोऽस्म्यहम् । सर्वग्रासोऽस्म्यहं सर्वद्रष्टा सर्वानुभूरहम् ॥ ११० ॥
एवं यो वेद तत्त्वेन स वै पुरुष उच्यत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥
इति ब्रह्मविद्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ योगतत्त्वोपनिषत् ॥ योगैश्वर्यं च कैवल्यं जायते यत्प्रसादतः । तद्वैष्णवं योगतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे ॥ ओं सह नाववत्विति शान्तिः ॥ योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया । यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥ विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः । तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥ तमाराध्य जगन्नाथं प्रणिपत्य पितामहः । पप्रच्छ योगतत्त्वं मे ब्रूहि चाष्टाङ्गसंयु- ॥३८६५

तम् ॥ ३ ॥ तमुवाच हृषीकेशो वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः । सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन वेष्टिताः ॥ ४ ॥ तेषां मुक्तिकरं मार्गं मायाजालनिकृन्तनम् । जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं मृत्युतारकम् ॥ ५ ॥ नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम् । पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञया तेन मोहिताः ॥ ६ ॥ अनिर्वाच्यं पदं वक्तुं न शक्यं तैः सुरैरपि । स्वात्मप्रकाशरूपं तत्किं शास्त्रेण प्रकाश्यते ॥ ७ ॥ निष्कलं निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम् । तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम् ॥ ८ ॥ परमात्मपदं नित्यं तत्कथं जीवतां गतम् । सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥ ९ ॥ वारिवत्स्फुरितं तस्मिंस्तत्राहंकृतिरुत्थिता । पञ्चात्मकमभूत्पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥ १० ॥ सुखदुःखैः समायुक्तं जीवभावनया कुरु । तेन जीवाभिधा प्रोक्ता विशुद्धैः परमा-

त्मनि ॥ ११ ॥ कामक्रोधभयं चापि मोहलोभमदो रजः । जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा ॥ १२ ॥ तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च । एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः केवलो मतः ॥ १३ ॥ तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते । योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् ॥ १४ ॥ योगो हि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि । तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ॥ १५ ॥ अज्ञानादेव संसारो ज्ञानादेव विमुच्यते । ज्ञानस्वरूपमेवादौ ज्ञानं ज्ञेयैकसाधनम् ॥ १६ ॥ ज्ञातं येन निजं रूपं कैवल्यं परमं पदम् । निष्कलं निर्मलं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपकम् ॥१७॥ उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमथ योगं ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ योगो हि बहुधा ब्रह्मन्भिद्यते व्यवहारतः । मन्त्रयोगो लयश्चैव हठो-

ऽसौ राजयोगकः ॥ १९ ॥ आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयः स्मृतः । निष्पत्तिश्चैत्यवस्था च सर्वत्र परिकीर्तिता ॥ २० ॥ एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्वक्ष्ये शृणु समासतः । मातृकादियुतं मन्त्रं द्वादशाब्दं तु यो जपेत् ॥ २१ ॥ क्रमेण लभते ज्ञानमणिमादिगुणान्वितम् । अल्पबुद्धिरिमं योगं सेवते साधकाधमः ॥ २२ ॥ लययोगश्चित्तलयः कोटिशः परिकीर्तितः । गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्भुञ्जन्ध्यायेन्निष्कलमीश्वरम् ॥ २३ ॥ स एव लययोगः स्याद्धठयोगमतः शृणु । यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ॥ २४ ॥ प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं भ्रूमध्यमे हरिम् । समाधिः समतावस्था साष्टाङ्गो योग उच्यते ॥ २५ ॥ महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी । जालंधरोड्डियाणश्च मूलबन्धस्तथैव च ॥ २६ ॥ दीर्घप्रणवसंधानं सिद्धान्तश्रवणं परम् । वज्रोली चाम-

० त० रोली च सहजोली त्रिधा मता ॥ २७ ॥ एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्प्रत्येकं शृणु तत्त्वतः । उ०
३८८॥ लघ्वाहारो यमेष्वेको मुख्यो भवति नेतरः ॥ २८ ॥ अहिंसा नियमेष्वेका मुख्या वै
चतुरानन । सिद्धं पद्मं तथा सिंहं भद्रं चेति चतुष्टयम् ॥ २९ ॥ प्रथमाभ्यासकाले तु
विघ्नाः स्युश्चतुरानन । आलस्यं कत्थनं धूर्तगोष्ठीमन्त्रादिसाधनम् ॥ ३० ॥ धातु-
स्त्रीलौल्यकादीनि मृगतृष्णामयानि वै । ज्ञात्वा सुधीस्त्यजेत्सर्वान्विघ्नान्पुण्यप्रभावतः ॥
॥ ३१ ॥ प्राणायामं ततः कुर्यात्पद्मासनगतः स्वयम् । सुशोभनमठं कुर्यात्सूक्ष्मद्वारं तु
निर्व्रणम् ॥ ३२ ॥ सुष्ठुलिप्तं गोमयेन सुधया वा प्रयत्नतः । मत्कुणैर्मशकैर्लूकैर्वर्जितं
च प्रयत्नतः ॥ ३३ ॥ दिने दिने च संमृष्टं संमार्जन्या विशेषतः । वासितं च सुग-
न्धेन धूपितं गुग्गुलादिभिः ॥ ३४ ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् । ॥३८८।

तत्रोपविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः ॥ ३५ ॥ ऋजुकायः प्राञ्जलिश्च प्रणमेदिष्टदे-
वताम् । ततो दक्षिणहस्तस्य अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम् ॥३६॥ निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः
शनैः । यथाशक्त्यविरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भकम् ॥ ३७॥ पुनस्त्यजेत्पिङ्गलया शनैरेव
न वेगतः । पुनः पिङ्गलयापूर्य पूरयेदुदरं शनैः ॥ ३८ ॥ धारयित्वा यथाशक्ति रेचये-
दिडया शनैः । यया त्यजेत्तयापूर्य धारयेदविरोधतः ॥ ३९ ॥ जानु प्रदक्षिणीकृत्य न
द्रुतं न विलम्बितम् । अङ्गुलिस्फोटनं कुर्यात्सा मात्रा परिगीयते ॥ ४० ॥ इडया
वायुमारोप्य शनैः षोडशमात्रया । कुम्भयेत्पूरितं पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥ ४१ ॥
रेचयेत्पिङ्गलानाडया द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः । पुनः पिङ्गलयापूर्य पूर्ववत्सुसमा-
हितः ॥ ४२ ॥ प्रातर्माध्यंदिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतु-

वारं समभ्यसेत् ॥ ४३ ॥ एवं मासत्रयाभ्यासान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत् । यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः ॥ ४४ ॥ जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः । शरीरलघुता दीप्तिर्जाठराग्निविवर्धनम् ॥ ४५ ॥ कृशत्वं च शरीरस्य तदा जायेत निश्चितम् । योगविघ्नकराहारं वर्जयेद्योगवित्तमः ॥ ४६ ॥ लवणं सर्षपं चाम्लमुष्णं रूक्षं च तीक्ष्णकम् । शाकजातं रामठादि वह्निस्त्रीपथिसेवनम् ॥ ४७ ॥ प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशांश्च वर्जयेत् । अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम् ॥ ४८ ॥ गोधूममुद्गशाल्यन्नं योगवृद्धिकरं विदुः । ततः परं यथेष्टं तु शक्तः स्याद्वायुधारणे ॥ ४९ ॥ यथेष्टधारणाद्वायोः सिध्येत्केवलकुम्भकः । केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरविवर्जिते ॥ ५० ॥ न तस्य

दुर्लभं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । प्रस्वेदो जायते पूर्वं मर्दनं तेन कारयेत् ॥ ५१ ॥ ततोऽपि धारणाद्वायोः क्रमेणैव शनैः शनैः । कम्पो भवति देहस्य आसनस्थस्य देहिनः ॥ ५२ ॥ ततोऽधिकतराभ्यासाद्दार्दुरी स्वेन जायते । यथा च दर्दुरो भाव उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति ॥ ५३ ॥ पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले । ततोऽधिकतराभ्यासाद्भूमित्यागश्च जायते ॥ ५४ ॥ पद्मासनस्थ एवासौ भूमिमुत्सृज्य वर्तते । अतिमानुषचेष्टादि तथा सामर्थ्यमुद्भवेत् ॥ ५५ ॥ न दर्शयेच्च सामर्थ्यं दर्शनं वीर्यवत्तरम् । स्वल्पं वा बहुधा दुःखं योगी न व्यथते तदा ॥ ५६ ॥ अल्पमूत्रपुरीषश्च स्वल्पनिद्रश्च जायते । कीलवो दूषिका लाला स्वेददुर्गन्धतानने ॥ ५७ ॥ एतानि सर्वथा तस्य न जायन्ते ततः परम् । ततोऽधिकतराभ्यासाद्बलमुत्पद्यते बहु ॥ ५८ ॥ येन भूचरसि-

० त०
१९०॥

द्धिः स्याद्भूचराणां जये क्षमः । व्याघ्रो वा शरभो वापि गजो गवय एव वा ॥ ५९ ॥
सिंहो वा योगिना तेन म्रियन्ते हस्तताडिताः ॥ कन्दर्पस्य यथा रूपं तथा स्यादपि
योगिनः ॥ ६० ॥ तद्रूपवशगा नार्यः काङ्क्षन्ते तस्य सङ्गमम् । यदि सङ्गं करोत्येष
तस्य बिन्दुक्षयो भवेत् ॥ ६१ ॥ वर्जयित्वा स्त्रियां संगं कुर्यादभ्यासमादरात् । योगिनोऽङ्गे
सुगन्धश्च जायते बिन्दुधारणात् ॥ ६२ ॥ ततो रहस्युपाविष्टः प्रणवं प्लुतमात्रया ।
जपेत्पूर्वार्जितानां तु पापानां नाशहेतवे ॥ ६३ ॥ सर्वविघ्नहरो मन्त्रः प्रणवः
सर्वदोषहा । एवमभ्यासयोगेन सिद्धिरारम्भसंभवा ॥ ६४ ॥ ततो भवेद्घटावस्था-
पवनाभ्यासतत्परा । प्राणोऽपानो मनोबुद्धिर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ६५ ॥ अन्योऽन्य-
स्याविरोधेन एकतां घटते यदा । घटावस्थेति सा प्रोक्ता तच्चिह्नानि ब्रवीम्यहम् ॥ ६६ ॥

उ०
॥१९०

पूर्वं यः कथितोऽभ्यासश्चतुर्थांशं परिग्रहेत् । दिवा वा यदि वा सायं याममात्रं सम-
भ्यसेत् ॥ ६७ ॥ एकवारं प्रतिदिनं कुर्यात्केवलकुम्भकम् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो
यत्प्रत्याहरणं स्फुटम् ॥ ६८ ॥ योगी कुम्भकमास्थाय प्रत्याहारः स उच्यते । यद्य-
त्पश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ६९ ॥ यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति
भावयेत् । लभते नासया यद्यत्तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ७० ॥ जिह्वया यद्रसं ह्यत्ति
तत्तदात्मेति भावयेत् । त्वचा यद्यत्स्पृशेद्योगी तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ७१ ॥
एवं ज्ञानेन्द्रियाणां तु तत्तत्सौख्यं तु साधयेत् । याममात्रं प्रतिदिनं योगी यत्नादत-
न्द्रितः ॥ ७२ ॥ यथा वा चित्तसामर्थ्यं जायते योगिनो ध्रुवम् । दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिः
क्षणाद्दूरागमस्तथा ॥ ७३ ॥ वाक्सिद्धिः कामरूपत्वमदृश्यकरणी तथा । मलमूत्र-

प्रलेपेन लोहादेः स्वर्णता भवेत् ॥ ७४ ॥ खे गतिस्तस्य जायेत संततताभ्यासयोगतः । सदा बुद्धिमता भाव्यं योगिना योगसिद्धये ॥ ७५ ॥ एते विघ्ना महासिद्धेर्न रमेतेषु बुद्धिमान् । न दर्शयेत्स्वसामर्थ्यं यस्य कस्यापि योगिराट् ॥७६॥ यथा मूढो यथा मूर्खो यथा बधिर एव वा । तथा वर्तेत लोकस्य स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥७७॥ शिष्याश्च स्वस्वकार्येषु प्रार्थयन्ति न संशयः । तत्तत्कर्मकरव्यग्रः स्वाभ्यासे विस्मृतो भवेत् ॥ ७८ ॥ अविस्मृत्य गुरोर्वाक्यमभ्यसेत्तदहर्निशम् । एवं भवेद्घटावस्था संततताभ्यासयोगतः ॥ ७९ ॥ अनभ्यासवतश्चैव वृथागोष्ठ्या न सिद्ध्यति । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन योगमेव सदाभ्यसेत् ॥ ८० ॥ ततः परिचयावस्था जायतेऽभ्यासयोगतः । वायुः परिचितो यत्नादग्निना सह कुण्डलीम् ॥ ८१ ॥ भावयित्वा सुषुम्नायां प्रविशेदनिरोधतः । वायुना ॥३९१॥

सह चित्तं च प्रविशेच्च महापथम् ॥ ८२ ॥ यस्य चित्तं स्वपवनं सुषुम्नां प्रविशेदिह । भूमिरापोऽनलो वायुराकाशश्चेति पञ्चकः ॥ ८३ ॥ येषु पञ्चसु देवानां धारणा पञ्चधोच्यते । पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवी स्थानमुच्यते ॥ ८४ ॥ पृथिवी चतुरस्रं च पीतवर्णं लवर्णकम् । पार्थिवे वायुमारोप्य लकारेण समन्वितम् ॥ ८५ ॥ ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं चतुर्वक्त्रं हिरण्मयम् । धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ॥ ८६ ॥ पृथिवीयोगतो मृत्युर्न भवेदस्य योगिनः । आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ८७ ॥ आपोऽर्धचन्द्रं शुक्लं च वंबीजं परिकीर्तितम् । वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ॥ ८८ ॥ स्मरन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं किरीटिनम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ॥ ८९ ॥ धारयेत्पञ्च घटिकाः

सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततो जलाद्भयं नास्ति जले मृत्युर्न विद्यते ॥ ९० ॥
आपायोर्हृदयान्तं च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम् । वह्निस्त्रिकोणं रक्तं च रेफाक्षरसमुद्भ-
वम् ॥ ९१ ॥ वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमुज्ज्वलम् । त्रियक्षं वरदं रुद्रं तरुणादित्य-
संनिभम् ॥ ९२ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् । धारयेत्पञ्च घटिका वह्नि-
नाऽसौ न दाह्यते ॥ ९३ ॥ न दह्यते शरीरं च प्रविष्टस्याग्निमण्डले । आहृदयाद्भ्रु-
वोर्मध्यं वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९४ ॥ वायुः षट्कोणकं कृष्णं यकाराक्षरभासुरम् ।
मारुतं मारुतां स्थाने यकाराक्षरभासुरम् ॥ ९५ ॥ धारयेत्तत्र सर्वज्ञमीश्वरं विश्वतो-
मुखम् । धारयेत्पञ्च घटिका वायुवद्व्योमगो भवेत् ॥ ९६ ॥ मरणं न तु वायोस्तु भयं
भवति योगिनः । आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशस्थानमुच्यते ॥ ९७ ॥ व्योम वृत्तं च

धूम्रं च हकाराक्षरभासुरम् । आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरम् ॥ ९८ ॥ बिन्दू-
रूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं धृतबालेन्दुमौलिनम् ॥ ९९ ॥
पञ्चवक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुधैर्धृताकारं सर्वभूषणभूषितम् ॥ १०० ॥
उमार्धदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् । आकाशधारणात्तस्य खेचरत्वं भवेद्ध्रुवम् ॥ १०१ ॥
यत्र कुत्र स्थितो वापि सुखमत्यन्तमश्नुते । एवं च धारणाः पञ्च कुर्याद्योगी विच-
क्षणः ॥ १०२ ॥ ततो दृढशरीरः स्यान्मृत्युस्तस्य न विद्यते । ब्रह्मणः प्रलयेनापि न
सीदति महामतिः ॥ १०३ ॥ समभ्यसेत्तथा ध्यानं घटिकाषष्टिमेव च । वायुं निरुध्य
चाकाशे देवतामिष्टदामिति ॥ १०४ ॥ सगुणं ध्यानमेतत्स्यादणिमादिगुणप्रदम् ।
निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो भवेत् ॥ १०५ ॥ दिनद्वादशकेनैव समाधिं सम-

० त० वाप्नुयात् । वायुं निरुध्य मेधावी जीवन्मुक्तो भवत्ययम् ॥ १०६ ॥ समाधिः समता- उ०
॥३९३॥ वस्था जीवात्मपरमात्मनोः । यदि स्वदेहमुत्सृष्टुमिच्छा चेदुत्सृजेत्स्वयम् ॥ १०७ ॥
परब्रह्मणि लीयेत न तस्योत्क्रान्तिरिष्यते । अथ नो चेत्समुत्सृष्टुं स्वशरीरं प्रियं
यदि ॥ १०८ ॥ सर्वलोकेषु विहरन्नणिमादिगुणान्वितः । कदाचित्स्वेच्छया देवो भूत्वा
स्वर्गे महीयते ॥ १०९ ॥ मनुष्यो वापि यक्षो वा स्वेच्छयापीक्षणाद्भवेत् । सिंहो
व्याघ्रो गजो वाश्वो स्वेच्छया बहुतामियात् ॥ ११० ॥ यथेष्टमेव वर्त्तेत यद्वा योगी महे-
श्वरः । अभ्यासभेदतो भेदः फलं तु सममेव हि ॥ १११ ॥ पार्ष्णिं वामस्य पादस्य
योनिस्थाने नियोजयेत् । प्रसार्य दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां धारयेद्दृढम् ॥ ११२ ॥ चुबुकं
हृदि विन्यस्य पूरयेद्वायुना पुनः । कुम्भकेन यथाशक्त्या धारयित्वा तु रेचयेत् ॥११३॥ ॥३९३॥

वामाङ्गेन समभ्यस्य दक्षाङ्गेन ततोऽभ्यसेत् । प्रसारितस्तु यः पादस्तमूरूपरिमान-
येत् ॥ ११४ ॥ अयमेव महाबन्ध उभयत्रैवमभ्यसेत् । महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा
पूरकमेकधीः ॥ ११५ ॥ वायुना गतिमावृत्य निभृतं कर्णमुद्रया । पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः
स्फुरति सत्वरम् ॥ ११६ ॥ अयमेव महावेधः सिद्धैरभ्यस्यतेऽनिशम् । अन्तःकपालकुहरे
जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् ॥ ११७ ॥ भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खेचरी । कण्ठमाकुञ्च्य
हृदये स्थापयेद्दृढया धिया ॥११८॥ बन्धो जालंधराख्योऽयं मृत्युमातङ्गकेसरी । बन्धो येन
सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥ ११९ ॥ उड्याणाख्यो हि बन्धोऽयं योगिभिः समुदा-
हृतः । पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्दृढम् ॥ १२० ॥ अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य
योनिबन्धोऽयमुच्यते । प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् ॥ १२१ ॥ गत्वा

योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः । करणी विपरीताख्या सर्वव्याधिविना-
शिनी ॥ १२२ ॥ नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविवर्धनी । आहारो बहुलस्तस्य
संपाद्यः साधकस्य च ॥ १२३ ॥ अल्पाहारो यदि भवेदग्निर्देहं हरेत्क्षणात् । अधः
शिरश्चोर्ध्वपादः क्षणं स्यात्प्रथमे दिने ॥ १२४ ॥ क्षणाच्च किंचिदधिकमभ्यसेत्तु
दिनेदिने । वली च पलितश्चैव षण्मासार्धान्न दृश्यते ॥ १२५ ॥ याममात्रं तु यो नित्य-
मभ्यसेत्स तु कालजित् । वज्रोलीमभ्यसेद्यस्तु स योगी सिद्धिभाजनम् ॥ १२६ ॥
लभ्यते यदि यस्यैव योगसिद्धिः करे स्थिता । अतीतानागतं वेत्ति खेचरी च भवेद्-
ध्रुवम् ॥ १२७ ॥ अमरीं यः पिबेन्नित्यं नस्यं कुर्वन्दिने दिने । वज्रोलीमभ्यसेन्नित्य-
ममरोलीति कथ्यते ॥ १२८ ॥ ततो भवेद्राजयोगो नान्तरा भवति ध्रुवम् । यदा तु राजयो-
गेन निष्पन्ना योगिभिः क्रिया ॥ १२९ ॥ तदा विवेकवैराग्यं जायते योगिनो ध्रुवम् ।
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः ॥ १३० ॥ तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते
पुरुषोत्तमः । यः स्तनः पूर्वपीतस्तं निष्पीड्य मुदमश्नुते ॥ १३१ ॥ यस्माज्जातो भगा-
त्पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमन् । या माता सा पुनर्भार्या या भार्या मातरेव हि ॥ १३२ ॥
यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता । एवं संसारचक्रेण कूपचक्रे घटा
इव ॥ १३३ ॥ भ्रमन्तो योनिजन्मानि श्रुत्वा लोकान्समश्नुते । त्रयो लोकास्त्रयो
वेदास्तिस्रः संध्यास्त्रयः स्वराः ॥ १३४ ॥ त्रयोऽग्नयश्च त्रिगुणाः स्थिताः सर्वे त्रया-
क्षरे । त्रयाणामक्षराणां च योऽधीतेऽप्यर्धमक्षरम् ॥ १३५ ॥ तेन सर्वमिदं प्रोतं तत्सत्यं
तत्परं पदम् । पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम् ॥ १३६ ॥ तिलमध्ये यथा

त० तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् । हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तस्य वक्त्रमधोमुखम् ॥ १३७ ॥ उ०
९८॥ ऊर्ध्वनालमधोबिन्दुस्तस्य मध्ये स्थितं मनः। अकारे रेचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते ॥१३८॥
मकारे लभते नादमर्धमात्रा तु निश्चला । शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाश-
नम् ॥ १३९॥ लभते योगयुक्तात्मा पुरुषस्तत्परं पदम् । कूर्मः स्वपाणिपादादिशिरश्चा-
त्मनि धारयेत् ॥ १४० ॥ एवं द्वारेषु सर्वेषु वायुपूरितरेचितः । निषिद्धं तु नवद्वारे
ऊर्ध्वे प्राङ्निश्वसंस्तथा ॥ १४१ ॥ घटमध्ये यथा दीपो निवातं कुम्भकं विदुः ।
निषिद्धैर्नवभिर्द्वारैर्निर्जने निरुपद्रवे ॥ १४२ ॥ निश्चितं त्वात्ममात्रेणावशिष्टं योगसेव-
येत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति योगतत्त्वोपनिषत्समाप्ता ॥ ॥३९८॥

अथात्मबोधोपनिषत् ॥ श्रीमन्नारायणाकारमष्टाक्षरमहाशयम् । स्वमात्रानुभवा-
त्सिद्धमात्मबोधं हरिं भजे ॥ १ ॥ ओं वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ ओं प्रत्यगानन्दं
ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपं अकार उकारो मकार इति त्र्यक्षरं प्रणवं तदेतदोमिति यमुक्त्वा-
मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् ओं नमो नारायणाय शङ्खचक्रगदाधराय तस्मात्
ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठभवनं गमिष्यति । अथ यदिदं ब्रह्मपुरं
पुण्डरीकं तस्मात्तडिदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशं ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।
ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥ सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणपुरुष-
मकारणम् परं ब्रह्मों शोकमोहविनिर्मुक्तो विष्णुं ध्यायन्न सीदति द्वैताद्वैतमभयं भवति
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति हृत्पद्ममध्ये सर्वं तत्प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् ।

प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्राम्या-
मुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवदमृतः समभवत्। यत्र ज्योतिरजस्रं
यस्मिंल्लोकेऽभ्यर्हितं तस्मिन्मां देहि स्वमानमृते लोके अक्षते अच्युते लोके अक्षते
अमृतत्वं च गच्छत्योंनमः ॥ १ ॥ प्रगलितनिजमायोऽहं निस्तुलदृशिरूपवस्तुमात्रो-
ऽहम्। अस्तमिताहंतोऽहं प्रगलितजगदीशजीवभेदोऽहम् ॥ १ ॥ प्रत्यगभिन्नपरोऽहं
विध्वस्ताशेषविधिनिषेधोऽहम्। समुदास्ताश्रमितोऽहं प्रविततसुखपूर्णसंविदेवाहम् ॥ २ ॥
साक्ष्यमनपेक्षोऽहं निजमहिम्नि संस्थितोऽहमचलोऽहम्। अजरोऽहमव्ययोऽहं पक्षविपक्षा-
दिभेदविधुरोऽहम् ॥ ३ ॥ अवबोधैकरसोऽह मोक्षानन्दैकसिन्धुरेवाहम्। सूक्ष्मोऽहम-
क्षरोऽहं विगलितगुणजालकेवलात्माहम् ॥४॥ निस्त्रैगुण्यपदोऽहं कुक्षिस्थानेकलोककल-
नोऽहम् ॥ कूटस्थचेतनोऽहं निष्क्रियधामाहमप्रतर्क्योऽहम् ॥ ५ ॥ एकोऽहमविकलोऽहं
निर्मलनिर्वाणमूर्तिरेवाहम्। निरवयवोऽहमजोऽहं केवलसन्मात्रसारभूतोऽहम् ॥ ६॥ निरव-
धिनिजबोधोऽहं शुभतरभावोऽहमप्रभेद्योऽहम्। विभुरहमनवद्योऽहं निरवधिनिःसीमसत्त्व-
मात्रोऽहम् ॥ ७ ॥ वेद्योऽहमागमान्तैराराध्योऽहं सकलभुवनहृद्योऽहम्। परमानन्दघनोऽहं
परमानन्दैकभूमरूपोऽहम् ॥ ८ ॥ शुद्धोऽहमद्वयोऽहं संततभावोऽहमादिशून्योऽहम्।
शमितान्तत्रितयोऽहं बुद्धो मुक्तोऽहमद्भुतात्माहम् ॥ ९ ॥ शुद्धोऽहमान्तरोऽहं शाश्वतवि-
ज्ञानसमरसात्माहम्। शोधितपरतत्त्वोऽहं बोधानन्दैकमूर्तिरेवाहम् ॥ १० ॥ विवेकयुक्तिबु-
द्ध्याहं जानाम्यात्मानमद्वयम्। तथापि बन्धमोक्षादिव्यवहारः प्रतीयते ॥ ११ ॥ निवृत्तोऽपि
प्रपञ्चो मे सत्यवद्भाति सर्वदा। सर्पादौ रज्जुसत्तेव ब्रह्मसत्तैव केवलम् ॥ १२ ॥ प्रप-

आधाररूपेण वर्त्ततेऽतो जगन्नहि। यथेक्षुरससंव्याप्ता शर्करा वर्त्तते तथा ॥ १३ ॥ अद्वय-
ब्रह्मरूपेण व्याप्तोऽहं वै जगत्त्रयम्। ब्रह्मादिकीटपर्यन्ताः प्राणिनो मयि कल्पिताः ॥ १४॥
बुद्बुदादिविकारान्तस्तरङ्गः सागरे यथा। तरङ्गस्थं द्रवं सिन्धुर्न वाञ्छति यथा तथा ॥१५॥
विषयानन्दवाञ्छा मे माभूदानन्दरूपतः। दारिद्र्याशा यथा नास्ति संपन्नस्य तथा मम
॥ १६ ॥ ब्रह्मानन्दे निमग्नस्य विषयाशा न तद्भवेत्। विषं दृष्ट्वामृतं दृष्ट्वा विषं त्यजति
बुद्धिमान् ॥ १७ ॥ आत्मानमपि दृष्ट्वाहमनात्मानं त्यजाम्यहम्। घटावभासको भानु-
र्घटनाशे न नश्यति ॥ १८ ॥ देहावभासकः साक्षी देहनाशे न नश्यति। न मे बन्धो
न मे मुक्तिर्न मे शास्त्रं न मे गुरुः ॥ १९ ॥ मायामात्रविकासत्वान्मायातीतोऽहमद्वयः।
प्राणाश्चलन्तु तद्धर्मैः कामैर्वा हन्यतां मनः॥ २० ॥ आनन्दबुद्धिपूर्णस्य मम दुःखं कथं

भवेत्। आत्मानमञ्जसा वेद्मि काप्यज्ञानं पलायितम् ॥ २१ ॥ कर्तृत्वमद्य मे नष्टं
कर्त्तव्यं वापि न क्वचित्। ब्राह्मण्यं कुलगोत्रे च नामसौन्दर्यजातयः ॥ २२ ॥ स्थूल-
देहगता एते स्थूलाद्भिन्नस्य मे न हि। क्षुत्पिपासान्ध्यबाधिर्यकामक्रोधादयोऽखिलाः ॥२३॥
लिङ्गदेहगता एते ह्यलिङ्गस्य न विद्यते। जडत्त्वप्रियमोदत्वधर्माः कारणदेहगाः॥ २४॥
न सन्ति मम नित्यस्य निर्विकारस्वरूपिणः। उलूकस्य यथा भानुरन्धकारः प्रतीयते ॥
॥ २५ ॥ स्वप्रकाशे परानन्दे तमो मूढस्य जायते। चक्षुर्दृष्टिनिरोधेऽभ्रैः सूर्यो
नास्तीति मन्यते ॥ २६ ॥ तथाज्ञानावृतो देही ब्रह्म नास्तीति मन्यते। यथामृतं
विषाद्भिन्नं विषदोषैर्न लिप्यते ॥ २७ ॥ न स्पृशामि जडाद्भिन्नो जडदोषाप्रकाशतः।
स्वल्पापि दीपकणिका बहुलं नाशयेत्तमः ॥२८॥ स्वल्पोऽपि बोधो महतीबहुलं नाश-

येत्तमः । कालत्रये यथा सर्पो रज्जौ नास्ति तथा मयि ॥ २९ ॥ अहङ्कारादिदेहान्तं जगन्नास्त्यहमद्वयः । चिद्रूपत्वान्न मे जाड्यं सत्यत्वान्नानृतं मम ॥ ३० ॥ आनन्दत्वान्न मे दुःखमज्ञानाद्भाति सत्यवत् । आत्मप्रबोधोपनिषन्मुहूर्तमुपासित्वा न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तत इत्युपनिषत् ॥ ओं वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ इति आत्मप्रबोधोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नारदपरिव्राजकोपनिषत् ॥ ॐ पारिव्राज्यधर्मपूगालङ्कारा यत्प्रबोधतः । दशप्रणवलक्ष्यार्थं यान्ति तं राममाश्रये ॥ ओं भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ परिव्राट्-त्रिशिखी सीताचूडानिर्वाणमण्डलम् । दक्षिणा शरभं स्कन्दं महानारायणाद्वयम् । अथ कदाचित्परिव्राजकाभरणो नारदः सर्वलोकसंचारं कुर्वन्नपूर्वपुण्यस्थलानि पुण्यतीर्थानि तीर्थीकुर्वन्नवलोक्य चित्तशुद्धिं प्राप्य निर्वैरः शान्तो दान्तः सर्वतो निर्वेदमासाद्य स्वरूपानुसंधानमनुसंधाय नियमानन्दविशेषगण्यं मुनिजनैरुपसंकीर्णं नैमिषारण्यं पुण्यस्थलमवलोक्य सरिगमपधनिससंज्ञैर्वैराग्यबोधकरैः स्वरविशेषैः प्रापञ्चिकपराङ्मुखैर्हरिकथालापैः स्थावरजङ्गमनामकैर्भगवद्भक्तिविशेषैर्नरमृगकिंपुरुषामरकिंनराप्सरोगणान्संमोहयन्नागतं ब्रह्मात्मजं भगवद्भक्तं नारदमवलोक्य द्वादशवर्षसत्रयागोपस्थिताः श्रुताध्ययनसंपन्नाः सर्वज्ञास्तपोनिष्ठापराश्च ज्ञानवैराग्यसंपन्नाः शौनकादिमहर्षयः प्रत्युत्थानं कृत्वा नत्वा यथोचितातिथ्यपूर्वकमुपवेशयित्वा स्वयं सर्वेऽप्युपविष्टा भो भगवन् ब्रह्मपुत्र कथं मुक्त्युपायोऽस्माकं वक्तव्यमित्युक्तस्तान् स होवाच नारदः सत्कुलभवोपनीतः सम्यगुपनयनपूर्वकं चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः स्वाभिमतैकगुरुसमीपे स्वशा-

स्वाध्ययनपूर्वकं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकं ब्रह्मचर्यं पञ्चविंशतिवत्सरं गार्हस्थ्यं पञ्चविंशतिवत्सरं वानप्रस्थाश्रमं तद्विधिवत्क्रमान्निर्वर्त्य चतुर्विधब्रह्मचर्यं षड्विधं गार्हस्थ्यं चातुर्विध्यवानप्रस्थधर्मं सम्यगभ्यस्य तदुचितं कर्म सर्वं निर्वृत्य साधनचतुष्टयसंपन्नः सर्वसंसारोपरिमनोवाक्कायकर्मभिर्यथाशानिवृत्तस्तथा वासनैषणोपर्यपि निर्वैरः शान्तो दान्तः संन्यासी परमहंसाश्रमेणास्खलितस्वस्वरूपध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥ प्रथमोपदेशः ॥ अथ हैनं भगवन्तं नारदं सर्वे शौनकादयः पप्रच्छुर्भो भगवन्संन्यासविधिं नो ब्रूहीति तानवलोक्य नारदस्तत्स्वरूपं सर्वं पितामहमुखेनैव ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सत्रयागपूर्त्यनन्तरं तैः सह सत्यलोकं गत्वा विधिवद्ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं नत्वा स्तुत्वा यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य

नारदः पितामहमुवाच गुरुस्त्वं जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः सर्वज्ञस्त्वमतो मत्तो मदिष्टं रहस्यमेकं वक्तव्यं त्वद्विना मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः किमितिचेत् पारिव्राज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी सर्वतः सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा संसारार्तिनिवृत्त्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलोक्य तमाह पितामहः पुरा मत्पुत्र पुरुषसूक्तोपनिषद्रहस्यप्रकारं निरतिशयाकारावलम्बिना विराट्पुरुषेणोपदिष्टं रहस्यं ते विविच्योच्यते तत्क्रममतिरहस्यं बाढमवहितो भूत्वा श्रूयतां भो नारद विधिवदादावनुपनीतोपनयनानन्तरं तत्सत्कुलप्रसूतः पितृमातृविधेयः पितृसमीपादन्यत्र सत्संप्रदायस्थं श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं शास्त्रवात्सल्यं गुणवन्तमकुटिलं सद्गुरुमासाद्य नत्वा यथोपयोगशुश्रूषापूर्वकं स्वाभिमतं

विज्ञाप्य द्वादशवर्षसेवापुरःसरं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा तदनुज्ञया स्वकुलानुरूपामभि-
मलकन्यां विवाह्य पञ्चविंशतिवत्सरं गुरुकुलवासं कृत्वाथ गुर्वनुज्ञया गृहस्थोचितकर्म
कुर्वन्दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्तिमेत्य स्ववंशवृद्धिकामः पुत्रमेकमासाद्य गार्हस्थ्योचितपञ्चविंशति-
वत्सरं तीर्त्वा ततः पञ्चविंशतिवत्सरपर्यन्तं त्रिषवणमुदकस्पर्शनपूर्वकं चतुर्थकालमेकवा-
रमाहारमाहरन्नयमेक एव वनस्थो भूत्वा पुरग्रामप्राक्तनसंचारं विहाय निकिरविरहि-
ततदाश्रितकर्मोचितकृत्यं निर्वर्त्य दृष्टश्रवणविषयवैतृष्ण्यमेत्य चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः
सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्याहंकारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसंपन्नः सन्न्यस्तुम-
र्हतीत्युपनिषत् ॥ द्वितीयोपदेशः ॥ अथ हैनं नारदः पितामहं पप्रच्छ भगवन्केन
संन्यासः संन्यासाधिकारी वेत्येवमादौ सन्न्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चात्सन्न्यासविधि-

रुच्यते अवहितः शृणु अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलस्त्रैणो बधिरोऽर्थको मूकः पाषण्ड-
श्चक्री लिङ्गी वैखानसहरद्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको वैराग्यवन्तोऽप्येते न
सन्न्यासार्हाः सन्न्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशेनाधिकारिणः पूर्वसन्न्यासी परमहंसाधिकारी।
परेणैवात्मनश्चापि परस्यैवात्मना तथा। अभयं समवाप्नोति स परिव्राडिति स्मृतिः ॥ १ ॥
षण्डोऽथ विकलोऽप्यन्धो बालकश्चापि पातकी । पतितश्च परद्वारी वैखानसहरद्विजौ
॥ २ ॥ चक्री लिङ्गी च पाषण्डी शिपिविष्टोऽप्यनाग्निकः। द्वित्रिवारेण सन्न्यस्तो भृतका-
ध्यापकोऽपि च ॥ ३ ॥ एते नार्हन्ति सन्न्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥ आतुरकालः कथमा-
र्यसंमतः। प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञिकः। नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रव-
र्तकः ॥ ४ ॥ आतुरेऽपि च सन्न्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम्। मन्त्रावृत्तिं च कृत्वैव सन्न्यसे-

द्विधिवद्बुधः ॥ ५ ॥ आतुरेऽपि क्रमे वापि प्रैषभेदो न कुत्रचित् । न मन्त्रं कर्मरहितं कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥ ६ ॥ अकर्ममन्त्ररहितं नातो मन्त्रं परित्यजेत् । मन्त्रं विना कर्म-कुर्याद्भस्मन्याहुतिवद्भवेत् ॥ ७ ॥ विध्युक्तकर्मसंक्षेपात्सन्न्यासस्त्वातुरः स्मृतः । तस्मादातु-रसन्न्यासे मन्त्रावृत्तिर्विधिर्मुने ॥ ८ ॥ आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि । प्राजा-पत्येष्टिमप्स्वेव निर्वृत्त्यैवाथ सन्न्यसेत् ॥ ९ ॥ मनसा वाथ विध्युक्तमन्त्रावृत्त्याथवा जले । श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव वा ॥ १० ॥ समाप्य सन्न्यसेद्विद्वान्नो चेत्पातित्यमाप्नु-यात् । यदा मनसि संजातं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु ॥ ११ ॥ तदा सन्न्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये । विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान्सरक्तस्तु गृहे वसेत् ॥ १२ ॥ सरागो नरकं याति प्रव्रजन्हि द्विजाधमः । यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः ॥ १३ ॥ सन्न्यसेद-

कृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् । संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ॥ १४ ॥ प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं सन्न्यासलक्ष-णम् ॥ १५ ॥ तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्न्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ १६ ॥ यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् । तदेकदण्डं संगृह्य सोपवीतं शिखां त्यजेत् ॥ १७ ॥ परमा-त्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥ १८ ॥ पूजितो वन्दितश्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत् । तथा चेत्ताड्यमानस्तु तदा भवति भैक्ष-भुक् ॥ १९ ॥ अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमद्वयम् । इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति भैक्षभुक् ॥ २० ॥ यस्मिन्शान्तिः शमः शौचं सत्यं संतोष आर्जवम् । अकिंच-नमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २१ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

ना० कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ॥ २२ ॥ दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समा- उ०
२॥ हितः । वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यसेदनृणो द्विजः ॥ २३ ॥ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं
शौचमिन्द्रियनिग्रहः । ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ २४ ॥ अतीतान्न
स्मरेद्भोगान्न तथानागतानपि । प्राप्तांश्च नाभिनन्देद्यः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २५ ॥
अन्तस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्बहिष्ठान्विषयान् बहिः । शक्नोति यः सदा कर्तुं स कैवल्याश्रमे
वसेत् ॥ २६ ॥ प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि
स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २७ ॥ कौपीनयुगलं कन्था दण्ड एकः परिग्रहः । यतेः
परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ॥ २८ ॥ यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परिग्रहम् ।
रौरवं नरकं गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ॥ २९ ॥ विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि ग्रथि ॥४०२॥

तानि तु । कृत्वा कन्थां बहिर्वासो धारयेद्धातुरञ्जितम् ॥ ३० ॥ एकवासा अवासा वा
एकदृष्टिरलोलुपः । एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ ३१ ॥ कुटुम्बं पुत्रदारांश्च
वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेद्यतिः ॥ ३२ ॥ कामः
क्रोधस्तथा दर्पो लोभमोहादयश्च ये । तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राण्निर्ममो भवेत् ॥ ३३ ॥
रागद्वेषवियुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः । प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मुनिः स्यात्सर्वनिः-
स्पृहः ॥ ३४ ॥ दम्भाहङ्कारनिर्मुक्तो हिंसापैशून्यवर्जितः । आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्ष-
मवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयः । संनियम्य तु तान्येव
ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ ३६ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा
कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा घ्रात्वा च

पा० योनरः । न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥ यस्य वाङ्मनसी उ०
०३॥ शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा । स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ ३९ ॥ संमा-
नाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव । अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ ४० ॥
सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते । सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विन-
श्यति ॥ ४१ ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन । न चेमं देहमाश्रित्य वैरं
कुर्वीत केनचित् ॥ ४२ ॥ क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वाराव-
कीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४३ ॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निराशिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४४ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण
च । अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ४५ ॥ अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशो- ॥४०३॥

णितलेपितम् । चर्मावबद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४६ ॥ जराशोकसमाविष्टं रोगा-
यतनमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ४७ ॥ मांसासृक्पूयवि-
ण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥ ४८ ॥ सा
कालपुत्रपदवी सा महावीचिवागुरा । सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥ ४९ ॥
सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते । स्प्रष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव
पुल्कसी ॥ ५० ॥ प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्मा-
प्येति सनातनम् ॥ ५१ ॥ अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्शनैःशनैः । सर्वद्वन्द्वै-
र्विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ५२ ॥ एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः । सिद्धि-
मेकस्य पश्यन्हि न जहाति न हीयते ॥ ५३ ॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचेलान्यसहा-

पा०
५०४॥

यता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ५४ ॥ सर्वभूतहितः शान्तस्त्रि-
दण्डी सकमण्डलुः । एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥ ५५ ॥ एको भिक्षु-
र्यथोक्तः स्याद्द्वावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ ५६ ॥
नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा। एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥५७॥
राजवार्त्तादि तेषां स्याद्भिक्षावार्ता परस्परम् । स्नेहपैशून्यमात्सर्यं सन्निकर्षान्न
संशयः ॥ ५८ ॥ एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न हि केन सहालपेत् । दद्यान्नारायणेत्येव
प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥ ५९ ॥ एकाकी चिन्तयेद्ब्रह्म मनोवाक्कायकर्मभिः । मृत्युं च
नाभिनन्देत जीवितं वा कथंचन ॥ ६० ॥ कालमेव प्रतीक्षेत यावदायुः समाप्यते ।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ॥ कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको

उ०
॥५०४॥

यथा ॥ ६१ ॥ अजिह्वः पण्डकः पङ्गुरन्धो बधिर एव च । मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्-
भिरेतैर्न संशयः ॥ ६२ ॥ इदमिष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति । हितं सत्यं मितं
वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥ ६३ ॥ अद्यजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् । शत-
वर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकः ॥ ६४ ॥ भिक्षार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय
च । योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥६५॥ तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न
दूरगम् । चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिव्राट्सोऽन्ध उच्यते ॥ ६६ ॥ हिताहितं मनोरामं
वचः शोकावहं तु यत् । श्रुत्वापि न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ ६७॥ सान्निध्ये
विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः । सुप्तवद्वर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ ६८ ॥
नटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदासुहृदं तथा। भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण्न पश्येत्कदाचन ॥६९॥

पा० रागं द्वेषं मदं माया द्रोहं मोहं परात्मसु । षडैतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्त- उ०
१८॥ येत् ॥ ७० ॥ मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवा स्वापं च यानं च
यतीनां पातकानि षट् ॥ ७१ ॥ दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः । सदोपनि-
षदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहैतुकीम् ॥ ७२ ॥ न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।
न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ ७३ ॥ अपापमशठं वृत्तमजिह्मं
नित्यमाचरेत् । इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ ७४ ॥ क्षीणेन्द्रियम-
नोवृत्तिर्निराशीर्निष्परिग्रहः । निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥ ७५ ॥
निर्ममो निरहङ्कारो निरपेक्षो निराशिषः । विविक्तदेशसंसक्तो मुच्यते नात्र
संशय इति ॥ ७६ ॥ अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपन्नः स्वतन्त्रो वैराग्यमेत्य ॥४०८॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका चेत् ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्
गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वाथ पुन-
रव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदह-
रेव प्रव्रजेत्तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्त्यथवा न कुर्यादाग्नेय्यामेव कुर्यादग्निर्हि प्राणः
प्राणमेवैतया करोति तस्मात्त्रैधातवीयामेव कुर्यादेतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रज-
स्तम इति ॥ अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहा-
थानोवर्धयारयिमित्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेदेष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वां
योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाहवनीयादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेद्यदग्निं न विन्द-
दप्सु जुहुयादापो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य

पा० तदुदकं प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयं मोक्षदमिति शिखां यज्ञोपवीतं पितरं पुत्रं कलत्रं उ०
८६॥ कर्म चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृज्यैव परिव्रजत्यात्मविन्मोक्षमन्त्रैस्त्रैधातवीयैर्विधेस्तद्ब्रह्म
तदुपासितव्यमेवैतदिति ॥ पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः कथमयज्ञोपवीती ब्राह्मण
इति ॥ तमाह पितामहः ॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं परं
ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ ७७ ॥ सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥ ७८ ॥ येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा
इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शनः ॥ ७९ ॥ बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमु-
त्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥ ८० ॥ धारणात्तस्य सूत्रस्य
नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् । सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥ ८१ ॥ ते वै सूत्र- ॥४०६॥

विदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः । ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥८२॥
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते । अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी
शिखा ॥ ८३ ॥ स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः । कर्मण्यधिकृता ये तु
वैदिके ब्राह्मणादयः ॥ ८४ ॥ तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् । शिखा
ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥ ८५ ॥ ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो
विदुरिति ॥ तदेतद्विज्ञाय ब्राह्मणः परिव्रज्य परिव्राडेकशाटी मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्लेशा-
सहिष्णुश्चेदथवा यथाविधिश्चेज्जातरूपधरो भूत्वा स्वपुत्रमित्रकलत्राप्तबन्ध्वादीनि स्वाध्यायं
सर्वकर्माणि सन्न्यस्यायं ब्रह्माण्डं च सर्वं कौपीनं दण्डमाच्छादनं च त्यक्त्वा द्वन्द्वस-
हिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न निद्रा न मानावमाने च षडूर्मिवर्जितो

निन्दाहङ्कारमत्सरगर्वदम्भेर्ष्यासूयेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहादीन्विसृज्य स्ववपुः शवाकारमिव स्मृत्वा स्वव्यतिरिक्तं सर्वमन्तर्बहिरमन्यमानः कस्यापि वन्दनमकृत्वा न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारो न निंदास्तुतिर्यादृच्छिको भवेद्यदृच्छालाभसंतुष्टः सुवर्णादीन्न परिग्रहेन्नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं नामन्त्रं न ध्यानं नोपासनं न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथक् नापृथक् न त्वन्यत्र सर्वत्रानिकेतः स्थिरमतिः शून्यागारवृक्षमूलदेवगृहतृणकूटकुलालशालाग्निहोत्रशालाग्निदिगन्तरनदीतटपुलिनभूगृहकन्दरनिर्झरस्थण्डिलेषु वने वा श्वेतकेतुऋभुनिदाघऋषभदुर्वासःसंवर्तकदत्तात्रेयरैवतकवदव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाचवदनुन्मत्तोन्मत्तवदाचरंस्त्रिदण्डं शिक्यं पात्रं कमण्डलुं कटिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्य

कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेदात्मानमन्विच्छेद्यथा जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले करपात्रेणान्येन वा याचिताहारमाहरन्लाभालाभौ समौ भूत्वा निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः सन्न्यस्य पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन्भ्रमरकीटन्यायेन शरीरत्रयमुत्सृज्य सन्न्यासेनैव देहत्यागं करोति स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥ तृतीयोपदेशः ॥

ॐ त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च । आत्मन्येव स्थितो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ १ ॥ नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् । वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव संयतिः ॥ २ ॥ न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्व-

दृष्टां च न स्मरेत् । कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येल्लिखितामपि ॥ ३ ॥ एतच्चतुष्टयं मोहात्स्त्रीणामाचरतो यतेः । चित्तं विक्रीयतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति ॥ ४ ॥ तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रियाप्रिये । शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागपरिग्रहः ॥ ५ ॥ अहङ्कारो ममत्वं च चिकित्सा धर्मसाहसम् । प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रौषधगराशिषः ॥ ६ ॥ प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः । आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा ॥ ७ ॥ सन्माननं च न ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः । प्रतिग्रहं न गृण्हीयान्नैव चान्यं प्रदापयेत् ॥ ८ ॥ प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन । जायाभ्रातृसुतादीनां बन्धूनां च शुभाशुभम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वा न कम्पेत शोकहर्षौ त्यजेद्यतिः । अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥ १० ॥ अनौद्धत्यमदीनत्वं

प्रसादः स्थैर्यमार्जवम् । अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ॥ ११ ॥ उपेक्षा धैर्यमाधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा । ह्रीस्तथा ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ॥ १२ ॥ एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ॥ १३ ॥ तुरीयः परमो हंसः साक्षान्नारायणो यतिः । एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ॥ १४ ॥ वर्षाभ्योन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् । द्विरात्रं न वसेत् ग्रामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ॥ १५ ॥ रागादयः प्रसज्येरंस्तेनासौ नारकी भवेत् । ग्रामान्ते निर्जने देशे नियतात्माऽनिकेतनः ॥ १६ ॥ पर्यटेत्कीटवद्भूमौ वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ एकवासा अवासा वा एक दृष्टिरलोलुपः ॥ १७ ॥ अदूषयन्सतां मार्गं ध्यानयुक्तो महीं चरेत् । शुचौ देशे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ॥ १८ ॥

पर्यटेत सदा योगी वीक्षयन्वसुधातलम् । न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्ययोर्नैव पर्यटन् ॥ १९ ॥ न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणिबाधाकरे न च । एकरात्रं वसेद् ग्रामे पत्तने तु दिनत्रयम् ॥ २० ॥ पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत स्थानेपुण्यजलावृते ॥ २१ ॥ आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन् भिक्षुश्चरेन्महीम् । अन्धवत् कुब्जवच्चैव बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥ २२ ॥ स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः । हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यते ॥ २३ ॥ मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता । निस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनाम् ॥ २४ ॥ परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः । अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवल माचरेत् ॥ २५ ॥ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमज्जामेदोऽस्थिसंहतौ ।

विण्मूत्रपूये रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम् ॥ २६ ॥ क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः । क्व चाङ्गशोभा सौभाग्यकमनीयादयो गुणाः ॥ २७ ॥ मांससृक्पूय विण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥ २८ ॥ स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च । अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्च्यते ॥ २९ ॥ चर्मखण्डं द्विधाभिन्नमपानोद्गारधूपितम् । ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥ ३० ॥ न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः । निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वो वर्णभोजनः ॥ ३१ ॥ मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः । एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३२ ॥ लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम् । निर्मोक्षायेह भूतानां लिङ्गग्रामो निरर्थकः

पा० पा० ॥ ३३ ॥ यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स उ०
॥४१०॥ ब्राह्मणः ॥ ३४ ॥ तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मवृत्तमनुव्रतम् । गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञा-
तचरितं चरेत् ॥ ३५ ॥ संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः । अन्धवज्जडवच्चापि
मूकवच्च महीं चरेत् ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः । लिङ्गाभा-
वात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनमिति ॥ ३७ ॥ अथ नारदः पितामहं सन्यासविधिं
नो ब्रूहीति पप्रच्छ । पितामहस्तथेत्यङ्गीकृत्यातुरे वा क्रमे वापि तुरीयाश्रमस्वीकारार्थं
कृच्छ्रप्रायश्चित्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्याद्देवर्षिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रात्मेत्यष्टश्राद्धानि
कुर्यात् । प्रथमं सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवान्देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरानृषिश्राद्धे देव-
र्षिक्षत्रियर्षिमनुष्यर्षीन्दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्यरूपान्मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसन- ॥४१०॥

त्कुमारसनत्सुजातान्भूतश्राद्धे पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतु-
र्विधभूतग्रामान् पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहान् मातृश्राद्धे मातृपितामही-
प्रपितामहीरात्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहान् जीवत्पितृकश्चेत् पितरं त्यक्त्वा आत्मपि-
तामहप्रपितामहानिति सर्वत्र युग्मक्लृप्त्या ब्राह्मणानर्चयेदेकाध्वरपक्षेऽष्टाध्वरपक्षे वा
स्वशाखानुगतमन्त्रैरष्टश्राद्धान्यष्टदिनेषु वा एकदिने वा पितृयागोक्तविधानेन ब्राह्म-
णानभ्यर्च्य भुक्त्यन्तं यथाविधि निर्वर्त्य पिण्डप्रदानानि निर्वृत्य दक्षिणाताम्बूलैस्तोष-
यित्वा ब्राह्मणान्प्रेषयित्वा शेषकर्मसिद्ध्यर्थं सप्तकेशान्विसृज्य शेषकर्मसिद्ध्यर्थं केशान्स-
प्ताष्ट वा द्विजः संक्षिप्य वापयेत्केशश्मश्रुनखानि चेति सप्तकेशान्संरक्ष्य कक्षोपस्थवर्जं
क्षौरपूर्वकं स्नात्वा सायंसंध्यावन्दनं निर्वृत्य सहस्रगायत्रीं जप्त्वा ब्रह्मयज्ञं निर्वृत्य

स्वाधीनाग्निमुपस्थाप्य स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा तदुक्तप्रकारेणाज्याहुतिमाज्यभागान्तं
हुत्वाहुतिविधिं समाप्यात्मादिभिस्त्रिवारं सक्तुप्राशनं कृत्वाचमनपूर्वकमाग्निं संरक्ष्य
स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनोपरि स्थित्वा पुराणश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा चतुर्थया-
मान्ते स्नात्वा तदग्नौ चरुं श्रपयित्वा पुरुषसूक्तेनान्नं षोडशाहुतीर्हुत्वा विरजाहोमं कृत्वा
अथाचम्य सदक्षिणं वस्त्रं सुवर्णं पात्रं धेनूं दत्त्वा समाप्य ब्रह्मोद्वासनं कृत्वा संमा
सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः संमायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन चायु-
ष्मन्तः करोतु मेति । याते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानम् । अच्छावसूनि
कृण्वन्नस्मेनर्यापुरूणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं जातवेदो भुव आजाय-
मानः स क्षयएहीत्यनेनाग्निमात्मन्यारोप्य ध्यात्वाग्निं प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकमुद्वास्य ॥४२५॥

प्रातःसंध्यामुपास्य सहस्रगायत्रीपूर्वकं सूर्योपस्थानं कृत्वा नाभिदघ्नोदकमुपाविश्याष्टदि-
क्पालकार्घ्यपूर्वकं गायत्र्युद्वासनं कृत्वा सावित्रीं व्याहृतिषु प्रवेशयित्वा अहंवृक्षस्यरे-
रिवा कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि । द्रविणं सवर्चसं सुमेधा
अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् । यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दो-
भ्योध्यमृतात्संबभूव । समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासं शरीरं मे
विचर्षणं जिह्वा मे मधुमत्तमा कर्णाभ्यां भूरिविश्रवं ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः
श्रुतं मे गोपाय । दारेषणायाश्च धनेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थितोऽहं ओं भूःस-
न्न्यस्तं मया ओं भुवः सन्न्यस्तं मया ओं सुवःसन्न्यस्तं मया ओं भूर्भुवःसुवः संन्यस्तं
मयैति मन्द्रमध्यमतालजध्वनिभिर्मनसा वाचोच्चार्याभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते

स्वाहेत्यनेन जलं प्राश्य प्राच्यां दिशि पूर्णाञ्जलिं प्रक्षिप्यौंस्वाहेति शिखामुत्पाट्य यज्ञोप-
वीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत्त्वमन्तः प्रविश्य मध्ये
ह्यजस्रं परमं पवित्रं यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्वा-
उदकाञ्जलिना सह ओंभूःसमुद्रं गच्छ स्वाहेत्यप्सु जुहुयादों भूःसन्न्यस्तं मया
ओंभुवः संन्यस्तं मया ओंसुवः संन्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वा त्रिवारमभिमन्त्र्य तज्जलं
प्राश्याचम्य ओं भूःस्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रमपि विसृज्य सर्वकर्मनिर्वर्तकोऽहमिति
स्मृत्वा जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपानुसंधानपूर्वकमूर्ध्वबाहुरुदीचीं गच्छेत्पूर्ववद्विद्वत्सं-
न्यासी चेद्गुरोः सकाशात्प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य यथासुखं विहरन्मत्तः किंचिन्ना-

न्यो व्यतिरिक्त इति फलपत्रोदकाहारः पर्वतवनदेवतालयेषु संचरेत् संन्यस्याथ दिग-
म्बरः सकलसंचारकं सर्वदानन्दस्वानुभवैकपूर्णहृदयः कर्मातिदूरलाभः प्राणधारणपरा-
यणः फलरसत्वक्पत्रमूलोदकैर्मोक्षार्थी गिरिकन्दरेषु विसृजेद्देहं स्मरंस्तारकम्। विविदि-
षासन्यासी चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभिर्विप्रैस्तिष्ठ तिष्ठ महाभाग दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं-
ग्रहाण प्रणवमहावाक्यग्रहणार्थं गुरुनिकटमागच्छेत्याचार्यैर्दण्डकटिसूत्रकौपिनं शाटी-
मेकां कमण्डलुं पादादिमस्तकप्रमाणमव्रणं समं सौम्यमकाकपृष्ठं सलक्षणं वैणवं दण्ड-
मेकमाचमनपूर्वकं सखामागोपायोजः सखायोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव
यत्पापं तन्निवारयेति दण्डं परिग्रहेज्जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं माते मा मन्त्रय स्वस-
र्वदा सर्वसौम्येति प्रणवपूर्वकं कमण्डलुं परिगृह्य कौपीनाधारं कटिसूत्रमोमिति

पा० गुह्याच्छादकं कौपीनमोमिति शीतवातोष्णत्राणकरं देहैकरक्षणमोमिति कटिसूत्रकौपीन- उ०
१३॥ वस्त्रमाचमनपूर्वकं योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा कृतार्थोऽहमिति मत्त्वा स्वाश्रमाचारपरो भवे-
दित्युपनिषत् ॥ चतुर्थोपदेशः ॥ अथ हैनं पितामहं नारदः पप्रच्छ भगवन्सर्वकर्मनिवर्त-
कः सन्यास इति त्वयैवोक्तः पुनः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युच्यते । ततः पितामह उवाच ।
शरीरस्य देहिनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः सन्ति तदधीनाः कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाः
पुरुषा जन्तवस्तदनुकूलाचाराः सन्ति तथैव चेद्भगवन्सन्यासाः कतिभेदास्तदनुष्ठानभेदाः
कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति । तथेत्यङ्गीकृत्य तं पितामहेन संन्यासभेदैराचार-
भेदः कथमिति चेत्तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः अज्ञानेनाशक्तिवशात्कर्मलोपश्च त्रैविध्यमे-
त्य वैराग्यसंन्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्यासश्चेति चातुर्विध्यमुपा- ॥४१३

गतस्तद्यथेति दुष्टमदनाभावाच्चेति विषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात्संन्यस्तः स वैरा-
ग्यसंन्यासी शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात्प्रपञ्चोपरतः क्रोधेर्ष्यासूयाहङ्काराभि-
मानात्मकसर्वसंसारं निर्वृत्य दारैषणाधनैषणालोकैषणात्मकदेहवासनां शास्त्रवासनां लोक-
वासनां त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रकृतीयं सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्य-
स्यति स एव ज्ञानसंन्यासी । क्रमेणसर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसं-
धानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसन्न्यासी । ब्रह्मचर्यं
समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः सन्न्यस्यति
स कर्मसंन्यासी । ब्रह्मचर्येण संन्यस्य संन्यासाज्जातरूपधरो वैराग्यसंन्यासी । विद्वत्सं-
न्यासी ज्ञानसंन्यासी विविदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी । कर्मसंन्यासोऽपि द्विविधः

पा० निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्यासश्चेति । निमित्तस्त्वातुरः । अनिमित्तः क्रमसंन्यासः । उ०
१४॥ आतुरः सर्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासःस निमित्तसंन्यासः । दृढाङ्गो भूत्वा
सर्वं कृतकं नश्वरमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता
वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं
बृहत् । ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण यः सन्न्यस्यति स सन्न्या-
सोऽनिमितसन्न्यासः । सन्न्यासःषड्विधो भवति । कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसः
तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति ॥ कटिचकःशिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपी
नकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमन्त्रसाधनपर एकत्रान्नादन-
पर श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकः शिखादिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकव ॥४१५४॥

त्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकबलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असङ्कॢप्तमाधु-
करान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसश्शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेक-
रात्रान्नादनपरः करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा
भस्मोद्धूलनपरस्सर्वत्यागी । तुरीयातीतोगोमुखः फलाहारी । अन्नाहारी चेद् ग्रहत्रये
देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वनियमोऽभिशस्तपतितव-
र्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरस्स्वरूपानुसंधानपरः । आतुरो जीवति चेत्
क्रमसन्न्यासः कर्तव्यः । कुटीचकबहूदकहंसानां ब्रह्मचर्याश्रमादितुरीयाश्रमवत् । कुटी-
चकादीना सन्न्यास विधिः । परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न
कमण्डलु र्नदण्डस्सार्ववर्णैकभैक्षाटनपरत्वं जातरूपधरत्वं विधिः । सन्न्यास कालेऽ-

प्यलं बुद्धिपर्यन्त मधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरे न्न कन्थालेशो नाध्येतव्यो न श्रोतव्यमन्यत्किञ्चित्प्रणवादन्यं न तर्क पठे न्न शब्दमपि बृहच्छब्दान्नाध्याये न्न महद्वाचोविग्लापनं गिरा पाण्यादिना सम्भाषण न्नान्यभाषाविशेषेण न शूद्रस्त्रीपतितोदक्यासम्भाषणं न यतेर्देवपूजानुत्सवदर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः । पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा बहूदकस्यासङ्कृप्त माधूकरं हंसस्याष्टग्रहेष्वष्टकबलं परमहंसस्य पञ्चग्रहेषु करपात्रं फलाहारोगो मुखं तुरीयातीतस्यावधूतस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु यतिर्नैकरात्रं वसे न्न कस्यापि नमेत्तुरीयातीतावधूतयो र्न ज्येष्ठो यो न स्वरूपज्ञ स्सज्येष्ठोऽपि कनिष्ठो हस्ताभ्यांनद्युत्तरणं नकुर्या न्नवृक्षमारोहे न्न यानादिरूढो न क्रयविक्रयपरो न किञ्चिद्विनिमयपरो न दाम्भिको ॥४१८॥

नानृतवादी न यतेः किञ्चित्कर्तव्यमस्त्यस्तिचेत् साङ्कर्यम् । तस्मान्मननादौ सन्न्यासिना मधिकारः । आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोको हंसस्य तपोलोकः परमहंसस्य सत्यलोक स्तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायवद् । यय्यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तन्तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशासनम् । तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसन्धानं विना न्यथाचारपरो नभवे त्तदाचारवशात्तत्तल्लोकप्राप्तिर्ज्ञानवैराग्यसम्पन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिस्तदाचारः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वेकशरीरस्य जाग्रत्कालेविश्वः स्वप्नकालेतैजसः सुषुप्तिकाले प्राज्ञः अवस्थाभेदादवस्थेश्वरभेदः कार्यभेदा त्कारणभेद स्तासु चतुर्दशकरणानां बाह्यवृत्तयोऽन्तर्वृत्तयस्तेषामुपादानकारणम् । वृत्तयश्चत्वारः मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्त ञ्चेति । तत्तद्वृत्ति-

व्यापारभेदेन पृथगाचारभेदः। नेत्रस्थं जागरितं विद्या त्कण्ठेस्वप्नं समाविशत्। सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्। तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा जागरिते सुषुप्त्यवस्थापन्न इव यद्यच्छ्रुतं यद्यद्दृष्टं तत्तत्सर्वमविज्ञातामिव यो वसे त्तस्य स्वप्नावस्थायामपिताद्दृगवस्था भवति। स जीवन्मुक्त इति वदन्ति। सर्वश्रुत्यर्थप्रतिपादनमपि तस्यैव मुक्तिरिति। भिक्षुर्नैहिकामुष्मिकापेक्षः। यद्यपेक्षास्ति (चेत्) तदनुरूपो भवति। स्वरूपानुसन्धान-व्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यासैरुष्ट्रकुङ्कुमभारवद्व्यर्थो न योगशास्त्रप्रवृत्ति र्न सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्रव्यापारः। इतरशास्त्रप्रवृत्तिर्यतेरस्ति चेच्छवालङ्कारव च्चर्मकारव दतिविदूर-कर्माऽऽचारविद्यादूरो न प्रणवकीर्तनपरोयद्यत्कर्म करोति तत्तत्फलमनुभवति एरण्डतै-लफेनवदतः सर्वं परित्यज्य तत्प्रसक्तं मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं दृष्ट्वा परिव्रजेद्भिक्षुः।

बालोन्मत्तपिशाचवन्मरणं जीवितं वा न काङ्क्षेत कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशभृतकन्यायेन परिव्राडिति। तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः। भिक्षामात्रेण जीवीस्यात्स यतिर्यति-वृत्तिहा ॥ १ ॥ नदण्डधारणेन नमुण्डनेन नवेषेण नदम्भाचारेण मुक्तिः। ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डीस उच्यते। काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। स याति नरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञितान् ॥ २ ॥ प्रतिष्ठा सूकरीविष्ठासमा गीतामहर्षिभिः। तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत्पर्यटेद्यतिः ॥ ३ ॥ अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत्। परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया ॥ ४ ॥ स्वप्नेऽपि यो हि युक्तःस्या-ज्जाग्रतीव विशेषतः। ईदृक् चेष्टः स्मृतश्श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५ ॥ अलाभे न विषादीस्या ल्लाभे चैव न हर्षयेत्। प्राणयात्रिकमात्रःस्यान्मात्रा सङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ६ ॥

।प।० अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेतैव सर्वशः । अभिपूजितलाभैस्तुयतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ७ ॥ उ०
:१७॥ प्राणयात्रानिमित्तं च व्यङ्गारे भुक्तवजने । काले प्रशस्ते वर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद्-
ग्रहान् ॥ ८ ॥ पाणिपात्रश्चरन्योगी नासकृद्भैक्षमाचरेत् । तिष्ठन्भुञ्ज्याच्चरन्भुञ्ज्यान्म-
ध्येनाचमनं तथा ॥ ९ ॥ अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः । नियतिं नवि-
मुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ १० ॥ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
तदा समःस्यात्सर्वेषु सोमृतत्वाय कल्पते ॥ ११ ॥ अनिन्द्यं वै व्रजन्गेहं निन्द्यं गेहं तु
वर्जयेत् । अनावृते विशेद्द्वारि गेहे नैवावृते व्रजेत् ॥ १२ ॥ पांसुना च प्रतिच्छन्नशू-
न्यागारप्रतिश्रयः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥ यत्रास्तमितशा-
यीस्यान्निरग्निरनिकेतनः । यथालब्धोपजीवी स्या न्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ ॥४१७॥

निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयज्ञो जितेन्द्रियः । कालकाङ्क्षीचरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते
॥ १५ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वाचरति यो मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्य-
तेक्वचित् ॥ १६ ॥ निर्मानश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः । नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि-
नानृतं भाषते गिरा ॥ १७ ॥ पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः । काले प्राप्ते भव-
द्भैक्षं कल्प्यते ब्रह्मभूयसे ॥ १८ ॥ वानप्रस्थग्रहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् । अज्ञा-
तचर्यां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ १९ ॥ अध्वा सूर्येण निर्दिष्टःकीटवद्विचरेन्म-
हीम् । आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ॥ २० ॥ लोकसंग्रहयुक्तानि
नैव कुर्यान्न कारयेत् । नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् । अतिवादांस्त्यजे-
त्तर्का न्पक्षं कञ्चन नाश्रयेत् ॥ २१ ॥ न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् । न

 व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भाऽनारभेत्क्वचित् ॥ २२ ॥ अव्यक्तलिङ्गोव्यक्तार्थो मुनिरुन्म-
त्तबालवत् । कविर्मूकवदात्मानं तद्दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥ २३ ॥ न कुर्यान्न वदेत्-
किञ्चि न्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा । आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ २४ ॥
एकश्चरेन्महीमेतां निस्सङ्गःसंयतेन्द्रियः । आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्समदर्शनः
॥ २५ ॥ बुधो बालकवत्क्रीडे त्कुशलोजडवच्चरेत् । वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यान्नैगम-
श्चरेत् ॥ २६ ॥ क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिःप्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा । ताडितःसन्निरुद्धो वा
वृत्त्या वा परिहापितः ॥ २७ ॥ विष्ठितोमूत्रितोवा ऽज्ञैर्बहुधैवं प्रकम्पितः । श्रेयस्कामः
कृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ २८॥ सम्माननं परां हानिं योगर्द्धेःकुरुते यतः । जनेनाव-
मतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥ २९ ॥ तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ।

जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥ ३० ॥ जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकाय
कर्मभिः । युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्चवर्जयेत् ॥ ३१ ॥ कामक्रोधौ तथादर्पलो-
भमोहादयश्च ये । तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राड्भयवर्जितः ॥ ३२ ॥ भैक्षाशनं च
मौनित्वं तपोध्यानं विशेषतः । सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥ ३३ ॥
काषायवासाःसततं ध्यानयोगपरायणः । ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपिवा ॥ ३४ ॥
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्क्वचित् । चित्तशुद्धिर्भवेद्याव त्तावन्नित्यं चरेत्सुधीः
॥३५॥ततः प्रव्रज्य शुद्धात्मा सञ्चरेद्यत्र कुत्रचित् । बहिरन्तश्च सर्वत्र सम्पश्यन्हि जनार्दनम्
॥ ३६ ॥ सर्वत्र विचरन्मौनीवायुवद्वीतकल्मषः । समदुःखसुखः क्षान्तो हस्तप्राप्तं च
भक्षयेत् ॥ ३७ ॥ निर्वैरेण समं पश्यन्द्विजगोश्वमृगादिषु । भावयन्मनसाविष्णुंपरमा-

 त्मानमीश्वरम् ॥ ३८ ॥ चिन्मयं परमानन्दं ब्रह्मैवाहमिति स्मरन् । ज्ञात्वैवं मनोदण्डं
 धृत्वा आशानिवृत्तो भूत्वा आशाम्बरधरो भत्वा सर्वदा मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वसंसार
मुत्सृज्य प्रपञ्चावाङ्मुखः स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥
पञ्चमोपदेशः ॥ अथ नारदः पितामहमुवाच ॥ भगवन्तदभ्यासवशात् । भ्रमरकीटन्या-
यवत्तदभ्यासःकथमिति । तमाहपितामहः । सत्यवाग्ज्ञानवैराग्याभ्यां विशिष्टदेहावशिष्टो-
वसेत् । ज्ञानंशरीरं वैराग्यंजीवनं विद्धि शान्तिदान्तीनेत्रे मनोमुखं बुद्धिःकला पञ्चविंश-
तितत्त्वान्यवयवा अवस्थापञ्चमहाभूतानि कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यं शाखाजाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-
तुरीया श्चतुर्दशकरणानिपङ्कस्तम्भाकाराणीति । एवमपि नावमपिपङ्कंकर्णधारइव यन्तेव
गजं स्वबुद्ध्यास्ववशीकृत्य स्वव्यतिरिक्तं सर्वकृतकं नश्वरमिति मत्वा विरक्तः पुरुषः

सर्वदा ब्रह्माहमिति व्यवहरे न्नान्यत्किञ्चिद्वेदितव्यं स्वव्यतिरेकेण । जीवन्मुक्तो वसेत्कृ-
तकृत्यो भवति । न नाहं ब्रह्मेति व्यवहरे त्किन्तु ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
तुरीयावस्थां प्राप्य तुरीयातीतत्वं व्रजे द्दिवाजाग्र न्नक्तं स्वप्नं सुषुप्तमर्द्धरात्रं गतमित्येका-
वस्थायां चतस्रोऽवस्थास्त्वेकैककरणाधीनानां चतुर्दशकरणानां व्यापाराश्चक्षुरादीनां ।
चक्षुषो रूपग्रहणं श्रोत्रयोःशब्दग्रहणं जिव्हायारसास्वादनं घ्राणस्यगन्धग्रहणं वचसो
वाग्व्यापारः पाणेरादानं पादयोःसंचारः पायोरुत्सर्ग उपस्थस्यानन्दग्रहणं त्वचःस्प-
र्शग्रहणम् । तदधीना च विषयग्रहणाबुद्धिः बुद्ध्याबुद्ध्यति चित्तेनचेतयत्यहङ्कारेणा-
हङ्करोति । विसृज्य जीव एतान्देहाभिमानेन जीवो भवति । ग्रहाभिमानेन ग्रहस्थ
इव शरीरे जीवःसंचरति । प्रागदलेपुण्यावृत्ति राग्नेय्यांनिद्रालस्यौ दक्षिणायांक्रौर्यबुद्धि

नैर्ऋत्यांपापबुद्धिः पश्चिमेक्रीडारति र्वायव्यांगमनेबुद्धि रुत्तरेशान्ति रीशान्येज्ञानं कर्णिकायांवैराग्यं केसरेष्वात्मचिन्ता इत्येवं वक्रं ज्ञात्वा जीवदवस्थांप्रथमं जाग्रद्वितीयं स्वप्नंतृतीयं सुषुप्तंचतुर्थं तुरीयंचतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतम्। विश्वतैजसप्राज्ञतटस्थभेदैरेक-एवएकोदेवःसाक्षीनिर्गुणश्चतद्ब्रह्माहमिति व्याहरेत्। नोचेज्जाग्रदवस्थायां जाग्रदादि-चतस्रोऽवस्थाः स्वप्नेस्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्तेसुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः तुरीयेतुरीया-दिचतस्रोऽवस्थाः नत्वेवंतुरीयातीतस्यनिर्गुणस्य । स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैर्विश्वतैजसप्राज्ञे-श्वरैःसर्वावस्थासु साक्षी त्वेक एवावतिष्ठते। उत तटस्थो द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव कर्तृत्वभोक्तृत्वाहङ्कारादिभिः स्पृष्टो जीवः जीवेतरो न स्पृष्टः। जीवोऽपि न स्पृष्ट इतिचेन्न जीवाभिमानेन क्षेत्राभिमानः। शरीराभिमानेनजीवत्वम्। जीवत्वं घटाकाश

महाकाशवद्व्यवधानेस्ति। व्यवधानवशादेव हंसस्सोहमितिमन्त्रेणो च्छ्वासनिश्श्वास-व्यपदेशेनानुसन्धानंकरोति। एवं विज्ञाय शरीराभिमानं त्यजे न्नशरीराभिमानीभवति। सएव ब्रह्मेत्युच्यते । त्यक्तसंगो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥ १ ॥ शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च बनेषु च। नित्ययुक्तः सदा योगीधा (ध्या)नं सम्यगुपक्रमेत् ॥ २ ॥ आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देव-यात्रोत्सवेषु च। महाजनेषु सिद्ध्यर्थी न गच्छे द्योगवित्क्वचित् ॥ ३ ॥ यथैनमवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च । तथायुक्तश्चरेद्योगी सतां बर्त्म न दूषयेत् ॥ ४ ॥ वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः। यस्यै ते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः॥ ५ ॥ विधूमे च प्रशान्ताऽग्नौ यस्तु माधूकरीं चरेत्। ग्रहे च विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः

स्मृतः ॥ ६ ॥ दण्डभिक्षां च यः कुर्यात्स्वधर्मेव्यसनं विना । यस्तिष्ठति न वैराग्यं याति
नीचयतिर्हि सः ॥ ७ ॥ यस्मिन् गृहे विशेषेण लभेद्भिक्षां च वासनात् । तत्र नो याति नो
भूयःसयतिर्नेतरः स्मृतः ॥ ८ ॥ यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् । पारमार्थिक
विज्ञानं सुखात्मानं स्वयम्प्रभम् ॥ ९ ॥ परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमीभवेत् । वर्णा-
श्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥ १० ॥ नात्मनो बोधरूपस्यमम ते सन्ति
सर्वदा । इति यो वेदवेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ ११ ॥ यस्य वर्णाश्रमाचारो
गलितः स्वात्मदर्शनात् । सवर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥ १२ ॥ योऽतीत्य
स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् । सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तःसर्ववेदार्थवेदिभिः ॥ १३ ॥
तस्मादन्यगतावर्णा आश्रमा अपि नारद । आत्मन्यारोपिताःसर्वे भ्रान्त्या ते नात्मवे-

दिना ॥ १४ ॥ न विधि र्ननिषेधश्च नवर्ज्यावर्ज्यकल्पना । ब्रह्मविज्ञानिनामस्ति
तथा नान्यच्च नारद ॥ १५ ॥ विरज्य सर्वभूतेभ्य आविरिञ्चिपदादपि । घृणां विपाट्य
सर्वस्मि न्पुत्रमित्रादिकेष्वपि ॥ १६ ॥ श्रद्धालुर्मुक्तिमार्गेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया ।
उपायनकरोभूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं व्रजेत् ॥ १७ ॥ सेवाभिः परितोष्यैनं चिरकालं
समाहितः । सदा वेदान्तवाक्यार्थं शृणुयात्सुसमाहितः ॥ १८ ॥ निर्ममो निरहङ्कारः
सर्वसंगविवर्जितः । सदा शान्त्यादियुक्तस्सन्नात्मन्यात्मानमीक्षते ॥ १९ ॥ संसारदोष
दृष्ट्यैव विरक्तिर्जायतेसदा । विरक्तस्य तु संसारात्सन्न्यासः स्या न्न संशयः ॥ २० ॥
मुमुक्षुः परहंसाख्यः साक्षान्मोक्षैकसाधनम् । अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणा-
दिना ॥ २१ ॥ ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाव्हयः । शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः

ना०प०
॥४२२॥

सहितो भवेत् ॥ २२ ॥ वेदान्ताभ्यासनिरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः । निर्भयो निर्ममो नित्यो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ २३ ॥ जीर्णकौपीनवासाः स्या न्मुण्डी नग्नोऽथवा भवेत् । प्राज्ञो वेदान्तविद्योगी निर्ममो निरहङ्कृतिः ॥ २४ ॥ मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु । एको ज्ञानी प्रशान्तात्मा स सन्तरति नेतरः ॥ २५ ॥ गुरूणां च हिते युक्त स्तत्र संवत्सरं वसेत् । नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥ २६ ॥ प्राप्यचान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् । अविरोधेन धर्मस्य संचरेत्पृथिवी मिमाम् ॥ २७ ॥ ततस्संवत्सरस्यान्ते ज्ञानयोगमनुत्तमम् । आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तश्च परमाश्रमम् ॥ २८ ॥ अनुज्ञाप्य गुरूंश्चैव चरेद्धि पृथिवी मिमाम् । त्यक्त सङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ २९ ॥ द्वाविमौ न विरज्येते विपरीतेन कर्मणा । निरारम्भो ग्रहस्थश्च कार्यवाश्चैव भिक्षुकः ॥ ३० ॥ माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति । तस्माद्दृष्टिविषां नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ३१ ॥ सम्भाषणं सहस्त्रीभि रालापः प्रेक्षणं तथा । नृत्तं गानं सहासं च परिवादांश्च वर्जयेत् ॥ ३२ ॥ न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् । नाग्निकार्यादिकार्यं च नैतस्यास्तीह नारद ॥ ३३ ॥ नार्चनं पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च । धर्माधर्मादिकं नास्ति नविधिर्लौकिकी क्रिया ॥ ३४ ॥ सन्त्यजेत्सर्वकर्माणि लोकाचारं च सर्वशः । कृमिकीटपतङ्गांश्च तथा योगीवनस्पतीन् ॥ ३५ ॥ न नाशयेद्बुधोजीवन्परमार्थमतिर्यतिः । नित्यमन्तर्मुखः स्वच्छः प्रशान्तात्मा स्वपूर्णधीः ॥ ३६ ॥ अन्तस्सङ्गपरित्यागी लोके विहर नारद । नाराजके जनपदे चरत्येकचरो मुनिः ॥ ३७ ॥ निरस्तु-

उ०
॥४२२॥

तिर्निर्नमस्कारो निस्स्वधाकार एव च । चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेदित्युपनिषत् ॥ षष्ठोपदेशः ॥ अथ यते र्नियमः कथमिति पृष्टं नारदं पितामहः पुरस्कृत्य विरक्तःसन्यो वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चरन्नेकत्र निवसेद्भिक्षुर्भयात्सारङ्गवदेकत्र नतिष्ठे त्स्वगमननिरोधग्रहणं नकुर्या द्धस्ताभ्यांनद्युत्तरणं न कुर्या न्न वृक्षारोहणमपि न देवोत्सवदर्शनं कुर्या न्नैकत्राशी न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात्स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यत्का मधुकरवृत्त्याहारमाहरन्कृशो भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं रुधिरमिव त्यजे देकत्रान्नंपललमिव गन्धलेपनमशुद्धिलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवा भ्यङ्गंस्त्रीसङ्गमिव मित्राल्हादकंमूत्रमिव स्पृहांगोमांसमिव ज्ञातचरदेशंचण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णकालकूटमिव सभास्थलं श्म(स्म)शानस्थलमिव राजधानींकुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नं नदेहान्तरदर्शनं प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य ज्ञातचरदेशं विहाय विस्मृतपदार्थं पुनः प्राप्तिहर्ष इव स्वमानन्द मनुस्मर न्स्वशरीराभिमानदेशविस्मरणं मत्वा स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य कारागृहविनिर्मुक्तचोरवत् पुत्राप्तबन्धुभवस्थलं विहाय दूरतो वसेत् । अयत्नेन प्राप्तमाहरन् ब्रह्मप्रणवध्यानानुसन्धानपरो भूत्वा सर्वकर्मनिर्मुक्तः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादिकं दग्ध्वा त्रिगुणातीतः षडूर्मिरहितः षड्भावविकारशून्यः सत्यवाक् छुचिरद्रोही ग्रामैकरात्रं पत्तने पञ्चरात्रं क्षेत्रेपञ्चरात्रं तीर्थे पञ्चरात्रमनिकेतः स्थिरमतिर्नानृतवादी गिरिकन्दरेषु वसेदेक एव द्वौ वा चरेत् ग्रामं त्रिभिर्नगरं चतुर्भिर्ग्राममित्येकश्चरेत् । भिक्षुश्चतुर्दशकरणानां न तत्रावकाशं दद्या दविच्छिन्नज्ञानाद्वैराग्य

सम्पत्ति मनुभूय मत्तो नकश्चि न्नान्यो व्यतिरिक्त इत्यात्मन्यालोच्य सर्वतः स्वरूप-
मेव पश्यञ्जीवन्मुक्तिमवाप्य प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विधं स्वरूपं ज्ञात्वा
देहपतनपर्यन्तं स्वरूपानुसन्धानेन वसेत् । त्रिषवणस्नानंकुटीचकस्य बहूदकस्य
द्विवारं हंसस्यैकवारं परमहंसस्यमानसस्नानं तुरीयातीतस्यभस्मस्नान मवधूतस्यवाय-
व्यस्नानम् ऊर्ध्वपुण्ड्रङ् कुटीचकस्य त्रिपुण्ड्रं बहूदकस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य
भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य तुरीयातीतस्य तिलकपुण्ड्रम् अवधूतस्य न किञ्चित् ।
तुरीयातीतावधूतयोः ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य ऋतुद्वयक्षौरं बहूकदस्य न क्षौरं हंसस्य
परमहंसस्य च न क्षौरम् । आस्तिचेदयनक्षौरम् । तुरीयातीतावधूतयोः न क्षौरम् ।
कुटीचकस्यैकान्नं माधूकरंबहूदकस्य हंसपरमहंसयोःकरपात्रं तुरीयातीतस्यगोमुखं

अवधूतस्याजगरवृत्तिः । शाटीद्वयंकुटीचकस्य बहूदकस्यैकशाटी हंसस्यखण्डं दिग-
म्बरंपरमहंसस्यएककौपीनं वा तुरीयातीतावधूतयोर्जातरूपधरत्वं हंसपरमहंसयो-
रजिनं न त्वन्येषाम् । कूटीचकबहूदकयोर्देवार्चनं हंसपरमहंसयोर्मानसार्चनं तुरी-
यातीतावधूतयोः सोहम्भावना । कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारो हंसपरमहंस-
योर्ध्यानाधिकार स्तुरीयातीतावधूतयोर्नत्वन्याधिकार स्तुरीयातीतावधूतयोर्महावाक्योपदे-
शाधिकारः परमहंसस्यापि । कुटीचकबहूदकहंसानां नान्यस्योपदेशाधिकारः । कुटी-
चकबहूदकयोर्मानुषप्रणवः हंसपरमहंसयोरान्तरप्रणवः तुरीयातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः ।
कुटीचकबहूदकयोश्श्रवणं हंसपरमहंसयोर्मननं तुरीयातीतावधूतयोर्निदिध्यासः । सर्वे-
षामात्मानुसन्धानंविधिरित्येव मुमुक्षुःसर्वदा संसारतारकं तारकमनुस्मरन् जीवन्मुक्तो

वसे दधिकारविशेषेणकैवल्यप्राप्त्युपायमन्विष्येद्यतिरित्युपनिषत् ॥ सप्तमोपदेशः ॥ अथ-
हैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ संसारतारकं प्रस(प)न्नोब्रूहीति । तथेतिपरमेष्ठी-
वक्तुमुपचक्रमे ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टिसमष्टिप्रकारेण । का व्यष्टिः का समष्टिः संहारप्र-
णवः सृष्टिप्रणवश्चान्तर्बहिश्चोभयात्मकत्वात् त्रिविधोब्रह्मप्रणवः । अन्तः प्रणवो व्याव-
हारिकप्रणवः ।बाह्यप्रणवआर्षप्रणवः। उभयात्मको विराट्प्रणवः। संहारप्रणवो ब्रह्मप्रणव
अर्धमात्रा प्रणवः। ओमितिब्रह्म। ओमित्येकाक्षरमन्तः प्रणवं विद्धि । स चाष्टधा भिद्यते
अकारोकारमकारार्धमात्रानादबिन्दुकलाशक्तिश्चेति । तत्र चत्वार अकारश्चायुतावयवा-
न्वित उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारः शतावयवोपेतोऽर्धमात्राप्रणवोऽनन्तावयवाकरः।
सगुणोविराट्प्रणवः संहारोनिर्गुणप्रणव उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवो यथाप्लुतो विराट्प्लुतः ॥४२

प्लुतसंहारो विराट्प्रणव षोडशमात्रात्मकष्षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः । षोडशमात्रात्मकत्वं
कथमित्युच्यते । अकारःप्रथम उकारोद्वितीयो मकारस्तृतीय अर्धमात्रश्चतुर्थो नादः
पञ्चमी बिन्दुषष्ठी कलासप्तमी कलातीताष्टमी शान्तिर्नवमी शान्त्यतीता दशमी
उन्मन्यैकादशी मनोन्मनीद्वादशी पुरीत्रयोदशीमध्यमा चतुर्दशीपश्यन्ती पञ्चदशी
परा । षोडशीपुनश्चतुष्षष्ठिमात्रा प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यमासाद्याष्टाविंशत्युत्तरभेदमात्रा
स्वरूप मासाद्य सगुणनिर्गुणत्व मुपेत्यैऽकोपि ब्रह्मप्रणवः सर्वाधारः परञ्ज्योतिरेष
सर्वेश्वरो विभुः । सर्वदेवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः ॥ १ ॥ सर्वाक्षरमयः कालः
सर्वागममयश्शिवः । सर्वश्रुत्युत्तमोमृग्यः सकलोपनिषन्मयः ॥ २ ॥ भूतम्भव्य
म्भविष्यद्य त्रिकालोदित मव्ययम् । तदप्योङ्कारमेवायं विद्धि मोक्षप्रदायकम् ॥ ३ ॥

१५ ।।०पा० तदेवात्मानमित्येतद्ब्रह्मशब्देन वर्णितम् । तदेकममृतमजरमनुभूयतथोमिति ॥ ४ ॥
२ ।४२६।। सशरीरं समारोप्य तन्मयत्वं तथोमिति । त्रिशरीरं तमात्मानं परंब्रह्म विनिश्चिनु ॥ ५ ॥
परंब्रह्मानुसन्दध्याद्विश्वादीनां क्रमः क्रमात् । स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्म-
भुक् परम् ॥ ६ ॥ ऐक्यत्वानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुर्विधः । चतुष्पा ज्जागरि-
तस्थूलः स्थूलप्रज्ञोहि विश्वभुक् ॥ ७ ॥ एकोनविंशतिमुखः साष्टाङ्गः सर्वगः प्रभुः ।
स्थूलभुक् चतुरात्माथ विश्वो वैश्वानरः पुमान् ॥ ८ ॥ विश्वाजित्प्रथमः पादः स्वप्न-
स्थानगतः प्रभुः । सूक्ष्मप्रज्ञस्स्वतोष्टाङ्गः एको नान्यः परन्तप ॥ ९ ॥ सूक्ष्मभुक् चतु-
रात्माथ तैजसो भतराडयम् । हिरण्यगर्भःस्थूलोन्त द्वितीयःपाद उच्यते ॥ १० ॥
कामं कामयते याव यत्रसुप्तो न कञ्चन । स्वप्नं पश्यति नैवात्र तत्सुषुप्तमपि ।।४२६।

स्फुटम् ॥ ११ ॥ एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनवान् सुखी । नित्यानन्दमयो-
ऽप्यात्मा सर्वजीवान्तरस्थितः ॥ १२ ॥ तथाप्यानन्दभुक् चेतोमुखः सर्वगतोऽव्ययः ।
चतुरात्मेश्वरः प्राज्ञस्तृतीयः पादसंज्ञितः ॥ १३ ॥ एष सर्वेश्वरश्चैष सर्वज्ञः सूक्ष्मभा-
वनः । एषोऽन्तर्याम्येषयोनिस्सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ॥ १४ ॥ भूतानां त्रयमप्येतत्सर्वो-
परमबाधकम् । तत्सुषुप्तं हि यत्स्वप्नं मायामात्रं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥ चतुर्थश्चतुरात्मापि
सच्चिदेकरसो ह्ययम् । तुरीयावसितत्वाच्च एकैकत्वानुसारतः ॥ १६ ॥ ओ(ज्ञा)तानुज्ञात्रनु-
ज्ञातृ(त्र)विकल्पज्ञानसाधनम् । विकल्पत्रयमत्रापि सुषुप्तं स्वप्न मान्तरम् ॥१७॥ मायामात्रं
विदित्वैवं सच्चिदेकरसो ह्ययम् । विभक्तो ह्ययमादेशो न स्थूलप्रज्ञमन्वहम् ॥ १८ ॥ न
सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं न प्रज्ञं न क्वचिन्मुने । नैवाप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञमान्तरम् ॥ १९

नाप्रज्ञमपि नप्रज्ञाघनं चाद्दष्टमेव च । तदलक्षणमग्राह्यं यद्व्यवहार्यमचिन्त्यमव्यपदे-
श्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते सब्रह्मप्रणवः स
विज्ञेयो नापरस्तुरीयः सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः स्वयञ्ज्योति ब्रह्माकाशः सर्वदा
विराजते परम्ब्रह्मत्वादित्युपनिषत् ॥ अष्टमोपदेशः ॥ अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति नारदः
पप्रच्छ । तं हो वाच पितामहः किं ब्रह्मस्वरूपमिति । अन्योसावन्योहमस्मीतियेविदुस्ते
पशवो नु स्वभावपशवस्तमेवं ज्ञात्वा विद्वान्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते नान्यः पन्था विद्यते-
ऽयनाय । कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छाभूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् । संयोग
एषां नत्वात्मभावादात्माह्यनीशःसुखदुःखहेतोः ॥ १ ॥ ते ध्यानयोगा अनुगता अप-
श्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणै र्निगूढाम् ॥ यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्म-

युक्ता न्यधितिष्ठत्येकः ॥ २ ॥ तमेकस्मिंस्त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।
अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ३ ॥ पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्च-
योन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुध्यादिमूलाम् । पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्-
भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ४ ॥ सर्वा जीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते
ब्रह्मचक्रे । प्रथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥ ५ ॥ उद्गीतमे-
तत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं स्वप्रतिष्ठाक्षरंच । अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना परे
ब्रह्मणि तत्परायणाः ॥ ६ ॥ संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बुध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ७ ॥ ज्ञाज्ञौद्वावजा
वीशनेशावजाह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ॥ अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्ता त्रयं

७पा० विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ८ ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
४२८॥ तदभिध्याना द्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ९ ॥ ज्ञात्वादेवं
मुच्यते सर्वपाशैः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतयं देहभेदे
विश्वैश्वर्यं केघल आत्मकामः ॥ १० ॥ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातःपरं वेदि-
तव्यं हि किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्
॥ ११ ॥ आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् । य एवं विदित्वा स्वरूपमेवानुचि-
न्तयन्तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ १२ ॥ तस्माद्विराड्भूतं भव्यं
भविष्यद् भवत्यनश्वरस्वरूपम् । अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो ॥४२८॥
गुहायाम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ १३ ॥

अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । सवेत्ति वेद्यं न च
तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥ १४ ॥ अशरीरं शरीरे ष्वनवस्थे-
ष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ १५ ॥ सर्वस्य धाता-
रमचिन्त्यशक्तिं सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् । परात्परं परमं वेदितव्यं सर्वावसाने
सकृद्वेदितव्यम् ॥ १६ ॥ कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं सर्वेश्वरं सर्वदेवै रुपास्यम् ।
अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं शिवाच्युताम्भोरुहगर्भभूधरम् ॥ १७ ॥ स्वेनावृतं सर्व-
मिदं प्रपञ्चं पञ्चात्मकं पञ्चसुवर्तमानम् । पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं पञ्चीकृतस्वावयवै रसं
वृतम् । परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥ १८ ॥ नाविरतो
दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ १९ ॥

नान्तः प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न स्थूलं (ना स्थूलं) न ज्ञानं नाज्ञानं नोभयतःप्रज्ञ मग्रा-
ह्यमव्यवहार्यं स्वान्तःस्थितःस्वयमेवेति य एवं वेद स मुक्तो भवति स मुक्तो
भवतीत्याह भगवान्पितामहः । स्वस्वरूपज्ञः परिव्राट्परिव्राडेकाकी चरति भयत्रस्त-
सारङ्गव त्तिष्ठति । गमनविरोधं न करोति । स्वशरीरव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वाषट्पदवृत्त्या
स्थित्वा स्वरूपानुसन्धानं कुर्वन्सर्वमनन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति । सपरिवाट्
सर्वक्रियाकारकनिवर्तकः गुरुशिष्यशास्त्रादिविनिर्मुक्तः सर्वसंसारं विसृज्य मा(चा)मोहितः
परिव्राट् कथंनिर्धनिकः सुखी धनवान् ज्ञानाज्ञानोभयातीतः सुखदुःखातीतः स्वय-
ञ्ज्योतिःप्रकाशः सर्ववेद्यः सर्वज्ञः सर्वसिद्धिदःसर्वेश्वरः सोऽहमिति तद्विष्णोः परम-
म्पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः । सर्यो न तत्र भाति न शशाङ्कोऽपि न ॥४२९॥

सपुनरावर्तते नसपुनरावर्ततेतत्कैवल्यमित्युपनिषत् ॥ नवमोपदेशः ॥ ॐभद्रङ्कर्णेभि-
रितिशान्तिः ॥ इति नारदपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत् ॥ (शुक्लयजुर्वेदे) योगज्ञानैकसंसिद्ध शिवतत्त्व-
तयोज्ज्वलम् । प्रतियोगिविनिर्मुक्तं परम्ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥
ॐ त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्यलोकं जगाम तंगत्वोवाच । भगवन्किन्देहः किम्प्राणः
किङ्कारणं किमात्मा तँहोवाच सर्वमिदंशिवएव विजानीहि । किन्तु नित्यश्शुद्धो निरञ्जनो
विभुरद्वयः शिव एक स्स्वेन भासेदं सर्वन्दृष्ट्वातप्तायःपिण्डवदेकं भिन्नवदवभासते । तद्भा-
सक ङ्किमितिचेदुच्यते । सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलम्ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्म-
हत् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि

पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलञ्जगत् । तदखिल ङ्किमिति । भूतविकारविभागादिरिति । एक-
स्मिन्पिण्डे कथम्भूतविकारविभाग इति । तत्तत्कार्यकारणभेदरूपेणांशतत्त्ववाचकवाच्य-
स्थानभेदविषयदेवताकोशभेदविभागाभवन्ति । अथाकाशोन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताह-
ङ्काराः । वायुस्समानोदानव्यानापानप्राणाः । वन्हिश्श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिव्हाघ्राणानि । आपः
शद्बस्पर्शरूपरसगन्धाः । पृथिवीवाक्पाणिपादपायूपस्थाः । ज्ञानसङ्कल्पनिश्चयानुसन्धा-
नाभिमाना आकाशकार्यान्तःकरणविषयाः । समीकरणोन्नयनग्रहणश्रपणोच्छ्वासा वायु-
कार्यप्राणादिविषयाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा अग्निकार्यज्ञानेन्द्रियविषयाःअबाश्रिताः ।
वचनादानगमनविसर्गानन्दाः पृथिवीकार्यकर्मेन्द्रियविषयाः । कर्मज्ञानेन्द्रियविषयेषु
प्राणतन्मात्रविषया अन्तर्भूताः । मनोबुद्ध्योश्चित्ताहङ्कारौ चान्तर्भूतौ । अवकाशविधूत-

दर्शनपिण्डीकरणधारणाः सूक्ष्मतमा जैवतन्मात्रविषयाः । एवं द्वादशाङ्गानि आध्या-
त्मिकान्याधिभौतिकान्याधिदैविकानि । अत्र निशाकरचतुर्मुखदिग्वातार्कवरुणाश्व्यग्नी-
न्द्रोपेन्द्रप्रजापतियमाइत्यक्षाधिदेवतारूपैर्द्वादशनाड्यन्तःप्रवृत्ताः प्राणा एवाङ्गानिअङ्ग-
ज्ञानं तदेव ज्ञातेति । अथव्योमानिलानलजलान्नानां पञ्चीकरणमिति। ज्ञातृत्वं समान-
योगेन श्रोत्रद्वारा शब्दगुणो वागधिष्ठित आकाशे तिष्ठति आकाशस्तिष्ठति । मनोव्यान-
योगेन त्वग्द्वारा स्पर्शगुणः पाण्यधिष्ठितो वायौ तिष्ठति वायुस्तिष्ठति । बुद्धिरुदानयो-
गेन चक्षुर्द्वारा रूपगुणः पादाधिष्ठितोऽग्नौ तिष्ठ त्यग्निस्तिष्ठति । चित्तमपानयोगेन जिव्हा-
द्वारा रसगुण उपस्थाधिष्ठितो प्सु तिष्ठ त्यापस्तिष्ठन्ति । अहङ्कारः प्राणयोगेन घ्राणद्वारा
गन्धगुणो गुदाधिष्ठितः पृथिव्यां तिष्ठति पृथिवीतिष्ठति इत्येवंवेद । अत्रैते श्लोकाभ-

ञ्ना० वन्ति। पृथग्भूते षोडश कलाः स्वार्थभागान्परान्क्रमात् । अन्तःकरणव्यानाक्षिरस- ७०
४३१॥ पायुनभः क्रमात् ॥ १ ॥ मुख्यात्पूर्वोत्तरैर्भागै र्भूतेभूते चतुश्चतुः । पूर्वमाकाशमाश्रित्य
पृथिव्यादिषु संस्थिताः ॥ २ ॥ मुख्यादूर्ध्वे परा ज्ञेया न परानुत्तरान्विदुः । एव मंशा
(श) अभूत्तस्मात्तेभ्यश्चांशा(श)अभूत्तथा ॥ ३ ॥ तस्मादन्योन्यमाश्रित्य ह्योतं
प्रोतमनुक्रमात्। पञ्चभूतमया(यी)भूमिःसाचेतनसमन्विता ॥४॥ तत ओषधयोऽन्नञ्च ततः
पिण्डाश्चतुर्विधाः। रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लानि धातवः ॥ ५ ॥ केचित्तद्योगतः
पिण्डा भूतेभ्यः सम्भवाः क्वचित् । तस्मिन्नन्नमयः पिण्डोनाभिमण्डलसंस्थितः ॥ ६ ॥
अस्य मध्येऽस्तिहृदयं सनालं पद्मकोशवत् । सत्त्वान्तर्वर्तिनो देवाः कर्त्रहङ्कारचेतनाः।
॥ ७ ॥ अस्य बीजं तमःपिण्डं मोहरूपं जडं घनम् । वर्तते कण्ठमाश्रित्य मिश्रीभूत- ॥४३१।

मिदं जगत् ॥ ८ ॥ प्रत्यगानन्दरूपात्मा मूर्ध्नि स्थाने परम्पदे । अनन्तशक्तिसंयुक्तो
जगद्रूपेण भासते ॥ ९ ॥ सर्वत्र वर्तते जाग्रत्स्वप्नं जाग्रति वर्तते । सुषुप्तं च तुरीयञ्च
नान्यावस्थासु कुत्रचित् ॥ १० ॥ सर्वदेशेष्वनुस्यूतश्चतूरूप श्शिवात्मकः । यथा महा-
फले सर्वे रसास्सर्वप्रवर्तकाः ॥ ११ ॥ तथैवान्नमये कोशे कोशास्तिष्ठन्ति चान्तरे ।
यथाकोश स्तथाजीवो यथाजीव स्तथाशिवः ॥ १२ ॥ सविकारस्तथाजीवो निर्वि-
कारस्तथाशिवः । कोशास्तस्यविकारास्ते ह्यवस्थासु प्रवर्त्तकाः ॥ १३ ॥ यथा रसाश-
येफेनं मथनादेव जायते । मनोनिर्मथनादेव विकल्पा वहवस्तथा ॥ १४ ॥ कर्मणा वर्तते
कर्मीतत्त्यागाच्छान्तिमाप्नुयात् । अयने दक्षिणे प्राप्ते प्रयञ्चाभिमुखङ्गतः ॥ १५ ॥ अह-
ङ्काराभिमानेन जीवस्स्याद्धि सदाशिवः । स चाविवेकप्रकृतिसङ्गत्या तत्र मुह्यते ॥ १६ ॥

नानायोनिशत ङ्गत्वा शेतेऽसौ वासनावशात् । विमोक्षात्सञ्चरत्येव मत्स्यः कूलद्वयं यथा ॥१७॥ ॥ ततः कालवशादेव ह्यात्मज्ञानविवेकतः । उत्तराभिमुखो भूत्वा स्थानात्स्थानान्तरं क्रमात् ॥ १८ ॥ मूर्धन्याधायात्मनः प्राणान्योगाभ्यासं स्थितश्चरन् । योगात्सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ॥ १९ ॥ योगज्ञानपरो नित्यं स योगी नप्रणश्यति । विकारस्थं शिवम्पश्येद्विकारश्च शिवे न तु ॥ २० ॥ योगप्रकाशकं योगैर्ध्यायेच्चानन्यभावनः । योगज्ञाने नविद्येते तस्य भावो न सिध्यति ॥ २१ ॥ तस्मादभ्यासयोगेन मनःप्राणान्निरोधयेत् । योगीनिशितधारेण क्षुरेणैव निकृन्तयेत् ॥ २२ ॥ शिखा ज्ञानमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसाधनैः । ज्ञानयोगः कर्मयोगइति योगो द्विधा मतः ॥ २३ ॥ क्रियायोगमथेदानीं शृणु ब्राह्मणसत्तम । अव्याकुलस्य चित्तस्य बन्धनं ॥४३२॥

विषयेकचित् ॥ २४ ॥ यत्संयोगो द्विजश्रेष्ठ स च द्वैविध्यमश्नुते । कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव कर्मसु ॥ २५ ॥ बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः सउच्यते । यत्तु चित्तस्य सतत मर्थे श्रेयसि बन्धनम् ॥ २६ ॥ ज्ञानयोगः सविज्ञेयः सर्वसिद्धिकराश्शिवः । यस्योक्तलक्षणे योगे द्विविधेऽप्यव्ययं मनः ॥ २७ ॥ स याति परमं श्रेयो मोक्षलक्षणमञ्जसा । देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ॥ २८ ॥ अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः । सर्ववस्तुन्युदासीनभावमासनमुत्तमम् ॥ २९ ॥ जगत्सर्वमिदं मिथ्या प्रतीतिः प्राणसंयमः । चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तम ॥ ३० ॥ चित्तस्य निश्चलीभावो (व) धारणा धारणं विदुः । सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ॥ ३१ ॥ ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते । अहिंसा सत्य मस्तेयं ब्रह्मचर्यं

०ब्रा० दया जैवम् ॥३२॥ क्षमा धृति र्मिताहारः शौचं चेतियमा दश। तपस्सन्तुष्टि रास्तिक्यं उ०
४३३॥ दान माराधनंहरेः ॥ ३३ ॥ वेदान्तश्रवणञ्चैव ह्री र्मतिश्च जपो व्रतम् इति। आसनानि
तदङ्गानि स्वस्तिकादीनि वै द्विज ॥ ३४ ॥ वर्ण्यन्ते स्वस्तिकं पादतलयोरुभयोरपि।
पूर्वोत्तरे जानुनी द्वे कृत्वासनमुदीरितम् ॥ ३५ ॥ सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वेनि-
योजयेत्। दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ ३६ ॥ एकं चरणमन्यस्मि-
न्नूरावारोप्य निश्चलः। आस्ते यदिद मेनोघ्नं वीरासन मुदीरितम् ॥ ३७ ॥ गुदं नियम्य
गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः। योगासनं भवेदेत दितियोगविदो विदुः ॥ ३८ ॥
ऊर्वोरुपरि वै धत्ते यदा पादतले उभे। पद्मासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥ ३९ ॥
पद्मासनं सुसंस्थाप्य तदङ्गुष्ठद्वयं पुनः। व्युत्क्रमेणैवहस्ताभ्यां बद्धपद्मासनं भवेत् ॥४०॥ ॥४३३॥

पद्मासनं सुसंस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ। निवेश्य भूमावातिष्ठेद्व्योमस्थः कुक्कुटासनः
॥ ४१ ॥ कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां सम्बध्य कन्धरम्। शेते कूर्मवदुत्तानएत दुत्तान-
कूर्मकम् ॥ ४२ ॥ पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि। धनुराकर्षकाकृष्टं
धनुरासन मीरितम् ॥ ४३ ॥ सीविनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु। प्रसार्य
जानुनोर्हस्ता वासनं सिंहरूपकम् ॥ ४४ ॥ गुल्फौ च वृषणस्याधःसीविन्युभयपार्श्वयोः
(सीविन्युत्तरपार्श्वयोः)। निवेश्य पादौ हस्ताभ्यां बध्वा भद्रासनं भवेत् ॥ ४५ ॥ सीवि-
नीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण तु। निपीड्यासनमेतच्च मुक्तासन मुदीरितम् ॥४६॥
अवष्टभ्य धरां सम्यक्तलाभ्यां हस्तयोर्द्वयोः। कूर्परौ नाभिपार्श्वे तु स्थापयित्वा मयू-
रवत् ॥ ४७ ॥ समुन्नतशिरःपादं मयूरासन मिष्यते। वामोरुमूले दक्षाङ्घ्रिंजान्वोर्वेष्टि-

तपाणिना ॥ ४८ ॥ वामेन वामाङ्गुष्ठं तु गृहीतं मत्स्यपीठकम् । योनिं वामेन सम्पीडय मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ॥ ४९ ॥ ऋजुकायस्समासीनस्सिद्धासनमुदीरितम् । प्रसार्य भुवि पादौ तु दोर्भ्यामङ्गुष्ठमादरात् ॥ ५० ॥ जानूपरि ललाटं तु पश्चिमन्ताण मुच्यते । येन केन प्रकारेण सुखं धार्यं च जायते ॥ ५१ ॥ तत्सुखासन मित्युक्तमशक्तस्तत्समाचरेत् । आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ॥ ५२ ॥ यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयतः । नाडीशुद्धिं च कृत्वादौ प्राणायामं समाचरेत् ॥ ५३ ॥ देहमानं स्वाङ्गुलीभिष्षण्णवत्यङ्गुलायतम् । प्राण श्शरीरादधिकोद्वादशाङ्गुलमानतः ॥ ५४ ॥ देहस्थमनिलं देहसमुद्भूतेन वन्हिना । न्यूनं समं वा योगेन कुर्वन्ब्रह्मविदिष्यते ॥५५॥ देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् । त्रिकोणं द्विपदा मन्यच्चतुरश्रं चतुष्पदाम् ॥४

॥ ५६ ॥ वृत्तं विहङ्गमानां तु षडश्रं सर्पजन्मनाम् । अष्टाश्रं स्वेदजानां तु तस्मिन्दीपवदुज्ज्वलम् । कन्दस्थानं मनुष्याणा देहमध्यं नवाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् ॥ ५७ ॥ अण्डाकृति तिरश्चां च द्विजानां च चतुष्पदाम् । तुन्दमध्यं तदिष्टं वै तन्मध्यं नाभि रिष्यते ॥ ५८ ॥ तत्र चक्रं द्वादशारं तेषु विष्ण्वादिमूर्तयः । अहं तत्र स्थितश्चक्रं भ्रामयामि स्वमायया ॥ ५९ ॥ अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण द्विजसत्तम । तन्तुपञ्जरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥ ६० ॥ प्राणाधिरूढश्चरति जीवस्तेन विना नहि । तस्योर्ध्वे कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ॥६१॥ अष्टप्रकृतिरूपा सा चाष्टधा कुण्डलीकृता । यथावद्वायुसारं च ज्वलनादि च नित्यशः ॥ ६२ ॥ परितः कन्दपार्श्वे तु निरुध्यैव सदा स्थिता । मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ॥ ६३ ॥

योगकालेन मरुता साग्निना बोधिता सती । स्फुरिता हृदयाकाशे नागरूपामहोज्वला ॥ ६४ ॥ अपानाद्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्रस्य तावता । देहमध्यं मनुष्याणां हृन्मध्यं तु चतुष्पदाम् ॥ ६५ ॥ इतरेषां तुन्दमध्ये प्राणापानसमायुताः (नानानाडीसमावृतम्) । (चतुष्प्रकारद्व्ययुते देहमध्ये सुषुम्नया) ॥ ६६ ॥ कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता । पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ६७ ॥ ब्रह्मणो विवरं यावद्विद्युदाभासनालकम् । वैष्णवी ब्रह्मनाडी च निर्वाणप्राप्तिपद्धतिः ॥ ६८ ॥ इडा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्येतरे स्थिते। इडा समुत्थिता कन्दा द्वामनासापुटावधि ॥ ६९ ॥ पिङ्गला चोत्थितातस्मा द्दक्षनासापुटावधि । गान्धारी हस्तिजिव्हा च द्वे चान्ये नाडिके स्थिते ॥ ७० ॥ पुरतः पृष्ठतस्तस्य वामेतरदृशौ प्रति । पूषायशस्विनीनाड्यौ तस्मा-

देव समुत्थिते ॥ ७१ ॥ सव्येतरश्रुत्यवधिपायुमूलादलम्बुसा । अधोगता शुभा नाडी मेढ्रान्तावधिरायता ॥ ७२ ॥ पादाङ्गुष्ठावधिः कन्दा दधोयाता च कौशिकी । दशप्रकारभूतास्ताः कथिताः कन्दसम्भवाः ॥७३॥ तन्मूला बहवो नाड्यःस्थूलसूक्ष्माश्च नाडिकाः। द्वासप्ततिसहस्राणि स्थूलाः सूक्ष्माश्चनाड्यः (डयः) ॥७४॥ सङ्ख्यातुं नैव शक्यन्तेस्थूलमूलाः पृथग्विधाः । यथाश्वत्थदले सक्ष्माः स्थूलाश्चविततास्तथा ॥ ७५ ॥ प्राणाऽपानौ समानश्च उदानो व्यान एव च । नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ ७६ ॥ चरन्ति दशनाडीषु दशप्राणादिवायवः । प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च द्वयम् ॥७७॥ प्राणएवाथवाज्येष्ठो जीवात्मानं बिभर्तियः । आस्यनासिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम् ॥ ७८ ॥ पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि द्विजसत्तम । अपानश्चरति ब्रह्मन्गुदमे-

द्वोरुजानुषु ॥ ७९ ॥ समानस्सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः । उदानस्सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ॥ ८० ॥ व्यानश्श्रोत्रोरुकट्यां श्च गुल्फस्कन्धगलेषु च । नागादि-वायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ॥ ८१ ॥ तुन्दस्थजलमन्नञ्च रसादीनि समीकृतम् । तुन्दमध्यगतःप्राण स्तानि कुर्यात्पृथक्पृथक् ॥ ८२ ॥ इत्यादिचेष्टनं प्राणः करोति च पृथक्स्थितम् । अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्जनम् ॥ ८३ ॥ प्राणापानादिचेष्टादि क्रियते व्यानवायुना । उज्जीर्यते शरीरस्थमुदानेन नभस्वता ॥ ८४ ॥ पोषणादिशरी-रस्य समानः कुरुते सदा । उद्गारादिक्रियो नागः कूर्मोक्ष्यादिनिमीलनः ॥ ८५ ॥ कृकरः क्षुतयोः (क्षपयोः) कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् । मृतगात्रस्य शोभादेः धनञ्जयउदा-हृतः ॥ ८६ ॥ नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थानमेव च । चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वैव

द्विजसत्तम ॥ ८७ ॥ शुद्धौ यतेत नाडीनां पूर्वोक्तज्ञानसंयुतः । विविक्तदेशमासाद्य सर्वसम्बन्धवर्जितः ॥ ८८ ॥ योगाङ्गद्रव्यसम्पूर्णं तत्र दारुमये शुभे । आसने कल्पिते दर्भकुशकृष्णाजिनादिभिः ॥ ८९ ॥ तावदासनमुत्सेधे तावद्द्वयसमायते । उपविश्या-सनं सम्यक्स्वास्तिकादि यथारुचि ॥ ९० ॥ बध्वा प्रागासनं विप्रोऋजुकायस्समाहितः । नासाग्रन्यस्तनयनो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥ ९१ ॥ रसनां तालुनि न्यस्य स्वस्थचित्तो निरामयः । आकुञ्चिताशिरः किञ्चिन्निबध्नन्योगमुद्रया ॥ ९२ ॥ हस्तौ यथोक्तवि-धिना प्राणायामं समाचरेत् । रेचनं पूरणं वायोः शोधनं रेचनं तथा ॥ ९३ ॥ चतुर्भिः क्लेशनं वायोः प्राणायाम उदीर्यते । हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयेन्नासिकापुटम् ॥ ९४ ॥ शनैश्शनै रथ बहिःप्रक्षिपेत्पिङ्गलानिलम् । इडया वायुमापूर्य ब्रह्मन्षोडशमात्रया

ना० ॥ ९५ ॥ पूरितं कुम्भयेत्पश्चाच्चतुष्षष्ठ्या तु मात्रया । द्वात्रिंशन्मात्रया सम्यग्रेचयेत्पि- उ०
१७॥ ङ्गलानिलम् ॥ ९६ ॥ एवं पुनःपुनः कार्यं व्युत्क्रमानुक्रमेण तु । सम्पूर्णकुम्भवद्देहं
कुम्भयेन्मातरिश्वना ॥ ९७ ॥ (पूरणान्नाडयस्सर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना) । एवं कृते
सति ब्रह्मंश्चरन्ति दश वायवः ॥ ९८ ॥ हृदयाम्भोरुहञ्चापि व्याकोचं भवति
स्फुटम् । तत्र पश्येत्परात्मानं वासुदेवमकल्मषम् ॥ ९९ ॥ प्रातर्माध्यन्दिने साय मर्धरात्रे
च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ १०० ॥ एकाहमात्रं कुर्वाण-
स्सर्वपापैः प्रमुच्यते । संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः ॥ १०१ ॥ योगसिद्धो भवे-
द्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः । अल्पाशी स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥ १०२ ॥
अपमृत्युमतिक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात् । प्रस्वेदजननं यस्य प्राणायामस्तु सोऽधमः ॥४३१॥

॥ १०३ ॥ कम्पनं वपुषो यस्य प्राणायामेषु मध्यमः । उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम
उदाहृतः ॥ १०४ ॥ अधमे व्याधिपापानां नाशस्स्या न्मध्यमे पुनः । पापरोगमहा-
व्याधिनाशःस्या दुत्तमेपुनः ॥ १०५ ॥ अल्पमूत्रोऽल्पविष्ठश्च लघुदेहो मिताशनः ।
पट्विन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदात्मवान् ॥ १०६ ॥ रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भीकर-
णमेव यः । करोति त्रिषु कालेषु नैव तस्यास्ति दुर्लभम् ॥ १०७ ॥ नाभिकन्दे च
नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नवान् । धारयेन्मनसा प्राणान्सन्ध्याकालेषु वा सदा ॥ १०८ ॥
सर्वरोगैर्विनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतक्लमः । कुक्षिरोगविनाशःस्या न्नाभिकन्देषु धारणात्
॥ १०९ ॥ नासाग्रे धारणाद्दीर्घमायुः स्याद्देहलाघवम् । ब्राह्मे मुहूर्ते सम्प्राप्ते वायुमा-
कृष्यजिह्वया ॥ ११० ॥ पिबतस्त्रिषु मासेषु वाक्सिद्धिर्महती भवेत् । अभ्यासतश्च

षण्मासान्महारोगविनाशनम् ॥ १११ ॥ यत्रयत्र धृतो वायुरङ्गे रोगादिदूषिते । धारणा उ०
देव मरुतस्तत्तदारोग्यमश्नुते ॥ ११२ ॥ मनसो धारणादेव पवनो धारितो भवेत् ।
मनसः स्थापने हेतुरुच्यते द्विजपुङ्गव ॥ ११३ ॥ करणानि समाहृत्य विषयेभ्यःसमा-
हितः । अपानमूर्ध्वमाकृष्येदुदरोपरि धारयेत् ॥ ११४ ॥ बध्नन्कराभ्यां श्रोत्रादिकरणानि
यथातथम् । युञ्जानस्य यथोक्तेन वर्त्मना स्ववशं मनः ॥ ११५ ॥ मनोवशात्प्राणवायुः
(मनःकृष्टश्चवै वायुः) स्ववशे स्थाप्यते सदा । नासिकापुटयोः प्राणः पर्यायेण प्रवर्तते
॥ ११६ ॥ तिस्रश्चनाडिकास्तासु स यावन्तं चरत्ययम् । शङ्खिनीविवरे याम्ये प्राणः
प्राणभृतां सताम् ॥ ११७ ॥ तावन्तं च पुनः कालं सौम्ये चरति सन्ततम् । इत्थं
क्रमेण चरता वायुना वायुजिन्नरः ॥ ११८ ॥ अहश्च रात्रिं पक्षंच मास मृत्वयनादिकम् । ॥४३८॥

अन्तर्मुखो विजानीया त्कालभेदं समाहितः ॥ ११९ ॥ अङ्गुष्ठादिस्वावयवस्फुरणादश-
नेरपि । अरिष्टैर्जीवितस्यापि जानीयात्क्षयमात्मनः ॥ १२० ॥ ज्ञात्वा यतेत कैवल्य-
प्राप्तये योगवित्तमः । पादाङ्गुष्ठे कराङ्गुष्ठे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥ १२१ ॥ तस्य संव-
त्सरादूर्ध्वं जीवितस्यक्षयो भवेत् । मणिबन्धे तथा गुल्फे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥१२२॥
षाण्मासावधिरेतस्य जीवितस्य स्थितिर्भवेत् । कूर्परे स्फुरणं यस्य तस्य त्रैमासिकी
स्थितिः ॥ १२३ ॥ कौक्षिमेहनपार्श्वे च स्फुरणानुपलम्भने । मासावधिर्जीवितस्य तद-
र्धस्यतुदर्शने ॥ १२४ ॥ आश्रिते जठरद्वारे दिनानिदशजीवितम् । ज्योतिः खद्योत-
वद्यस्य तदर्धं तस्य जीवितम् ॥ १२५ ॥ जिव्हाग्रादर्शने त्रीणि दिनानि स्थितिरात्मनः ।
ज्वालाया दर्शनेमृत्युर्द्विदिनेभवतिध्रुवम् ॥ १२६ ॥ एवमादीन्यरिष्टानि दृष्ट्वायुःक्षयका-

रणम् । निश्श्रेयसाय युञ्जीत जपध्यानपरायणः ॥ १२७ ॥ मनसा परमात्मानं ध्यात्वा
तद्रूपतामियात् । यद्यष्टादशभेदेषु मर्मस्थानेषु धारणम् ॥ १२८ ॥ स्थानात्स्थानं समा-
कृष्य प्रत्याहारः सउच्यते । पादाङ्गुष्ठं तथा गुल्फं जङ्घामध्यं तथैव च ॥ १२९ ॥
मध्यमूर्वोश्च मूलं च पायु र्हृदय मेव च । मेहनं देहमध्यं च नाभिं च गल कूर्परम्
॥ १३० ॥ तालुमूलं च मूलं च घ्राणस्या क्ष्योश्चमण्डलम् । भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूल-
मूर्ध्वं च जानुनी ॥१३१॥ मूलं च करयोर्मूलं महान्त्येतानि वै द्विज। पञ्चभूतमये देहे
भूतेष्वेतेषु पञ्चसु ॥१३२॥ मनसो धारणं यत्तद्युक्तस्य च यमादिभिः । धारणा सा च
संसारसागरोत्तारकारणम् ॥ १३३ ॥ आजानुपादपर्यन्तं पृथिवीस्थानमिष्यते । पित्तला
चतुरश्रा च वसुधा वज्रलाञ्छिता ॥१३४॥ स्मर्तव्यापञ्चघटिका स्तत्रारोप्य प्रभञ्जनम् । ॥४३९॥

आजानुकटिपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥१३५॥ अर्धचन्द्रसमाकारं श्वेतमर्जुनलाञ्छि-
तम् । स्मर्तव्यमम्भश्श्वसनमारोप्य दशनाडिकाः ॥१३६॥ आदेहमध्यकट्यन्तमग्निस्था-
नमुदाहृतम् । तत्र सिन्दूरवर्णोऽग्निर्ज्वलनं दशपञ्च च ॥ १३७ ॥ स्मर्तव्योनाडिकाःप्राणं
कृत्वा कुम्भे तथेरितम् । नाभेरुपरि नासान्तं वायुस्थानं तु तत्र वै ॥ १३८ ॥ वेदिका-
कारवद्धूम्रो बलवान्भूतमारुतः । स्मर्तव्यः कुम्भकेनैव प्राणमारोप्य मारुतम् ॥ १३९॥
घटिकाविंशतिस्तस्माद्घ्राणाद्ब्रह्मबिलावधि । व्योमस्थानं नभस्तत्र भिन्नाञ्जनसमप्र-
भम् ॥ १४० ॥ व्योम्निमारुतमारोप्य कुम्भकेनैत्र यत्नवान् । पृथिव्यंशे तु देहस्य
चतुर्बाहुंकिरीटिनम् ॥ १४१ ॥ अनिरुद्धं, हरिंयोगी यतेतभवमुक्तये । अबंशे पूरये-
द्योगी नारायणमुदग्रधीः ॥ १४२ ॥ प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे सङ्कर्षणमतः परम् । व्योमांशे

०ब्रा० परमात्मानं वासुदेवं सदास्मरेत् ॥ १४३ ॥ अचिरादेव तत्प्राप्तिर्युज्ञानस्य न संशयः। उ०
४०॥ बध्वा योगासनं पूर्वं हृद्देशे हृदयाञ्जलिः ॥ १४४ ॥ नासाग्रन्यस्तनयनो जिह्वां कृत्वा च तालुनि । दन्तैर्दन्तानसंस्पृश्य ऊर्ध्वकायः समाहितः ॥ १४५ ॥ संयमेच्चेन्द्रियग्राममात्मबुध्या विशुद्धया । चिन्तनं वासुदेवस्य परस्य परमात्मनः ॥ १४६ ॥ स्वरूपव्याप्तरूपस्य ध्यानं कैवल्यसिद्धिदम् । याममात्रं वासुदेवं चिन्तयेत्कुम्भकेन यः ॥१४७॥ सप्तजन्मार्जितं पापं तस्य नश्यति योगिनः । नाभिकन्दात्समारभ्य यावद्धृदयगोचरम् ॥ १४८ ॥ जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात्कण्ठस्थं स्वप्नवर्तनम् । सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं भ्रूमध्यसंस्थितम् ॥ १४९ ॥ तुर्यातीतं परम्ब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्षयेत् । जाग्रद्वृत्तिं समारभ्य यावद्ब्रह्मबिलान्तरम् ॥ १५० ॥ तत्रात्मायं तुरीयस्य तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते । ॥४५०॥

ध्यानेनैव समायुक्तो व्योम्नि चात्यन्तनिर्मले ॥ १५१ ॥ सूर्यकोटिद्युतिरथं नित्योदितमधोक्षजम् । हृदयाम्बुरुहासीनं ध्यायेद्वा विश्वरूपिणम् ॥ १५२ ॥ अनेकाकारखचितमनेकवदनान्वितम् । अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधमण्डितम् ॥ १५३ ॥ नानावर्णधरं देवं शान्तमुग्रमुदायुधम् । अनेकनयनाकीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ १५४ ॥ ध्यायतो योगिनः सर्वमनोवृत्तिर्विनश्यति । हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं चैतन्यज्योतिरव्ययम् ॥ १५५ ॥ कदम्बगोलकाकारं तुर्यातीतं परात्परम् । अनन्तमानन्दमयं चिन्मयं भास्करं विभुम् ॥ १५६ ॥ निवातदीपसदृशमकृत्रिममणिप्रभम् । ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्तिः करतलेस्थिता ॥ १५७ ॥ विश्वरूपस्य देवस्य रूपं यत्किञ्चिदेव हि । स्थवीयः सूक्ष्ममन्यद्वा पश्यन्हृदयपङ्कजे ॥ १५८ ॥ ध्यायतो योगिनो यस्तु साक्षादेव प्रकाशते

अणिमादिफलं चैव सुखेनैवोपजायते ॥ १५९ ॥ जीवात्मनः परस्यापि यद्येवमुभयोरपि । अहमेव परम्ब्रह्म ब्रह्माहमिति संस्थितिः ॥ १६० ॥ समाधिस्सतु विज्ञेयः सर्ववृत्तिविवर्जितः । ब्रह्म सम्पद्यते योगी न भूयः संसृतिं व्रजेत् ॥ १६१ ॥ एवं विशोध्य तत्त्वानि योगी निस्स्पृहचेतसा । यथा निरिन्धनो वन्हिः स्वयमेव प्रशाम्यते ॥ १६२ ॥ ग्राह्याभावे मनःप्राणो निश्चयज्ञानसंयुतः । शुद्धसत्त्वे परे लीनो जीव स्सैन्धवपिण्डवत् ॥ १६३ ॥ मोहजालकसङ्घाता विश्वं पश्यति स्वप्नवत् । सुषुप्तिवद्यश्चरति स्वभावपरिनिश्चलः ॥ १६४ ॥ निर्वाणपादमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमदइति शान्तिः ॥ इति त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ सीतोपनिषत् ॥ (आथर्वणी) इच्छाज्ञानक्रियाशक्तित्रयं यद्भावसाधनम् । तद्ब्रह्मसत्तासामान्यं सीतातत्त्वमुपास्महे ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ देवा हवै प्रजापतिमब्रुवन् का सीता किं रूपमिति । सहोवाचप्रजापतिः सा सीतेति । मूलप्रकृतिरूपत्वात्सासीताप्रकृतिस्स्मृता । प्रणवप्रकृतिरूपत्वात्सासीताप्रकृतिरित्युच्यते । सीता इति त्रिवर्णात्मा साक्षान्मायामयाभवेत् । विष्णुः प्रपञ्चबीजञ्च माया ईकार उच्यते । सकारस्सत्यममृतं प्राप्ति स्सोमश्च कीर्त्यते । तकारस्तारलक्ष्म्या च वैराजः प्रस्तरः स्मृतः । ईकाररूपिणी सोमामृतावयवदिव्यालङ्कारस्रङ्मौक्तिकाद्याभरणालङ्कृता महामायाऽव्यक्तरूपिणी व्यक्ता भवति । प्रथमा शब्दब्रह्ममयी स्वाध्यायकाले प्रसन्ना उद्भवा नराकात्मिका-(उद्भावनकरीकात्मिका)द्वितीया भूतले हलाग्रे समुत्पन्ना तृतीया ईकाररूपिणीअव्यक्त-

स्वरूपा भवतीति सीता इत्युदाहरन्तिशौनकीये । श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदानन्दकारिणी । उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् । सीता भगवती ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता । प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्तिब्रह्मवादिन इति । अथतो ब्रह्मजिज्ञासेति च । सा सर्ववेदमयी सर्वदेवमयी सर्वलोकमयी सर्वकीर्तिमयी सर्वधर्ममयी सर्वाधारकार्यकारणमयी महालक्ष्मीर्देवेशस्य भिन्नाभिन्नरूपा चेतनाचेतनात्मिका ब्रह्मस्थावरात्मा तद्गुणकर्मविभागभेदाच्छरीररूपा देवर्षिमनुष्यगन्धर्वरूपा असुरराक्षसभूतप्रेतपिशाचभूतादिभूतशरीररूपा भूतेन्द्रियमनःप्राणरूपेतिच विज्ञायते ॥ सा देवी त्रिविधा भवति शक्त्यात्मना इच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिः साक्षाच्छक्तिरिति ॥ इच्छाशक्तिस्त्रिविधा भवति । श्रीभूमिनीलात्मिका भद्ररूपिणी प्रभावरूपिणी सोमसूर्याग्निरूपा भवति । सोमात्मिका ओषधीनां ॥४४२

प्रभवति कल्पवृक्षपुष्पफललतागुल्मात्मिका औषधभेषजात्मिका अमृतरूपा देवानां महस्तोमफलप्रदा अमृतेनतृप्तिंजनयन्तीदेवाना मन्नेन पशूनां तृणेन तत्तज्जीवानां सूर्यादिसकलभुवनप्रकाशिनी दिवाचरात्रिः कालकलानिमेषमारभ्य घटिकाष्टयामदिवसवाररात्रिभेदेन पक्षमासर्त्वयनसंवत्सरभेदेन मनुष्याणां शतायुःकल्पनया प्रकाशमाना चिरक्षिप्रव्यपदेशेन निमेषमारभ्य परार्धपर्यन्तं कालचक्रं जगच्चक्रमित्यादिप्रकारेण चक्रवत्परिवर्तमाना । सर्वस्यैतस्यैव कालस्य विभागविशेषाः प्रकाशरूपाः कालरूपा भवन्ति । अग्निरूपा अन्नपानादिप्राणिनां क्षुत्तृष्णात्मिका देवानां म(मु)खरूपा वनौषधीनां शीतोष्णरूपा काष्ठेष्वन्तर्बहिश्च नित्यानित्यरूपा भवति । श्रीदेवी त्रिविधं रूपं कृत्वा भगवत्सङ्कल्पानुगुण्येन लोकरक्षणार्थं रूपं धारयति । श्रीरिति लक्ष्मीरिति लक्ष्यमाणा भव-

तीति विज्ञायते । भूदेवीससागराम्भस्ससप्तद्वीपा वसुन्धरा भूरादिचतुर्दशभुवनानामा-
धाराधेया प्रणवात्मिका भवति । नीलाचमुखविद्युन्मालिनीसर्वौषधीनां सर्वप्राणिनां
पोषणार्थसर्वरूपा भवति । समस्तभुवनस्याधोभागे जलाकारात्मिका मण्डूकमयेति
भुवनाधारेति विज्ञायते ॥ क्रियाशक्तिस्स्वरूपं हरेर्मुखान्नादः । तन्नादाद्बिन्दुः । बिन्दो-
रोङ्कारः । ओङ्कारात्परतोरामवैखानसपर्वतः । तत्पर्वते कर्मज्ञानमयीभि र्बहुशाखा
भवन्ति । तत्र त्रयीमयँ शास्त्र माद्यं सर्वार्थ दर्शनम् । ऋग्यजुस्सामरूपत्वात्त्रयीति
परिकीर्तिता । कार्यसिद्धेन चतुर्द्धापरिकीर्तिता । ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरस-
स्तथा । चातुर्होत्रप्रधानत्वाल्लिङ्गादित्रितयं त्रयी । अथर्वाङ्गिरसं रूपं सामऋग्यजुरात्मकम् ।
तथादिशन्त्याभिचारसामान्येन पृथक्पृथक् । एकविंशतिशाखायामृग्वेदः परिकीर्तितः ।

शतं च नवशाखासुयजुषामेव जन्मनाम् । साम्नस्सहस्रशाखास्स्युः पञ्चशाखाअथ-
र्वणः । वैखानसमत स्तस्मि न्नादौ प्रत्यक्षदर्शनम् । स्मर्यते मुनिभिर्नित्यं वैखानस मतः
परम् ॥ कल्पो व्याकरणं शिक्षानिरुक्तंज्योतिषं छन्दः । एतानि षडङ्गानि । उपाङ्गम-
यनं चैघ मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मज्ञसेवितार्थं च वेदवेदोऽधिकं तथा । निबन्धा
स्सर्वशाखा च समयाचारसङ्गतिः । धर्मशास्त्रं महर्षीणामन्तःकरणसम्भृतम् । इतिहास-
पुराणाख्यमुपाङ्गश्चप्रकीर्तितः । वास्तुवेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्च तथा मुने । आयुर्वेदश्च-
पञ्चैते उपवेदाः प्रकीर्तिताः । दण्डो नीतिश्च वार्ता च विद्या वायुजयःपरः । एकविंशति-
भेदोऽयं स्वप्रकाशः प्रकीर्तितः । वैखानसऋषेः पूर्वं विष्णोर्वाणी समुद्भवेत् । त्रयीरू-
पेण सङ्कल्प्य इत्थं देही विजृम्भते । सङ्ख्यारूपेण सङ्कल्प्य वैखानसऋषेः पुरा ।

ीतो०
४४॥

उदितो यादृशः पूर्वं तादृशंशृणुमेऽखिलम् । शश्वद्ब्रह्ममयं रूपं क्रियाशक्तिरुदाहृता ॥ उ०
साक्षाच्छक्तिर्भगवतःस्मरणमात्ररूपाविर्भावप्रादुर्भावात्मिका निग्रहानुग्रहरूपा शान्तिते-
जोरूपा व्यक्ताव्यक्तकारणचरणसमग्रावयवमुखवर्णभेदाभेदरूपा भगवत्सहचारिणी अन-
पायिनी अनवरतसहाश्रयिणी उदितानुदिताकारा निमेषोन्मेषसृष्टिस्थितिसंहारतिरोधाना-
नुग्रहादिसर्वशक्तिसामर्थ्यात्साक्षाच्छक्तिरितिगीयते । इच्छाशक्तिस्त्रिविधा प्रलयावस्थायां
विश्रमणार्थं भगवतो दक्षिणवक्षस्थले श्रीवत्साकृतिर्भूत्वा विश्रमयतीतिसायोगशक्तिः ।
भोगशक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामधेनुचिन्तामणिशङ्खपद्मनिध्यादिनवनिधिसमाश्रिता
भगवदुपासकानांकामनयाअकामनयावाभक्तियुक्ता नरं नित्यनैमित्तिककर्मभिरग्निहोत्रा-
दिभिर्वा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिभिर्वालमनण्वपि गोपुरप्रा- ॥४४४॥

कारादिभि र्विमानादिभिस्सह भगवद्विग्रहार्चापूजोपकरणैरर्चनै स्स्नानादिभिर्वा पितृपू-
जादिभि रन्नपानादिभिर्वा भगवत्प्रीत्यर्थं मुक्त्वा सर्वं क्रियते । अथातो वीरशक्ति-
श्चतुर्भुजाऽभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुता सर्वदेवैःपरिवृता कल्पतरुमूलेचतुर्भि-
र्गजैरत्नघटैरमृतजलैरभिषिच्यमाना सर्वदेवतैर्ब्रह्मादिभिर्वन्द्यमाना अणिमाद्यष्टैश्वर्य-
युता सम्मुखेकामधेनुनास्तूयमाना वेदशास्त्रादिभिस्तूयमाना जयाद्यप्सरस्त्रीभिःपरि-
चर्यमाणा आदित्यसोमाभ्यांदीपाभ्यांप्रकाश्यमाना तुम्बुरुनारदादिभिर्गीयमाना राका-
सिनीवालीभ्यांछत्रेण ह्लादिनीमायाभ्याचामरेण स्वाहास्वधाभ्यांव्यजनेन भृगुपुण्या-
दिभिरभ्यर्च्यमाना देवी दिव्यसिंहासनेपद्मासनारूढा सकलकारणकार्यकरी लक्ष्मी-
र्देवस्य पृथग्भवनकल्पना । अलङ्कार स्थिरा प्रसन्नलोचना सर्वदेवतैःपूज्यमाना

वीरलक्ष्मीरिति विज्ञायतइत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरितिशान्तिः ॥ इति सीतोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ योगचूडामण्युपनिषत् ॥ ॐ मूलाधारादिषट्चक्रं सहस्रारोपरिस्थितम् । योगज्ञानैकफलकं रामचन्द्रपदंभजे ॥ आप्यायन्त्विति शान्तिः । योगचूडामणिं वक्ष्ये योगिनां हितकाम्यया । कैवल्यसिद्धिदं गूढं सेवितं योगवित्तमैः ॥ १ ॥ आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समाधि रेतानि योगाङ्गानि भवन्तिषट् ॥ २ ॥ एकं सिद्धासनं प्रोक्तं द्वितीयं कमलासनम् । षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ॥ ३ ॥ स्वदेहे यो न जानाति तस्य सिद्धिः कथं भवेत् । चतुर्दलं स्या दाधारं स्वाधिष्ठानं च षट्दलम् ॥ ४ ॥ नाभौ दशदलं पद्मं हृदयेद्वादशारकम् । षोडशारं

विशुद्धाख्यं भ्रूमध्ये द्विदलं तथा ॥ ५ ॥ सहस्रदलसङ्ख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथि । आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ६ ॥ योनिस्थानं द्वयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते । कामाख्यं तु गुदस्थाने पङ्कजं तु चतुर्दलम् ॥ ७ ॥ तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता । तस्यमध्ये महालिङ्गं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥ ८ ॥ नाभौ तु मणिवद्बिम्बं यो जानाति स योगवित् । ततचामीकराभासं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ९ ॥ त्रिकोणं तत्पुरं वन्हेरधोमेढ्रा त्प्रतिष्ठितम् । समाधौ परमञ्ज्योति रनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १० ॥ तस्मिन्दृष्टे महायोगे यातायातो न विद्यते । स्वशब्देन भवे त्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयः ॥ ११ ॥ स्वाधिष्ठानाश्रयादस्मा न्मेढ्रमेवाभिधीयते । तन्तुना मणिवत्प्रोतो योत्रकन्दस्सुषुम्नया ॥ १२ ॥ तन्नाभिमण्डले चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम् ।

द्वादशारे महाचक्रे पुण्यपापविवर्जिते ॥ १३ ॥ तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति । उर्ध्वंमेढ्रा दधोनाभेः कन्दे योनिः खगाण्डवत् ॥ १४ ॥ तत्र नाड्यस्समुत्पन्ना स्सहस्राणां द्विसप्ततिः । तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृता ॥ १५ ॥ प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः । इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयगा ॥ १६ ॥ गान्धारी हस्तिजिव्हा च पषा चैव यशस्विनी । अलम्बुसा कुहू श्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥ १७ ॥ एतन्नाडीमहाचक्रं ज्ञातव्यं योगिभिस्सदा। इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १८ ॥ सुषुम्ना मध्यदेशेतु गान्धारी वामचक्षुषि। दक्षिणे हस्तिजिव्हा च पूषा कर्णे च दक्षिणे ॥ १९ ॥ यशस्विनी वामकर्णे चानने चाप्यलम्बुसा । कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने तु शङ्खिनी ॥ २० ॥ एवं द्वारं समा-

श्रित्य तिष्ठन्ते नाडयः क्रमात् । इडापिङ्गलासौषुम्नाः प्राणमार्गे च संस्थिताः ॥ २१ ॥ सततं प्राणवाहिन्य स्सोमसूर्याग्निदेवताः । प्राणापानसमानाख्याव्यानोदानौच वायवः ॥ २२ ॥ नागः कूर्मोऽथकृकरो देवदत्तो धनञ्जयः । हृदि प्राण स्स्थितो नित्य मपानो गुदमण्डले ॥ २३ ॥ समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः । व्यान स्सर्वशरीरे तु प्रधानाः पञ्चवायवः ॥ २४ ॥ उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने तथा । कृकरः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥ २५ ॥ न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनञ्जयः। एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्ते जीवजन्तवः ॥ २६ ॥ आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथा चलति कन्दुकः । प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न तिष्ठति ॥ २७ ॥ प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वञ्च धावति । वामदक्षिणमार्गाभ्यां चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ २८ ॥ रज्जुबद्धो यथा

श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः। गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कर्षति ॥२९॥ प्राणापान-वशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च गच्छति। अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानेन (पानंच) कर्षति ॥ ३०॥ ऊर्ध्वाधस्संस्थितावेतौ यो जानाति स योगवित्। हङ्कारेण बहिर्याति सकोरण विशेत्पुनः ॥ ३१ ॥ हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा। षट्छतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ३२ ॥ एतत्सङ्ख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा। अजपानामगायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ३३ ॥ अस्या स्सङ्कल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते। अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ३४ ॥ अनयासदृशं ज्ञानं न भूतं न भविष्यति। कुण्डलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी ॥ ३५ ॥ प्राणविद्या महाविद्या यस्तां वेत्ति स वेदवित्। कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्ति रष्टधाकुण्डलाकृतिः॥३६॥

ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति। येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मद्वारमनामयम् ॥ ३७ ॥ मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी। प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥ ३८ ॥ सूचीव द्गात्रमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया। उद्घाटयेत्कवाटं तु यथाकुञ्चिकयागृहम्। कुण्डलिन्यां तथा योगी मोक्षद्वारं प्रभेदयेत् ॥ ३९ ॥ कृत्वा सम्पुटितौ करौ दृढतरं बध्वा तु पद्मासनं गाढं वक्षसि सन्निधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेष्टितम्। वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोच्चारयेत्पूरितं मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्ति-प्रभावान्नरः ॥ ४० ॥ अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमसञ्जातवारिणा। कट्वम्ललवण-त्यागी क्षीरभोजन माचरेत् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ॥ अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्रकार्या विचारणा ॥ ४२ ॥ सुस्निग्धमधुराहार श्चतुर्थांश

विवर्जितः। भुञ्जते शिवसम्प्रीत्या मिताहारी स उच्यते ॥ ४३ ॥ कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्ति रष्टधा कुण्डलाकृतिः। बन्धनाय च मूढानां योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ४४ ॥ महामुद्रा नभोमुद्रा वो (उ) (ओ) ड्याणं च जलन्धरम्। मूलबन्धं च यो वेत्ति स योगीमुक्तिभाजनम् ॥ ४५ ॥ पार्ष्णिघातेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेदृढम्। अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोविधीयते ॥ ४६ ॥ अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः। युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥ ४७ ॥ ओ (उ) ड्याणं कुरुते यस्मा दविश्रान्तं महाखगः। ओ (उ) ड्डियाणं तदेव स्या न्मृत्युमातङ्गकेसरी ॥ ४८ ॥ उदरात्पश्चिमन्ताण मधोनाभेर्निगद्यते। ओ (उ) ड्याण मुदरे बन्ध स्तत्र बन्धो विधीयते ॥४९॥ बध्नाति हि शिरोजात मधोगामि नभोजलम्। ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघना-

शनः ॥ ५० ॥ जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे। न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥ ५१ ॥ कपालकुहरे जिह्वाप्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टि र्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ५२ ॥ न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा। न च मूर्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ५३ ॥ पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न स कर्मभिः। बाध्यते न च केनापि यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ५४॥ चित्तं चरति खे यस्मा ज्जिह्वा चरति खे यतः। तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वसिद्धनमस्कृता ॥ ५५ ॥ बिन्दुमूलशरीराणि सिरास्त(य)त्र प्रतिष्ठिताः। भावयन्ती शरीराणि आपादतलमस्तकम् ॥ ५६ ॥ खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः। न तस्य क्षीयते बिन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च ॥ ५७ ॥ यावद्बिन्दुः स्थितोदेहे तावन्मृत्युभयं कुतः। याव-

द्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दु र्न गच्छति ॥ ५८ ॥ ज्वलितोऽपि यथा बिन्दु स्सम्प्राप्तश्च-
हुताशनम् । व्रजत्यूर्ध्वगत श्शक्त्या निरुद्धोयोनिमुद्रया ॥ ५९ ॥ स पुनर्द्विविधो बिन्दुः
पाण्डरो लोहितस्तथा । पाण्डरं शुक्लमित्याहु र्लोहिताख्यं महारजः ॥ ६० ॥ सिन्दूरव्रा-
तसङ्काशं रविस्थानस्थितं रजः । शशिस्थानस्थितं शुक्लं तयोरैक्यं सुदुर्लभम् ॥ ६१ ॥
बिन्दुर्ब्रह्मा रजःशक्ति र्बिन्दुरिन्दू रजोरविः। उभयोःसङ्गमादेव प्राप्यतेपरमम्पदम् ॥६२॥
वायुना शक्तिचालेन प्रेरितं च यथा रजः । यातिबिन्दु स्सदैकत्वं भवेद्दिव्यवपुस्तदा
॥ ६३ ॥ शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रज स्सूर्येण सङ्गतम् । तयोस्समरसैकत्वं यो जानाति
स योगवित् ॥ ६४ ॥ शोधनं नाडिजालस्य चालनं चन्द्रसूर्ययोः। रसानां शोषणं चैव
महामुद्राभिधीयते ॥ ६५ ॥ वक्षोन्यस्तहनुः प्रपीडय सुचिरं योनिं च वामाङ्घ्रिणा ॥४४९॥

हस्ताभ्या मनुधारय न्प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम् । आपूर्यश्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै-
रेचये देतद्व्याधिविनाशिनी सुमहती मुद्रा नृणां कथ्यते ॥ ६६ ॥ चन्द्रांशेन सम-
भ्यस्य सूर्यांशेनाऽभ्यसेत्पुनः । या तुल्या तु भवेत्सङ्ख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत् ॥६७॥
न हि पथ्यमपथ्यं वा रसा स्सर्वेऽपि नीरसाः । अतिभुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्यते
॥ ६८ ॥ क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः । तस्य रोगाः क्षयं यान्ति महामुद्रां
तु योऽभ्यसेत् ॥ ६९ ॥ कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम् । गोपनीया प्रय-
त्नेन न देया यस्य कस्यचित् ॥ ७० ॥ पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः । नासा-
ग्रदृष्टिरेकान्ते जपे दोङ्कार मव्ययम् ॥ ७१ ॥ ओं नित्यं शुद्धं बुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनं
निराख्यात मनादिनिधन मेकं तुरीयं यद्भूतं भवद्भविष्यत् परिवर्तमानं सर्वदा

ऽनवाच्छिन्नं परम्ब्रह्म तस्माज्जाता परा शक्तिः स्वयञ्ज्योतिरात्मिका । आत्मनआकाशस्सम्भूतः।आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यःपृथिवी । एतेषां पञ्चभूतानां पतयः पञ्च सदाशिवेश्वररुद्रविष्णुब्रह्माणश्चेति । तेषां ब्रह्मविष्णुरुद्रा श्चोत्पत्तिस्थितिलयकर्तारः । राजसोब्रह्मा सात्त्विकोविष्णु स्तामसोरुद्रइति । एते त्रयो गुणयुक्ताः । ब्रह्मा देवानां प्रथमस्सम्बभूव । धाता च सृष्टौ विष्णुश्च स्थितौ रुद्रश्च नाशे भोगाय चन्द्रः प्रथमजा बभूवुः । एतेषा ब्रह्मणो लोका देवतिर्यङ्नरस्थावराश्च जायन्ते । तेषां मनुष्यादीनां पञ्चभूतसमवायःशरीरम् । ज्ञानकर्मेन्द्रियै र्ज्ञानविषयैः प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिचित्ताहङ्कारैः स्थूलकल्पितै स्सोऽपि स्थूलप्रकृतिरित्युच्यते । ज्ञानकर्मेन्द्रियै र्ज्ञानविषयैः प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिभिश्च सूक्ष्मस्थोऽपि लिङ्गमेवेत्युच्यते । गुणत्रययुक्तं

कारणम् । सर्वेषामेवं त्रीणि शरीराणि वर्तन्ते । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चे त्यवस्थाश्चतस्रः । तासामवस्थाना मधिपतयश्चत्वारः पुरुषाविश्वतैजसप्राज्ञात्मानश्चेति । विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञः सर्वसाक्षी त्यतःपरः ॥ ७२ ॥ प्रणवः सर्वदा तिष्ठेत्सर्वजीवेषु भोगतः । अभिरामस्तु सर्वासु ह्यवस्थासु ह्यधोमुखः ॥ ७३ ॥ अकारउकारमकारश्चेतित्रयोवर्णा स्त्रयोवेदा स्त्रयोलोका स्त्रयोगुणा स्त्रयोऽक्षराणि त्रयस्स्वराः एवम्प्रणवःप्रकाशते । अकारो जाग्रतिनेत्रे वर्तते सर्वजन्तुषु । उकारः कण्ठतस्स्वप्ने मकारो हृदि सुप्तितः ॥ ७४ ॥ विराड्विश्वस्थूल श्चाकारः । हिरण्यगर्भस्तैजसस्सूक्ष्मश्च उकारः । कारणाव्याकृतप्राज्ञश्च मकारः । अकारोराजसो रक्तो ब्रह्मा चेतन उच्यते । उकारस्सात्त्विकः शुक्लो विष्णुरित्यभिधीयते ॥ ७५ ॥ मकार-

स्तामसः कृष्णो रुद्रश्चेति तथोच्यते। प्रणवात्प्रभवो ब्रह्मा प्रणवात्प्रभवो हरिः॥ ७६॥
प्रणवात्प्रभवो रुद्रः प्रणवोहिपरोभवेत्। अकारेलीयतेब्रह्माह्युकारेलीयतेहरिः ॥ ७७ ॥
मकारेलीयतेरुद्रः प्रणवो हि प्रकाशते । ज्ञानिना मूर्ध्वगो भूयादज्ञानेस्यादधोमुखः
॥ ७८ ॥ एवं वै प्रणवस्तिष्ठे द्यस्तं वेद स वेदवित् । अनाहतस्वरूपेण ज्ञानिना
मूर्ध्वगोभवेत् ॥ ७९ ॥ तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । प्रणवस्य ध्वनि-
स्तद्व त्तदग्रं ब्रह्म चोच्यते ॥ ८० ॥ ज्योतिर्मयं तदग्रं स्या दवाच्यं बुद्धिसूक्ष्मतः।
ददृशुर्ये महात्मानो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ८१ ॥ जाग्रन्नेत्रद्वयोर्मध्ये हंस एव प्रका-
शते। सकारः खेचरी प्रोक्त स्त्वम्पदंचेति निश्चितम् ॥ ८२ ॥ हकारः परमेश स्स्या
त्तत्पदं चेति निश्चितम्। सकारो ध्यायते जन्तु र्हकारो हि भवेद्ध्रुवम् ॥ ८३ ॥ इन्द्रि-

यैर्बध्यते जीव आत्मा चैव न बध्यते। ममत्वेन भवेज्जीवो निर्ममत्वेन केवलः॥८४॥
भूर्भुवस्स्वरिमेलोका स्सोमसूर्याग्निदेवताः । यस्यमात्रासु तिष्ठन्ति तत्परञ्ज्योतिरोमिति
॥८५॥ क्रिया इच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी रौद्री च वैष्णवी। त्रिधा मात्रास्थितिर्यत्र तत्पर-
ञ्ज्योतिरोमिति ॥८६॥ वचसा तज्जपेन्नित्यं वपुषा तत्समभ्यसेत् । मनसा तज्जपेन्नित्यं
तत्परञ्ज्योतिरोमिति ॥ ८७ ॥ शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि यो जपेत्प्रणवं सदा। न स लिप्यति
पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥८८॥ चले वाते चलो बिन्दु र्निश्चले निश्चलो भवेत्। योगीस्था-
णुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत्॥८९॥ यावद्वायु स्थितो देहे तावज्जीवो न मुञ्चति।
मरणं तस्य निष्क्रान्ति स्ततो वायुं निरुन्धयेत् (निरोधयेत्)॥९०॥ यावद्वायुस्थितोदेहे
तावज्जीवो न मुञ्चति। यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः॥ ९१॥ अल्पकालभया-

द्वया प्राणायामपरो भवेत् । योगिनो मुनयश्चैव ततः प्राणान्निरोधयेत् ॥ ९२ ॥ षाड्विं-
शदङ्गुली हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः । वामदक्षिणमार्गेण प्राणायामो विधीयते ॥ ९३ ॥
शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसङ्ग्रहणक्षमः ॥ ९४॥
बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् । धारयेद्वा यथाशक्त्या भूय स्सूर्येण रेचयेत्
॥९ ५॥ अमृतोदधिसङ्काशं गोक्षीरधवलोपमम् । ध्यात्वा चन्द्रमसं बिम्बं प्राणायामे सुखी
भवेत् ॥ ९६ ॥ स्फुरत्प्रज्वलसज्ज्वालापूज्य मादित्यमण्डलम् । ध्यात्वाहृदिस्थितं योगी
प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ ९७ ॥ प्राणं चे दिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत्
पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्याचन्द्रमसो रनेन विधिना बिन्दु-
द्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनो मासद्वयादूर्ध्वतः ॥ ९८ ॥ यथेष्ट-

धारणं वायोरनलस्य प्रदीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ९९॥
प्राणो देहस्थितो याव दपानं तु निरुन्धयेत् । (निरोधयेत् ।) एकश्वासमयी मात्रा
ऊर्ध्वाधो गगने गतिः ॥ १०० ॥ रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः प्रणवात्मकः । प्राणा-
यामो भवेदेवं मात्रा द्वादशसंयुतः ॥ १०१ ॥ मात्राद्वादश संयुक्तौ दिवाकरनिशा-
करौ । दोषजाल मबध्नन्तौ ज्ञातव्यौ योगिभि स्सदा ॥ १०२ ॥ पूरकं द्वादशं
कुर्या त्कुम्भकं षोडशं भवेत् । रेचकं दश चोङ्कारः प्राणायाम स्स उच्यते ॥ १०३ ॥
अधमे द्वादशा मात्रा मध्यमे द्विगुणा मता । उत्तमे त्रिगुणाप्रोक्ता प्राणायामस्य
निर्णयः ॥ १०४ ॥ अधमे स्वेदजननं कम्पोभवति मध्यमे । उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो
वायुं निरुन्धयेत् ॥ १०५ ॥ बद्धपद्मासनो योगी नमस्कृत्य गुरुं शिवम् । नासाग्रदृष्टि-

रेकाकी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥१०६॥ द्वाराणां नव सन्निरुध्य मरुतं लब्ध्वा (बध्वा) दृढां धारणा नीत्वा कालमपानवह्निसहितं शक्त्यासमं चालितम् । आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि स्थिरं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गो न संस्तूयते ॥ १०७ ॥ प्राणायामो भवेदेवं पातकेन्धनपावकः । भवोदधिमहासेतुः प्रोच्यते योगिभिस्सदा ॥ १०८ ॥ आसनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पातकम् । विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥ १०९ ॥ धारणाभिर्मनोधैर्यं याति चैतन्यमद्भुतम् । समाधौ मोक्षमाप्नोति त्यक्त्वाकर्म शुभाशुभम् ॥ ११० ॥ प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः । प्रत्याहारद्विषट्केन जायते धारणा शुभा ॥ १११ ॥ धारणाद्वादशं प्रोक्तं ध्यानं योगविशारदैः । ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥ ११२ ॥ यत्समाधौ पर-

ज्ज्योति रनन्तं विश्वतोमुखम् । तस्मिन्दृष्टे क्रियाकर्म यातायातो न विद्यते ॥ ११३ ॥ सम्बद्धासनमेढ्रमङ्घ्रियुगलं कर्णाक्षिनासापुटद्वारानङ्गुलिभिर्नियम्य पवनं वक्रेणवा पूरितम् । बध्वा वक्षसि बह्वपानसहितं मूर्ध्नि स्थितं धारये देवं यान्ति विशेषतत्त्वसमतां योगीश्वरा स्तन्मनः ॥ ११४ ॥ गगनं पवने प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान् । घण्टादीनां प्रवाद्यानां नादसिद्धिरुदीरिता ॥ ११५ ॥ प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् । प्राणायामवियुक्तेभ्य स्सर्वरोगसमुद्भवः ॥ ११६ ॥ हिक्काकासस्तथाश्वासाश्शिरःकर्णाक्षिवेदनाः । भवन्ति विविधा रोगाः पवनव्यत्ययक्रमात् ॥ ११७ ॥ यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्य श्शनैश्शनैः । तथैव सेवितो वायु रन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ११८ ॥ युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं प्रपूरयेत् । युक्तंयुक्तं प्रबध्नीया देवंसिद्धिमवाप्नुयात् ॥११९॥ चरतां

चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम् । तत्प्रत्याहरणं तेषा प्रत्याहार स्स उच्यते ॥ १२० ॥
यथा तृतीयकाले तु रविः प्रत्याहरेत्प्रभाम् । तृतीयाङ्गस्थितो योगी विकारंमानसंहरे-
दित्युपनिषत् ॐ आप्यायन्त्वितिशान्तिः ॥ इति योगचूडामण्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ निर्वाणोपनिषत् ॥ ॐ वा ङ्मनसीति शान्तिः । निर्वाणोपनिषद्वे-
द्यंनिर्वाणानन्दतुन्दिलम् । त्रैपदानन्दसाम्राज्यं स्वमात्रमितिचिन्तयेत् ॥ अथ निर्वा-
णोपनिषदं व्याख्यास्यामः । परमहंसस्सोऽहम् । परिव्राजकाः पश्चिमलिङ्गाः । मन्म-
थक्षेत्रपालाः । गगनसिद्धान्तः । अमृतकल्लोलनदी । अक्षयंनिरञ्जनम् । निस्संशय
ऋषिः । निर्वाणो देवता । निष्कू (ष्कु) लप्रवृत्तिः । निष्केवलज्ञानम् । ऊर्ध्वाम्नायः ।
निरालम्बपीठः । संयोगदीक्षा । वियोगोपदेशः । दीक्षासन्तोषपानं च । द्वादशादि- ॥४८४॥

त्यावलोकनम् । विवेकरक्षा । करुणैव केलिः । आनन्दमाला । एकान्त (एकासन)
गुहाया मुक्तासनसुखगोष्ठी । अकल्पितभिक्षाशी । हंसाचारः । सर्वभूतान्तर्वर्ती हंस
इति प्रतिपादनम् । धैर्यकन्था । उदासीनकौपीनम् । विचारदण्डः । ब्रह्मावलोकयो-
गपट्टः । श्रियां पादुका । परेच्छाचरणम् । कुण्डलिनीबन्धः । परापवादमुक्तो जीव-
न्मुक्तः । शिवयोगनिद्रा च । खेचरीमुद्रा च । परमानन्दी । निर्गतगुणत्रयम् । विवे-
कलभ्यम् । मनोवागगोचरम् । अनित्यंजगद्यज्जनितंस्वप्नजगदभ्रगजादितुल्यम् ।
तथा देहादिसङ्घातंमोहगुणजालकलितं तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितम् । विष्णुविध्यादि
शताभिधानलक्ष्यम् । अङ्कुशो मार्गः । शून्यं न सङ्केतः । परमेश्वरसत्ता । सत्यसिद्ध-
योगो मठ (त): । अमरपदं त(न)त्स्वरूपम् । आदिब्रह्मस्वसंवित् । अजपा गायत्री ।

विकारदण्डोध्येयः(धार्यः) । मनो निरोधिनी कन्था । योगेन सदानन्दस्वरूपदर्शनम् । आनन्दभिक्षाशी । महा (श्म) स्मशानेऽप्यानन्दवने वासः । एकान्तस्थानम् । आनन्दमठम् । उन्मन्यवस्था । शारदाचेष्टा । उन्मनी गतिः । निर्मलगात्रम् । निरालम्बपीठम् । अमृतकल्लोलानन्दक्रिया । पाण्डरगगनम् । महासिद्धान्तः । शमदमादिदिव्यशक्त्याचरणे क्षेत्रपात्रपटुता । परावरसंयोगः । तारकोपदेशः । अद्वैतसदानन्दोदेवता । नियमस्स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः । भयमोहशोकक्रोधत्यागस्त्यागः । परावरैक्यरसास्वादनम् । अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः । स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वेशिवशक्तिसम्पुटितप्रपञ्चच्छे (भे) दनम् । तथा पत्राक्षाक्षिकमण्डलुः । भावाभावदहनम् । (पत्राक्षाक्षिकमण्डलभावाभावदहनम् ।) बिभृ (भ्र) त्याकाशाधारम् । शिवं तुरीयं यज्ञोप-

वीतम् । तन्मयाशिखा । चिन्मयं चोत्सृष्टिदण्डम् । सन्तताक्षिकमण्डलम् । कर्मनिर्मूलनं कन्था । (कर्मनिर्मूलनंकथा ।) मायाममताहङ्कारदहनम् । स्मशानेअनाहताङ्गी । निस्त्रैगुण्यस्वरूपानुसन्धानं समयम् । भ्रान्तिहरणम् । कामादिवृत्तिदहनम् । काठिन्यदृढकौपीनम् । चीराजिनवासः । अनाहतमन्त्रः । अक्रिययैवजुष्टम् । स्वेच्छाचारस्वस्वभावो मोक्षः परम्ब्रह्म । प्लववदाचरणम् । ब्रह्मचर्यशान्तिसङ्ग्रहणम् । ब्रह्मचर्याश्रमेऽधीत्य वानप्रस्थाश्रमेऽधीत्य ससर्वसंविन्न्यासं सन्न्यासम् । अन्ते ब्रह्माखण्डाकारम् । नित्यं सर्वसन्देहनाशनम् । एतन्निर्वाणदर्शनं शिष्यं (विना) पुत्रं विना न देयमित्युपनिषत् । ॐ वा ङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ इति निर्वाणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मण्डलब्राह्मणोपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः। बाह्यान्तस्तारकाकारं व्योमपञ्चकविग्रहम्। राजयोगैकसंसिद्धं रामचन्द्रमुपास्महे ॥ १ ॥ ॐ याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिरादित्यलोकं जगाम। तमादित्यं नत्वा भो भगवन्नादित्यात्मतत्त्वमनुब्रूहीति। सहोवाचनारायणः। ज्ञानयुक्तयमाद्यष्टाङ्गयोगउच्यते। शीतोष्णाहारनिद्राविजयस्सर्वदाशान्ति र्निश्चलत्वं विषयेन्द्रियनिग्रह श्चैते यमाः। गुरुभक्ति स्सत्यमार्गानुरक्ति स्सुखागतवस्त्वनुभवश्च तद्वस्त्वनुभवेनतुष्टि र्निस्सङ्गता एकान्तवासमनोनिवृत्तिः फलानभिलाषो वैराग्यभावश्च नियमाः। सुखासनवृत्ति श्चिरवास श्चैवमासननियमो भवति। पूरककुम्भकरेचकै ष्षोडशचतुष्षष्टिद्वात्रिंशत्सङ्ख्यया यथाक्रमं प्राणायामः। विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो मनोनिरोधनं प्रत्याहारः। सर्वशरीरेषु चैतन्यैकतानता ध्यानम्। विष-

यव्यावर्तनपूर्वकं चैतन्ये चेतस्स्थापनं धारणं भवति। ध्यानविस्मृति स्समाधिः। एवं सूक्ष्माङ्गानि। य एवं वेद स मुक्तिभाग्भवति ॥ १ ॥ देहस्य पञ्च दोषा भवन्ति कामक्रोधनिश्श्वासभयनिद्राः। तन्निरासस्तु निस्सङ्कल्पक्षमालघ्वाहाराऽप्रमादतातत्त्वसेवनम्। निद्राभयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं दारपङ्कं संसारवार्द्धिं तर्तुं सूक्ष्ममार्गमवलम्ब्य सत्त्वादिगुणानतिक्रम्य तारकमवलोकयेत्। भ्रूमध्ये सच्चिदानन्दतेजः कूटरूपं तारकं ब्रह्म। तदुपायं लक्ष्यत्रयावलोकनम्। मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं सुषुम्नासूर्याभा। तन्मध्ये तडित्कोटिसमा मृणालतन्तुसूक्ष्मा कुण्डलिनी। तत्र तमोनिवृत्तिः। तद्दर्शनात्सर्वपापनिवृत्तिः। तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये फूत्कारशब्दो जायते। तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यनीलज्योतिः पश्यति। एवं हृदयेऽपि। बहिर्लक्ष्यंतु नासाग्रे

चतुष्षडष्टदशद्वादशाङ्गुलीभिः क्रमान्नीलद्युतिश्यामत्वसदृग्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतवर्णद्वयोपेतं व्योमत्वं पश्यति स तु योगी। चलनदृष्ट्याव्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते। तद्दृष्टि स्स्थिरा भवति। शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलिमानज्योतिः पश्यति तदाऽमृतत्वमेति। (मध्यलक्ष्यन्तु प्रातश्चित्रादिवर्णसूर्यचन्द्रवन्हिज्वालावलीव त्तद्विहीनान्तरिक्षव त्पश्यति।) तदाकाराकारी भवति। अभ्यासान्निर्विकारं गुणरहिताकाशं भवति। विस्फुरत्तारकाकारगाढतमोपमं पराकाशं भवति। कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति। सर्वोत्कृष्टपरमाद्वितीयप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति। कोटिसूर्यप्रकाशं सूर्याकाशं भवति। एवमभ्यासात्तन्मयो भवति। यएवंवेद ॥२॥ तद्योगंच द्विधाविद्धि पूर्वोत्तरविभागतः। पूर्वन्तु तारकं विद्या दमनस्कं तदुत्तरमिति। तारकं द्विविधम्। मूर्तितारकममूर्तितारकमिति। यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तितारकम्। यद्भ्रूयुगातीतं तदमूर्तितारकमिति। उभयमपि मनोयुक्तमभ्यसेत्। मनोयुक्तान्तरदृष्टि स्तारकप्रकाशाय भवति। भ्रूयुगमध्यबिले तेजस आविर्भावः। एतत्पूर्वतारकम्। उत्तरं त्वमनस्कम्। तालुमूलोर्ध्वभागे महाज्योति र्विद्यते। तद्दर्शना दणिमादिसिद्धिः। लक्ष्येन्तर्बाह्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां च इयं शाम्भवी मुद्रा भवति। सर्वतन्त्रेषु गोप्यमहाविद्या भवति। तज्ज्ञानेन संसारनिवृत्तिः। तत्पूजनं मोक्षफलदम्। अन्तर्लक्ष्यं जलज्योतिस्स्वरूपं भवति। महर्षिवेद्यं अन्तर्बाह्येन्द्रियैरदृश्यम् ॥ ३ ॥ सहस्रारे जलज्योतिरन्तर्लक्ष्यम्। बुद्धिगुहायां सर्वाङ्गसुन्दरं पुरुषरूपमन्तर्लक्ष्यमित्यपरे। शीर्षान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्रमुमासहायं नीलकण्ठं प्रशान्तमन्तर्लक्ष्यमिति केचित्। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तर्लक्ष्यमि-

त्येके । उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव । तल्लक्ष्यं शुद्धात्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति । जीवः पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य षड्विंशःपरमात्माहमिति निश्चयाज्जीवन्मुक्तो भवति । एवमन्तर्लक्ष्यदर्शनेनजीवन्मुक्तिदशायां स्वयमन्तर्लक्ष्यो भूत्वा परमाकाशाखण्डमण्डलो भवति ॥ ४ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ अथ ह याज्ञवल्क्य आदित्यमण्डलपुरुषं पप्रच्छ । भगवन्नन्तर्लक्ष्यादिकं बहुधोक्तं । मयातन्नज्ञातम् । तद्ब्रूहिमह्यम् । तदुहोवाच पञ्चभूतकारणं तडित्कूटाभं तद्वच्चतुःपीठम् । तन्मध्ये तत्त्वप्रकाशो भवति । सोऽतिगूढअव्यक्तश्च । त ज्ज्ञानप्लवाधिरूढेन ज्ञेयम् । त द्बाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यम् । तन्मध्ये जगल्लीनम् । त न्नादबिन्दुकलातीतमखण्डमण्डलम् । त त्सगुणनिर्गुणस्वरूपम् । तद्वेत्ता विमुक्तः । आदावग्निमण्डलम् । तदुपरिसूर्यमण्डलम् ।

तन्मध्ये सुधाचन्द्रमण्डलम् । तन्मध्ये ऽखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम् । तद्विद्युल्लेखावच्छुक्लभास्वरम् । तदेव शाम्भवीलक्षणम् । तद्दर्शने त्रयो (तिस्रो) मूर्तयः (दृष्टयः) अमाप्रतिपत्पूर्णिमा चेति । निमीलितदर्शन ममादृष्टिः । अर्धोन्मीलितं प्रतिपत् । सर्वोन्मीलनं पूर्णिमा भवति । तासु पूर्णिमाभ्यासः कर्तव्यः । तल्लक्ष्यं नासाग्रम् । तदा तालुमूले गाढतमो दृश्यते । तदभ्यासादखण्डमण्डलाकारज्योतिर्दृश्यते । तदेव सच्चिदानन्दं ब्रह्म भवति । एवं सहजानन्दे यदा मनो लीयते तदाशाम्भवी भवति । तामेवखेचरीमाहुः । तदभ्यासान्मनस्थैर्यम् । ततो वायुस्थैर्यम् । तच्चिन्हानि । आदौ तारकवद्दृश्यते । ततो वज्रदर्पणम् । ततउपरि पूर्णचन्द्रमण्डलम् । ततो नवरत्नप्रभामण्डलम् । ततो मध्यान्हार्कमण्डलम् । ततो वन्हिशिखामण्डलं क्रमाद्दृश्यते ॥ १ ॥ तदा पश्चिमाभिमुखप्रकाशः स्फटिकधू-

ब्रा० म्रबिन्दुनादकलानक्षत्रखद्योतदीपनेत्रसुवर्णनवरत्नादिप्रभा दृश्यन्ते । तदेव प्रणवस्वरू- उ०
५९॥ पम् । प्राणापानयोरैक्यंकृत्वा धृतकुम्भको नासाग्रदर्शनदृढभावनया द्विकराङ्गुलिभिष-
ण्मुखीकरणेन प्रणवादि (प्रणव) ध्वनिं निशम्य मन स्तत्र लीनं भवति । तस्य न कर्म-
लेपः । रवेरुदयास्तमययोःकिल कर्म कर्तव्यम् । एवंविद श्चिदादित्यस्योदयास्तमया-
भावात्सर्वकर्माभावः । शब्दकाललयेनदिवारात्र्यतीतोभूत्वा सर्वपरिपूर्णज्ञानेनोन्मन्यव-
स्थावशेन ब्रह्मैक्यं भवति । उन्मन्या अमनस्कं भवति । तस्य निश्चिन्तता ध्यानम् । सर्व-
कर्मनिराकरण मावाहनम् । निश्चयज्ञान मासनम् । उन्मनीभावः पाद्यम् । सदाऽमनस्क-
मर्घ्यम् । सदादीप्तिरपारामृतवृत्ति स्स्नानम् । सर्वत्र भावना गन्धः । दृक्स्वरूपावस्था-
न मक्षताः । चिदाप्तिः पुष्पम् । चिदग्निस्वरूपं धूपः । चिदादित्यस्वरूपं दीपः । परिपूर्ण- ॥४५९॥

चन्द्रामृतरसस्यैकीकरणं नैवेद्यम् । निश्चलत्वं प्रदक्षिणम् । सोहम्भावो नमस्कारः । मौनं स्तुतिः । सर्वसन्तोषो विसर्जनमिति । यएवंवेद ॥ २ ॥ एवं त्रिपुट्यांनिरस्तायां निस्तरङ्गसमुद्रवन्निवातस्थितदीपव दचलसम्पूर्णभावाभावविहीनकैवल्यज्योति र्भवति । जाग्रन्निन्दान्तःपरिज्ञानेन ब्रह्मवि द्भवति । सुषुप्तिसमाध्योर्मनोलयाविशेषेऽपि महदस्त्युभयोर्भेदस्तमसिलीनत्वान्मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च । समाधौमृदिततमोविकारस्य तदाकाराकारिताखण्डाकारवृत्त्यात्मकसाक्षिचैतन्ये प्रपञ्चलय स्सम्पद्यते प्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात् । ततो भेदाभावात् । कदाचिद्बहिर्गतेऽपि मिथ्यात्वभानात् । सकृद्विभातसदानन्दानुभवैकगोचरो ब्रह्मवि त्तदेव भवति । यस्य सङ्कल्पनाशस्स्यात्तस्य मुक्तिःकरेस्थिता । तस्माद्भावाभावौपरित्यज्य परमात्मध्यानेनमुक्तो भवति । पुनःपुनः सर्वावस्थासु ज्ञान-

ज्ञेयौ ध्यानध्येयौ लक्ष्यालक्ष्ये दृश्यादृश्ये चोहापोहादिपरित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् । यएवंवेद ॥ ३ ॥ पञ्चावस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयतुरीयातीताः । जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गासक्तः पापफलनरकादिमांस्तु शुभकर्मफलस्वर्गमस्त्विति काङ्क्षते । स एव स्वीकृतवैराग्यात्कर्मफलंजन्माऽलं (जन्माऽसंसार) संसारबन्धनमलमिति विमुक्त्यभिमुखो निवृत्तिमार्गप्रवृत्तो भवति । स एव संसारतारणाय गुरुमाश्रित्य कामादि त्यक्त्वा विहितकर्माचरन्त्साधनचतुष्टयसम्पन्नो हृदयकमलमध्ये भगवत्सत्तामात्रान्तर्लक्ष्यरूपमासाद्य सुषुप्त्यवस्थाया मुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिंलब्ध्वा एकएवाहमद्वितीयः कञ्चित्कालमज्ञानवृत्त्याविस्मृतजाग्रद्वासनानुफलेनतैजसोऽस्मीति तदुभयनिवृत्त्याप्राज्ञइदानीमस्मी त्यहमेकएव स्थानभेदादवस्थाभेदस्य परन्तु न हि मदन्यदितिजातविवेक

श्शुद्धाद्वैतब्रह्माहमितिभिदागन्धंनिरस्य स्वान्तर्विजृम्भितभानुमण्डलध्यानतदाकाराकारितपरम्ब्रह्माकारितमुक्तिमार्गमारूढः परिपक्वो भवति । सङ्कल्पादिकं मनोबन्धहेतुः । तद्वियुक्तं मनो मोक्षाय भवति । तद्वांश्चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतः विगतप्रपञ्चगन्धः सर्वं जगदात्मत्वेन पश्यं स्त्यक्ताहङ्कारो ब्रह्माहमस्मीति चिन्तय न्निदंसर्वं यदयमात्मेति भावयन्कृतकृत्यो भवति ॥ ४ ॥ सर्वपरिपूर्णतुरीयातीतब्रह्मभूतो योगी भवति । तं ब्रह्मेति स्तुवन्ति । सर्वलोकस्तुतिपात्र स्सर्वदेशसञ्चारशीलः परमात्मगगने बिन्दुं निक्षिप्य शुद्धाद्वैताजाड्यसहजामनस्कयोगनिद्राखण्डानन्दपदानुवृत्त्या जीवन्मुक्तो भवति । तच्चानन्दसमुद्रमग्ना योगिनो भवन्ति । तदपेक्षया इन्द्रादय स्स्वल्पानन्दाः । एवम्प्राप्तानन्दः परमयोगी भवतीत्युपनिषत् ॥ ५ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ याज्ञ-

ब्रा० वल्क्यो महामुनिर्मण्डलपुरुषं पप्रच्छ स्वामिन्नमनस्कलक्षणमुक्तमपि विस्मृतं पुनस्तल्ल- उ०
६१॥ क्षणं ब्रूहीति। तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत्।इदममनस्कमतिरहस्यम्। यज्ज्ञानेन कृतार्थो
भवति तन्नित्यं शाम्भवीमुद्रान्वितम्।परमात्मदृष्ट्यातत्प्रत्ययलक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनुसर्वेश
मप्रमेय मजं शिवं परमाकाशं निरालम्बमद्वयं ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामेकलक्ष्यं सर्वकारणं
परम्ब्रह्मात्मन्येव पश्यमानो गुहाविहरणमेव निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावादिद्वन्द्वातीत स्सं-
विदितमनोन्मन्यनुभव स्तदनन्तरमखिलेन्द्रियक्षयवशा दमनस्कसुखब्रह्मानन्दसमुद्रे
मनः प्रवाहयोगरूपनिवातस्थितदीपव दचलं परम्ब्रह्म प्राप्नोति। तत श्शुष्कवृक्षवन्मूर्छानि-
द्रामयनिश्श्वासोच्छ्वासाभावान्नष्टद्वन्द्व स्सदाचञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य मनः प्रचा-
रशून्यं परमात्मनि लीनं भवति। पयस्स्रावानन्तरं धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टे ॥४६१॥

मनोनाशं भवति।तदेवामनस्कम्।तदनु नित्यशुद्धः परमात्मा हमेवेति तत्त्वमसीत्युप-
देशेन त्वमेवाह महमेवत्वमिति तारकयोगमार्गेणा ऽखण्डानन्दपूर्णः कृतार्थो भवति ॥१॥
परिपूर्णपराकाशमग्नमनाः प्राप्तोन्मन्यवस्थ स्सन्यस्तसर्वेन्द्रियवर्गः अनेकजन्मार्जितपु-
ण्यपुञ्जपक्वकैवल्यफलो ऽखण्डानन्दनिरस्तसर्वक्लेशकश्मलो ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो
भवति। त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात्परमात्मनः।इत्युच्चर न्त्समालिङ्ग्यशिष्यं ज्ञप्ति-
मनीनयत् ॥ २ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम्॥ अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पप्रच्छ
व्योमपञ्चकलक्षणं विस्तरेणानुब्रूहीति। स होवाचाकाशं पराकाशं महाकाशं सूर्याकाशं
परमाकाशमिति पञ्चभवन्ति। बाह्याभ्यन्तरमन्धकारमय माकाशम्। बाह्यास्याभ्यन्तरे
कालानलसदृशं पराकाशम्।सबाह्याभ्यन्तरेऽपरिमितद्युतिनिभंतत्त्वं महाकाशम्। सबा-

ह्याभ्यन्तरेसूर्यनिभं सूर्याकाशम् । अनिर्वचनीयज्योति स्सर्वव्यापकं निरतिशयानन्दलक्षणं परमाकाशम् । एवं तत्तल्लक्ष्यदर्शनात्तत्तद्रूपो भवति । नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् । सम्यगेत न्नजानाति स योगी नामतो भवेत् ॥ १ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ सविषयं मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये भवति । अतस्सर्वंजग च्चित्तगोचरम् । तदेव चित्तं निराश्रयं मनोन्मन्यवस्थापरिपक्वं लययोग्यं भवति । तल्लयं परिपूर्णे मयि समभ्यसेत् । मनोलयकारणमहमेव । अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वनेरन्तर्गतं ज्योति र्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥ यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमम्पदम् । तल्लयाच्छुद्धाद्वैतसिद्धि र्भेदाभावात् । एतदेव परमतत्त्वम् । सतज्ज्ञो बालोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्या लोकमाचरेत् । एवममनस्काभ्यासेनैव

नित्यतृप्तिरल्पमूत्रपुरीषमितभोजनदृढाङ्गाजाड्यनिद्रादृग्वायुचलनाभावब्रह्मदर्शनाज्ज्ञातसुखस्वरूपसिद्धिर्भवति । एवंचिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽसौसन्न्यासी परमहंस अवधूतो भवति । तद्दर्शनेन सकलंजग त्पवित्रं भवति । तत्सेवापरोऽज्ञोऽपि मुक्तोभवति । तत्कुल मेकोत्तरशतं तारयति । तन्मातृपितृजायापत्यवर्गं च मुक्तं भवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति मण्डलब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ दक्षिणामूर्त्युपनिषत् ॥ यन्मौनव्याख्यया मौनिपटलं क्षणमात्रतः । महामौनपदं याति सहिमे परमागतिः ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ ॐ ब्रह्मावर्ते महाभाण्डीरवटमूले महासत्रायसमेतामहर्षय श्शौनकादयस्तेह समित्पाणय स्तत्त्वजिज्ञासवो मार्कण्डेयं चिरञ्जीविनमुपसमेत्य पप्रच्छुः । केनत्वंचिरं जीवसि केन वानन्दम-

नुभवसीति । परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानेनेति स होवाच । किं तत्परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानम् । तत्र को देवः । के मन्त्राः । (कोजपः । कामुद्रा) । का निष्ठा । किं तज्ज्ञानसाधनम् । कः परिकरः । कोबलिः । कःकालः । किं तत्स्थानमिति । स होवाच । येन दक्षिणामुखश्शिवोऽपरोक्षीकृतो भवति तत्परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानम् । य स्सर्वोपरमेकाले सर्वानात्मन्युपसँहृत्य स्वात्मानन्दसुखेमोदते प्रकाशते वा स देवः । अत्रैते मन्त्ररहस्यश्लोका भवन्ति । मेधा दक्षिणामूर्तिमन्त्रस्य । ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः । देवता दक्षिणास्यः । मन्त्रेणाङ्गन्यासः । ॐ आदौ नम उच्चार्य ततो भगवते पदम् । दक्षिणेति पदं पश्चान्मूर्तये पदमुद्धरेत् ॥ १ ॥ अस्मच्छब्दं चतुर्थ्यन्तं मेधां प्रज्ञां पदं वदेत् । प्रमुच्चार्य ततो वायुबीजं च्छं ततः पठेत् । अग्निजायां ततस्त्वेष

चतुर्विंशाक्षरो मनुः ॥ २ ॥ ध्यानम् । स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमालाममृतकलशविद्यां ज्ञानमुद्रां कराग्रे । दधतमुरगकक्ष्यं चन्द्रचूडं त्रिणेत्रं विधृतविविधभूषं दक्षिणासूर्तिमीडे ॥ ३ ॥ मन्त्रेण न्यासः । आदौ वेदादिमुच्चार्य स्वराद्यँ सविसर्गकम् । पञ्चार्णं तत उद्धृत्य अन्तरँ सविसर्गकम् । अन्ते समुद्धरेत्तारं मनुरेष नवाक्षरः ॥ ४ ॥ मुद्रां भद्रार्थदात्रीँ सपरशुहरिणं बाहुभिर्बाहुमेकं जान्वासक्तं दधानो भुजगबिलसमाबद्धकक्ष्यो वटाधः । आसीनश्चन्द्रखण्डप्रतिघटितजटाक्षीरगौरस्त्रिणेत्रो दद्यादाद्यश्शुकाद्यैर्मुनिभिरभिवृतो भावशुद्धिं भवोनः ॥ ५ ॥ मन्त्रेणन्यासः (ब्रह्मर्षिन्यासः) तारंब्रूंनम उच्चार्य मायां वाग्भवमेव च । दक्षिणापदमुच्चार्य ततस्स्यान्मूर्तयेपदम् ॥ ६ ॥ ज्ञानं देहि पदं पश्चाद्वन्हिजायां ततो न्यसेत् । मनुरष्टादशार्णोऽयँ सर्वमन्त्रेषु गोपितः

॥ ७ ॥ भस्मव्यापाण्डराङ्गश्शशिशकलधरो ज्ञानमुद्राक्षमालावीणा पुस्तैर्विराजत्करकम-
लधरो (करतलकमलो) योगपट्टाभिरामः । व्याख्यापीठे निषण्णो मुनिवरनिकरै स्सेव्य-
मानः प्रसन्नः (सेवितस्सुप्रसन्नः) सव्यालः (डः) कृत्तिवासास्सततमवतु नो
दक्षिणामूर्तिरीशः ॥ ८ ॥ मन्त्रेण न्यासः । (ब्रह्मर्षिन्यासः) । तारं पराँ (मायं)
रमाबीजं वदेत् (पदं) साम्बशिवाय च । तुभ्यं चानलजायां च मनुर्द्वादशवर्णकः
॥९॥ वीणां करैः पुस्तक मक्षमालां विभ्राण मभ्राभगलं वराढ्यम् । फणीन्द्रकक्ष्यं मुनि-
भिश्शुकाद्यै स्सेव्यं वटाधःकृतनीड मीडे ॥ १० ॥ विष्णूऋषि रनुष्टुप्छन्दः । देवतादः-
क्षिणास्यः । मन्त्रेण न्यासः । तारं नमो भगवते तुभ्यं वटपदं ततः । मूलेति पदमुच्चार्य
वासिने पदमुद्धरेत् ॥ ११ ॥ प्रज्ञामेधापदंपश्चादादिसिद्धिंततोवदेत् । दायिनेपदमुच्चार्य- ॥४६४

मायिनेनमउद्धरेत् ॥ १२ ॥ (वागीशाय ततः पश्चान्महाज्ञानपदं ततः) (वन्हिजायां
ततस्त्वेष द्वात्रिंशद्वर्णकोमनुः) आनुष्टुभोमन्त्रराज स्सर्वमन्त्रोत्तमोत्तमः ॥ १३ ॥
ध्यानम् । मुद्रापुस्तकवन्हिनागविलसद्बाहुं प्रसन्नाननं मुक्ताहारविभूषणँ शशिकलाभा-
स्वत्किरीटोज्वलम् । अज्ञानापह मादि मादिमगिरामर्थं भवानीपतिं न्यग्रोधान्तनिवा-
सिनँ पर (सुर) गुरुं ध्यायाम्यभीष्टाप्तये ॥ १४ ॥ (मौनमुद्रा) सोऽहमिति यावदा-
स्थितिः सा निष्ठा भवति । तदभेदेनमन्त्राम्रेडनं ज्ञानसाधनम् । चित्ते तदेकतानता
परिकरः । अङ्गचेष्टार्पणं बलिः । त्रीणि धामानि कालः । द्वादशान्तपदँ स्थानमिति ।
ते ह पुनश्श्रद्दधानास्तं प्रत्यूचुः । कथंवाऽस्योदयः । किं स्वरूपम । कोवाऽस्योपा-
सक इति । स होवाच । वैराग्यतैलसम्पूर्णे भक्तिवर्तिसमन्विते । प्रबोधपूर्णपात्रे तु

ज्ञप्तिदीपं विलोकयेत् ॥ १५ ॥ मोहान्धकारे निस्सारे उदेति स्वयमेव हि । वैराग्यमरणिं कृत्वा ज्ञानं कृत्वा तु चित्रगुम् ॥ (कृत्वोत्तरारणिम्) ॥ १६ ॥ गाढतामिस्रसँशान्त्यै गूढमर्थं निवेदयेत् । मोहभानुजसङ्क्रान्तं विवेकाख्यं मृकण्ड (ण्डु) जम् ॥१७॥ तत्त्वाविचारपाशेनबद्धं द्वैतभयातुरम् । उज्जीवयन्निजानन्दे स्वस्वरूपेणसँस्थितः ॥१८॥ शेमुषी दक्षिणा प्रोक्ता सा यस्याभि(भी)क्षणे मुखम् । दक्षिणाभिमुखः प्रोक्त शिवोऽसौब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥ सर्गादिकाले भगवान्विरिञ्चिरुपास्यैनँ सर्गसामर्थ्यमाप्य । तुतोषचित्तेवाञ्छितार्थाँश्च लब्ध्वा (धन्यः) सोपास्योपासको भवति । (धाता) य इमां परमरहस्यशिवतत्त्वविद्यामधीते स सर्वपापेभ्यो मुक्तो भवति । य एवं वेद स कैवल्यमनुभवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ इतिदक्षिणामूर्त्युपनिषत्समाप्ता ॥ ॥४६९॥

अथ शरभोपनिषत् ॥ ॐ सर्वसन्त्यज्यमुनयो यद्व्रजन्त्यात्मरूपतः । तच्छारभं त्रिपाद्ब्रह्मस्वमात्रमवशिष्यते ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ अथहैनं पैप्पलादो ब्रह्माणमुवाच भोभगवन्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये कोवा अधिकतरो ध्येयस्स्या त्त्वमेवनो ब्रूहीति । तस्मै स होवाच पितामहश्च हे पैपलाद शृणु वाक्यमेतत् । बहूनि पुण्यानि कृतानि येन तेनैव लभ्यः परमेश्वरोऽसौ । यस्याङ्गजोऽहँ हरिरिन्द्रमुख्या मोहान्न जानन्तिसुरेन्द्रमुख्याः ॥ १ ॥ प्रभुं वरेण्यं पितरं महेशं यो ब्रह्माणं विदधाति तस्मै । वेदांश्च सर्वान्प्रहिणोति चाग्र्यं तं वैप्रभुं पितरं देवतानाम् ॥ २ ॥ ममापि विष्णोर्जनकं देवमीड्यं योन्तकाले सर्वलोकान्सञ्जहार ॥ ३ ॥ स एकः श्रेष्ठश्च (सर्व शास्तास एव) वरिष्ठश्च । यो घोरं वेषमास्थाय शरभाख्यं महेश्वरः । नृसिह्मं लोकहन्तारँ सञ्जघान

महाबलः ॥ ४ ॥ हरिँ हरन्तं पादाभ्या मनुयान्ति सुरेश्वराः । मावधीः पुरुषं विष्णुं विक्रमस्व महानिशि (नसि) ॥ ५ ॥ कृपयाभगवान्विष्णुं विददार नखैः खरैः। चर्माम्बरो महावीरो वीरभद्रो बभूवह ॥ ६ ॥ स एको रुद्रो ध्येय स्सर्वेषाँ सर्वसिद्धये। यो ब्रह्मणः पञ्चमवक्त्रहन्ता तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ ७ ॥ यो विष्फुलिङ्गेन ललाटजेन सर्वंजग द्भस्मसात्करोति। पुनश्चसृष्ट्वा पुनरप्यरक्ष देवँस्वतन्त्रं प्रकटीकरोति ॥ तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥८॥ यो वामपादेन जवान कालं घोरं पपेऽथोहालाहलं दहन्तम्। तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ ९ ॥ यो वामपादार्चितविष्णुनेत्र स्तस्मैददौ चक्र मतीवहृष्टः। तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ १० ॥ यो दक्षयज्ञे सुरसङ्घान्विजित्य विष्णुंबबन्धो रग(रु)पाशेन वीरः । तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ ११ ॥ यो लीलयैव त्रिपुरं ददाह विष्णुं कविं

(कामंकालं) सोमसूर्याग्निनेत्रः । सर्वेदेवाः पशुतामवापु स्स्वयंतस्मात्पशुपतिर्बभूव ॥ तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ १२ ॥ यो मत्स्यकूर्मादिवराहसिंह्मा न्विष्णुं क्रमन्तंवामनमादिविष्णुम्। विविक्लवं पीड्यमानँ सुरेशं भस्मीचकार मन्मथं यमं च । तस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ १३ ॥ एवं प्रकारेण बहुधा प्रतुष्टा क्षमापयामासु र्नीलकण्ठंमहेश्वरम् । तापत्रयसमुद्भूतजन्ममृत्युजरादिभिः । नानाविधानिदुःखानि जहार परमेश्वरः ॥ १४ ॥ एवमङ्गीकरोच्छिवः प्रार्थनं सर्वदेवानाम्। (एवंमन्त्रैःप्रार्थ्यमानआत्मावैसर्वदेहिनाम्) शङ्करोभगवानाद्यो ररक्ष सकलाःप्रजाः ॥ १५ ॥ यत्पादाम्भोरुहद्वन्द्वं मृग्यते विष्णुना सह (ऽधुना) । स्तुत्वा स्तुत्यं महेशानमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १६ ॥ भक्त्या नम्रतनोर्विष्णोः प्रसादमकरोद्विभुः। यतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासह। आनन्दंब्रह्मणोविद्वा

न्नबिभेतिकदाचनेति ॥ १७ ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहा-
याम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुःप्रसादा न्महिमानमीशम् ॥ १८ ॥ वसिष्ठ-
वैयासिकिवामदेवविरिञ्चिमुख्यैर्हृदिभाव्यमानः। सनत्सुजातादिसनातनाद्यै रीड्योमहेशो
भगवानादिदेवः ॥ १९ ॥ सत्यो नित्य स्सर्वसाक्षी महेशो नित्यानन्दो निर्विकल्पो
निराख्यः । अचिन्त्यशक्ति र्भगवा न्गिरीश स्स्वाविद्ययाकल्पितमानभूमिः ॥ २० ॥
अतिमोहकरी माया मम विष्णोश्च सुव्रत । तस्य पादाम्बुजध्यानाद्दुस्तरा सुतराभवेत्
॥२१॥ विष्णुर्विश्वजगद्योनि स्स्वाँशभूतै स्स्वकैःसह। ममाँशसम्भवो भूत्वा पालयत्यखिलं
जगत् ॥ २२ ॥ विनाशं कालतो याति ततोऽन्यत्सकलं मृषा । ॐ तस्मै महाग्रासाय
महादेवायशूलिनेमहेश्वरायमृडायतस्मैरुद्राय नमो अस्तु ॥ २३ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं ॥४६७।

पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रीँल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ २४ ॥
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयतेच पुनर्द्वाभ्यां स मेविष्णुःप्रसीदतु
॥ २५ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमा-
धिना ॥ २६ ॥ शरा जीवा स्तदङ्गेषु भाति नित्यं हरि स्स्वयम् । ब्रह्मैव शरभ स्साक्षा-
न्मोक्षदोऽयं महामुने ॥ २७ ॥ मायावशादेव देवा मोहिता ममतादिभिः । तस्य महा-
त्म्यलेशाँशं वक्तुं केनाप्यशक्यते ॥२८॥ परात्परतरं ब्रह्म यत्परात्परतो हरिः। तत्परात्प-
रतोहीश स्तस्मात्तुल्योऽधिको न हि ॥ २९ ॥ एक एव शिवो नित्य स्ततोऽन्यत्स-
कलं मृषा । तस्मात्सर्वान्परित्यज्य ध्येयान्विष्ण्वादिकान्त्सुरान् ॥ ३० ॥ शिव एव सदा
ध्येयस्सर्वसँसारमोचकः । तस्मैमहाग्रासाय महेश्वराय नमः ॥ ३१ ॥ पैप्पलादं महा-

शरभ शास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्तिकाय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ ३२ ॥ ३०
॥६८॥ दाम्भिकाय नृशँसाय शठायाऽनृतभाषिणे । सुव्रताय सुभक्ताय सुवृत्ताय सुशीलिने ॥३३॥
गुरुभक्ताय दान्ताय शान्ताय ऋजुचेतसे । शिवभक्ताय दातव्यं ब्रह्मकर्मोक्तधीमते
॥ ३४ ॥ स्वभक्तायैव दातव्य मकृतघ्नाय सुव्रत । न दातव्यँ सदागोप्यं यत्नेनैव
द्विजोत्तम ॥ ३५ ॥ एत त्पैप्पलादं महाशास्त्रं योऽधीते श्रावयेद्विज स्स जन्ममरणेभ्यो-
मुक्तो भवति । (योजानीते सोमृतत्वंच गच्छति ।) गर्भवासा द्विमुक्तोभवति । सुरापा-
ना त्पूतो भवति । स्वर्णस्तेया त्पूतो भवति । ब्रह्महत्यायाः (त्यात्) पूतो भवति । गुरुतल्पग-
मना त्पूतो भवति । स सर्वान्वेदा नधीतो भवति । स सर्वान्देवा न्ध्यातो भवति । स
समस्तमहापातकोपपालका त्पूतो भवति । स समस्तमहापातकोपपातका त्पूतो भवति । ॥४६८

तस्मा दविमुक्त माश्रितो भवति । स सततँ शिवप्रियो भवति । स शिवसायुज्य-
मेति । न स पुन रा वर्तते न स पुन रा वर्तते । (ब्रह्मैव भवति ।) इत्याह भगवान्
ब्रह्मेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति शरभोपनिष त्समाप्ता ॥

अथ स्कन्दोपनिषत् ॥ यत्रा ऽसम्भिन्न(म्मत्र)तां याति स्वाऽतिरिक्तभिदाततिः ।
संविन्मात्रं परम्ब्रह्म तत्स्वमात्रं विजृम्भते ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ अच्यु-
तो ऽस्मि महादेव तव कारुण्यलेशतः । विज्ञानघन एवा ऽस्मि शिवो ऽस्मि किमतः
परम् ॥ १ ॥ न निजं निजव द्भात्यन्तःकरणजृम्भणात् । अन्तःकरणनाशेन संवि-
न्मात्रस्थितो हरिः ॥ २ ॥ संविन्मात्रस्थितश्चा ऽह मजो ऽस्मि कि मतः परम् । व्यतिरिक्तं
जडँ सर्वँ स्वप्नव च्च विनश्यति ॥ ३ ॥ चिज्जडानां तु यो द्रष्टा सो ऽच्युतो ज्ञानदि-

१० ग्रहः । स एव हि महादेवः स एव हि महाहरिः ॥ ४ ॥ स एव ज्योतिषां ज्योति ३०
९॥ स्स एव परमेश्वरः । स एव हि परम्ब्रह्म त द्ब्रह्मा ऽहं न संशयः ॥ ५ ॥ जीव शिव
शिवो जीव स्स जीवः केवल शिवः । तुषेण बद्धो व्रीहि स्स्या त्तुषाभावेन तण्डुलः
॥ ६ ॥ एवं बद्ध स्तथा जीवः कर्मनाशे सदाशिवः । पाशबद्ध स्तथा जीवः पाश-
मुक्त स्सदाशिवः ॥ ७ ॥ शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे । शिवस्य हृदयं
विष्णु र्विष्णो श्च हृदयँ शिवः ॥ ८ ॥ यथा शिवमयो विष्णु रेवं विष्णुमय शिवः ।
यथा ऽन्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्ति रायुषि॥ ९ ॥ यथा ऽन्तरं न भेदास्स्यु शिव-
केशवयो स्तथा । देहो देवाऽऽलयः प्रोक्त स्स जीवः केवल शिवः । त्यजे दज्ञानानि-
र्माल्यँ सोऽहम्भावेन पूजयेत् ॥ १० ॥ अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः । ॥४६९॥

स्नानं मनोमलत्यागः शौच मिन्द्रियनिग्रहः ॥ ११ ॥ ब्रह्माऽमृतं पिबे द्भैक्ष माचरे देह-
रक्षणे । वसे देकाऽन्तिको भूत्वा चैकाऽन्ते द्वैतवर्जिते । इत्येव माचरे द्धीमा न्त्स एवं
मुक्तिमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ श्रीपरमधाम्ने स्वस्ति चिरायुष्योन्नम इति । विरिञ्चिनाराऽयण-
शङ्कराऽऽत्मकं नृसिह्म देवेश तव प्रसादतः । अचिन्त्य मव्यक्त मनन्त मव्ययं वेदा-
ऽऽत्मकं ब्रह्म निजं विजानते ॥ १३ ॥ तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ १४ ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँस स्समिन्धते । विष्णोर्य-
त्परमं पद मित्येत न्निर्वाणाऽनुशासन मितिवेदाऽनुशासन मितिवेदाऽनुशासन मित्युप-
निषत् ॥ १५ ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥ इति स्कन्दोपनिष त्समाप्ता ॥

अथ त्रिपाद्विभूतिमहानाराऽयणोपनिषत् ॥ यत्रा ऽपह्नावतां याति स्वाऽवि-

०म० द्यापदविभ्रमः । त त्रिपान्नाराऽयणाख्यं स्वमात्र मवशिष्यते ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति उ०
१०॥ शान्तिः । अथ परमतत्त्वरहस्यं जिज्ञासुः परमेष्ठी देवमानेन सहस्रसंवत्सरं तप श्चचार । सहस्रवर्षेऽतीतेऽत्युग्रतीव्रतपसा प्रसन्नं भगवन्तं महाविष्णुं ब्रह्मा परिपृच्छति भगव न्परमतत्त्वरहस्यं मे ब्रूहीति । परमतत्त्वरहस्यवक्ता त्व मेव नाऽन्यः क श्चि दस्ति त त्कथमिति । तदेवोच्यते । त्व मेव सर्वज्ञः । त्व मेव सर्वशक्तिः । त्व मेव सर्वाऽऽधारः । त्व मेव सर्वस्वरूपः । त्व मेव सर्वेश्वरः । त्व मेव सर्वप्रवर्तकः । त्व मेव सर्वपालकः । त्व मेव सर्वनिर्वर्त्तकः । त्व मेव सर्वनिवर्त्तकः । त्व मेव सदसदाऽऽत्मकः । त्व मेव सदसद्विलक्षणः । त्व मेवाऽन्त र्बहि र्व्यापकः । त्व मेवाऽतिसूक्ष्मतरः । त्व मेवाऽतिमहतो
महीयान् । त्व मेव सर्वमूलाऽविद्यानिवर्त्तकः । त्व मेवाऽविद्याविहारः । त्व मेवाऽविद्या- ॥४७०॥

धारकः । त्व मेव विद्यावेद्यः । त्व मेव विद्यास्वरूपः । त्व मेव विद्याऽतीतः । त्व मेव सर्वकारणहेतुः । त्व मेव सर्वकारणसमष्टिः । त्व मेव सर्वकारणव्यष्टिः । त्व मेवाऽखण्डाऽऽनन्दः । त्व मेव परिपूर्णाऽऽनन्दः । त्व मेव निरतिशयाऽऽनन्दः । त्व मेव तुरीयतुरीयः । त्व मेव तुरीयाऽतीतः । त्व मेवाऽनन्तोपनिषद्विमृग्यः । त्व मेवाऽखिलशास्त्रै र्विमृग्यः । त्व मेव ब्रह्मेशानपुरन्दरपुरोगमै रखिलाऽमरै रखिलाऽऽगमै र्विमृग्यः । त्व मेव सर्वमुमुक्षुभि र्विमृग्यः । त्व मेवाऽमृतमयै र्विमृग्यः । त्व मेवाऽमृतमय स्त्व मेवाऽमृतमय स्त्व मेवाऽमृतमयः । त्व मेव सर्व न्त्व मेव सर्व न्त्व मेव सर्वम् । त्व मेव मोक्ष स्त्व मेव मोक्षद स्त्व मेवाऽखिलमोक्षसाधनम् । न किञ्चि दस्ति त्वद्व्यतिरिक्तम् । त्वद्व्यतिरिक्तं यत्किञ्चि त्प्रतीयते (प्रलीय ते) त त्सर्वं म्बाधितमिति निश्चितम् । तस्मा त्त्व मेव वक्ता

गुदकृतं तथा ॥ ३४ ॥ पार्श्वयोर्धारणात्पापं परस्त्र्यालिङ्गनादिकम् । तद्भस्मधारणं कुर्यात्सर्वत्रैव त्रिपुण्कड्रम् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रय्यग्नीनां च धारणम् । गुणलोकत्रयाणां च धारणं तेन वै श्रुतम् ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ मानस्तोकेन मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म धारयेत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं भवेत्सामं मध्यपुण्ड्रं त्रियायुषम् ॥ १ ॥ त्रियायुषाणि कुरुते ललाटे च भुजद्वये । नाभौ शिरसि हृत्पार्श्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥ २ ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् । इदं मुख्यं गृहस्थानां विरजानलजं भवेत् ॥ ३ ॥ विरजानलजं चैव धार्यं प्रोक्तं महर्षिभिः । औपासनसमुत्पन्नं गृहस्थाना विशेषतः ॥ ४ ॥ समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥५॥ अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं चैवानलोद्भवम् । यतीनां ज्ञानदं

प्रोक्तं वनस्थाना विरक्तिदम् ॥ ६ ॥ अतिवर्णाश्रमाणां तु श्मशानाग्निसमुद्भवम् ॥ सर्वेषां देवालयस्थं भस्म शिवाग्निजं शिवयोगिनाम् । शिवालयस्थं तल्लिङ्गलिप्तं वा मन्त्रसंस्कारदग्धं वा । तत्रैते श्लोका भवन्ति । तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ॥ ७ ॥ त्यक्तवर्णाश्रमाचारो लुप्तसर्वक्रियोऽपि यः । सकृत्तिर्यक्त्रिपुण्ड्राङ्कधारणात्सोऽपि पूज्यते ॥ ८ ॥ ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः । तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ९ ॥ महापातकयुक्ताना पूर्वजन्मार्जितागसाम् । त्रिपुण्ड्रोद्धूलनद्वेषो जायते सुदृढं बुधाः ॥ १० ॥ येषां कोपो भवेद्भद्रँल्ललाटे भस्मदर्शनात् । तेषामुत्पत्तिसांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ ११ ॥ येषां नास्ति मुने श्रद्धा श्रौते भस्मनि सर्वे-

दा। गर्भाधानादिसंस्कारस्तेषां नास्तीति निश्चयः ॥ १२ ॥ ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा नराः कुर्वन्ति ताडनम्। तेषां चण्डालतो जन्म ब्रह्मन्नूह्यं विपश्चिता ॥ १३ ॥ येषां क्रोधो भवेद्भस्मधारणे तत्प्रमाणके। ते महापातकैर्युक्ता इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ १४ ॥ त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते। धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति शिवं च ते ॥ १५ ॥ धिग्भस्मरहितं फालं धिग्ग्राममशिवालयम्। धिगनीशार्चनं जन्म धिग्विद्यामशिवाश्रयाम् ॥ १६ ॥ रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितम्। तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान्भस्मसंयुतः ॥ १७ ॥ भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्निसंगमात्। भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥ १८ ॥ भस्मसंदिग्धसर्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः। भस्मशायी च पुरुषो भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥१९॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ अथ

भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं नामपञ्चकस्य माहात्म्यं ब्रूहीति होवाच। अथ वसिष्ठवंशजस्य शतभार्यासमेतस्य धनंजयस्य ब्राह्मणस्य ज्येष्ठभार्यापुत्रः करुण इति नाम तस्य शुचिस्मिता भार्या। असौ करुणो भ्रातृवैरमसहमानो भवानीतटस्थं नृसिंहमगमत्। तत्र देवसमीपेऽन्येनोपायनार्थं समर्पितं जम्बीरफलं गृहीत्वाजिघ्रत्तदा तत्रस्था अशपन्पाप मक्षिको भव वर्षाणां शतमिति। सोऽपि शापमादाय मक्षिकः सन्स्वचेष्टितं तस्यै निवेद्य मां रक्षेति स्वभार्यामवदत्तदा मक्षिकोऽभवत्तमेवं ज्ञात्वा ज्ञातयस्तैलमध्ये ह्यमारयन्त्सा मृतं पतिमादायारुन्धतीमगमद्भो शुचिस्मिते शोकेनालमरुन्धत्याहामुं जीवयाम्यद्य विभूतिमादायेति एषाग्निहोत्रजं भस्म। मृत्युंजयेन मन्त्रेण मृतजन्तौ तदाक्षिपत्। मन्दवायुस्तदा जज्ञे व्यजनेन शुचिस्मितः ॥ १ ॥ उदतिष्ठत्तदा जन्तुर्भस्मनोऽस्य प्रभा-

वतः । ततो वर्षशते पूर्णे ज्ञातिरेको ह्यमारयत् ॥ २ ॥ भस्मैव जीवयामास काश्या पञ्च तदाभवन् । देवानपि तथाभूतान्मामप्येतादृशं पुरा ॥ ३ ॥ तस्मात्तु भस्मना जन्तुं जीवयामि तदानघे । इत्येवमुक्त्वा भगवान्दधीचिः समजायत ॥ ४ ॥ स्वरूपं च ततो गत्वा स्वमाश्रमपदं ययाविति ॥ इदानीमस्य भस्मनः सर्वाघभक्षणसामर्थ्यं विधत्त इत्याह । श्रीगौतमविवाहकाले तामहल्यां दृष्ट्वा सर्वे देवाः कामातुरा अभवन् तदा नष्टज्ञाना दूर्वाससं गत्वा पप्रच्छुस्तद्दोषं शमयिष्यामीत्युवाच ततः शतरुद्रेण मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म वै पुरा मयापि दत्तं ब्रह्महत्यादि शान्तम् । इत्येवमुक्त्वा दूर्वासा दत्तवान्भस्म चोत्तमम् । जाता मद्वचनात्सर्वे यूयं तेऽधिकतेजसः ॥ ५ ॥ शतरुद्रेण मन्त्रेण भस्मोद्धूलितविग्रहाः । निर्धूतरजसः सर्वे तत्क्षणाच्च वयं मुने ॥ ६ ॥ आश्चर्यमेतज्जानीमो भस्मसामर्थ्यमीदृशम् । अस्य भस्मनः शक्तिमन्यां शृणु । एतदेव हरिशंकरयोर्ज्ञानप्रदम् । ब्रह्महत्यादिपापनाशकम् । महाविभूतिदमिति शिववक्षसि स्थितं नखेनादाय प्रणवेनाभिमन्त्र्य गायत्र्या पञ्चाक्षरेणाभिमन्त्र्य हरिर्मस्तकगात्रेषु समर्पयेत् तथा हृदि ध्यायस्वेति हरिमुक्त्वा हरः स्वहृदि ध्यात्वा दृष्टो दृष्ट इति शिवमाह ततो भस्म भक्षयेति हरिमाह हरस्ततः । भक्षयिष्ये शिवं भस्म स्नात्वाहं भस्मना पुरा ॥७॥ पृष्टेश्वरं भक्तिगम्यं भस्माभक्षयदच्युतः । तत्राश्चर्यमतीवासीत्प्रतिबिम्बसमद्युतिः ॥ ८ ॥ वासुदेवः शुद्धमुक्ताफलवर्णोऽभवत्क्षणात् । तदाप्रभृति शुक्लाभो वासुदेवः प्रसन्नवान् ॥ ९ ॥ न शक्यं भस्मनो ज्ञानं प्रभावं ते कुतो विभो । नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु त्वामहं शरणं गतः ॥ १० ॥ त्वत्पादयुगले शंभो भक्तिरस्तु

सदा मम । भस्मधारणसंपन्नो मम भक्तो भविष्यति ॥ ११ ॥ अत एवैषा भूतिर्भूति-
करीत्युक्ता । अस्य पुरस्ताद्वसव आसन्रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चाद्विश्वेदेवा उत्तरतो
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे
परमे व्योमन् । यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्त-
द्विदुस्त इमे समासते । य एतद्बृहज्जाबालं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृङ्मयं यजुर्मयं
साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति । य एतद्बृहज्जाबालं बालो वा युवा वा वेद स
महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति । मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे
बाहौ शिखायां वा बध्नीत । सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते तस्माच्छ्रद्धया
यां काञ्चिद्गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ १२ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ अथ

जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भगवन् त्रिपुण्ड्रविधिं नो ब्रूहीति स होवाच
सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्मेत्यभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य
त्रियायुषमिति जलेन संसृज्य त्र्यम्बकमिति शिरोललाटवक्षः स्कन्धेषु धृत्वा पूतो भवति
मोक्षी भवति । शतरुद्रेण यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योतिरिति
वै याज्ञवल्क्यः ॥ १ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात्किं
फलमश्नुत इति स होवाच तद्भस्मधारणादेव मुक्तिर्भवति तद्भस्मधारणादेव शिवसा-
युज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञ-
वल्क्यः ॥ २ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात्किं फलमश्नुते
न वेति तत्र परमहंसानामसंवर्तकारुणिश्वेतकेतुदूर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैव-

तकभुसुण्डप्रभृतयो विभूतिधारणादेव मुक्ता स्युः स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञव-
ल्क्यः ॥ ३ ॥ जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मस्नानेन किं जायत इति
यस्य कस्यचिच्छरीरे यावन्तो रोमकूपास्तावन्ति लिङ्गानि भूत्वा तिष्ठन्ति ब्राह्मणो वा
क्षत्रियो वा वैश्यो वा शूद्रो वा तद्भस्मधारणादेतच्छब्दस्य रूपं यस्यां तस्यां ह्येवावति-
ष्ठते ॥ ४ ॥ जनको ह वैदेहः पैप्पलादेन सह प्रजापतिलोकं जगाम तं गत्वोवाच
भो प्रजापते त्रिपुण्ड्रस्य माहात्म्यं ब्रूहीति तं प्रजापतिरब्रवीद्यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव
त्रिपुण्ड्रस्येति ॥ ५ ॥ अथ पैप्पलादो वैकुण्ठं जगाम तं गत्वोवाच भो विष्णो त्रिपु-
ण्ड्रस्य माहात्म्यं ब्रूहीति यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति विष्णुराह ॥ ६ ॥
अथ पैप्पलादः कालाग्निरुद्रं परिसमेत्योवाचाधीहि भगवन्त्रिपुण्ड्रस्य विधिमिति

त्रिपुण्ड्रस्य विधिर्मया वक्तुं न शक्य इति सत्यमिति होवाचाथ भस्मच्छन्नः संसारा-
न्मुच्यते भस्मशय्याशयानस्तच्छब्दगोचरः शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते न
स पुनरावर्तते रुद्राध्यायी सन्नमृतत्वं च गच्छति स एष भस्मज्योतिर्विभूतिधारणा-
द्ब्रह्मैकत्वं च गच्छति विभूतिधारणादेव सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति विभूतिधारणा-
द्वाराणस्यां स्नानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योतिर्यस्य कस्यचि-
च्छरीरे त्रिपुण्ड्रस्य लक्ष्म वर्तते प्रथमा प्रजापतिर्द्वितीया विष्णुस्तृतीया सदाशिव इति
स एष भस्मज्योतिरिति स एष भस्मज्योतिरिति ॥ ७ ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं
सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि भगवन्रुद्राक्षधारणविधिं स होवाच रुद्रस्य नयनादुत्पन्ना
रुद्राक्षा इति लोके ख्यायन्ते सदाशिवः संहारकाले संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुली-

ृ६० करोति तन्नयनाज्जाता रुद्राक्षा इति होवाच तस्माद्रुद्राक्षत्वमिति तद्रुद्राक्षे वाग्वि- उ०
२७७ ॥ षये कृते दशगोप्रदानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष
इति तद्रुद्राक्षं करेण स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदानफलं भवति । तद्रुद्राक्षे कर्णयो-
र्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्रदानफलं भवति एकादशरुद्रत्वं च गच्छति । तद्रुद्राक्षे
शिरसि धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति । एतेषां स्थानानां कर्णयोः फलं वक्तुं न
शक्यमिति होवाच । मूर्ध्नि चत्वारिंशच्छिखायामेकं त्रयं वा श्रोत्रयोर्द्वादश कर्णे द्वा-
त्रिंशद्बाह्वोः षोडश षोडश द्वादश द्वादश मणिबन्धयोः षट् षडङ्गुष्ठयोस्ततः संध्यां
सकुशोऽहरहरुपासीताग्निर्ज्योतिरित्यादिभिरग्नौ जुहुयात् ॥ ८ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥
अथ बृहज्जाबालस्य फलं नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच य एतद्बृहज्जाबालं ॥ २७७

नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति ॥ १ ॥ य एतद्बृहज्जाबालं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वा-न्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्ग्रहान्स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति ॥ २ ॥ य एतदबृहज्जाबालं नित्यमधीते स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्या तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥ ३ ॥ य एतद्बृहज्जाबालं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं जयति स सुवर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनोलोकं जयति स तपोलोकं जयति स

सत्यलोकं जयति स सर्वाँल्लोकाञ्जयति स सर्वाँल्लोकाञ्जयति ॥ ४ ॥ य एतद्बृहज्जा-
बालं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूंष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते
सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स कल्पानधीते स नाराशंसीरधीते स पुराणान्य-
धीते स ब्रह्मप्रणवमधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते ॥ ५ ॥ अनुपनीतशतमेकमेके-
नोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन, गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वान-
प्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन्न यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन
रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेन अथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्वशिरः-
शिखाध्यापकशतमेकमेकेन बृहज्जाबालोपनिषदध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परं धाम
बृहज्जाबालोपनिषज्जपशीलस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा ॥ २७८ ।

भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि
प्रविशन्ति सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं
परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनस्तदेतदृचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदं ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ॐभद्रं कर्णेभिरिति
शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदीयबृहज्जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ यत्तुर्योङ्काराग्रपराभूमिस्थिरवरासनम् । प्रति-
योगिविनिर्मुक्ततुर्यतुर्यमहं महः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ आपो वा इदमा-
सन्त्सलिलमेव । स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत

इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति तदेषाभ्यनूक्ता कामस्तदग्रे समवर्तताधिमनसो रेतः प्रथमं यदासीत् सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषेति उपैनं तदुपनमति यत्कामो भवति य एवं वेद स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत् तेन वै सर्वमिदमसृजत यदिदं किंच तस्मात्सर्वमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किंच अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते अनुष्टुभा जातानि जीवन्ति अनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तस्यैषा भवति अनुष्टुप्प्रथमा भवति अनुष्टुबुत्तमा भवति वाग्वा अनुष्टुप् वाचैव प्रयन्ति वाचोद्यन्ति परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुबिति ॥ १ ॥ ससागरां सपर्वतां सप्तद्वीपां वसुन्धरां तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्त-

रिक्षं तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् वसुरुद्रादित्यैः सर्वैर्देवैः सेवितं दिवं तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् ब्रह्मस्वरूपं निरञ्जनं परमं व्योमकं तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति किं ध्यानं किं दैवतं कान्यङ्गानि कानि दैवतानि किं छन्दः क ऋषिरिति ॥ २ ॥ स होवाच प्रजापतिः स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं तत्साम्नोऽङ्गं वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवं तत्साम्नोऽङ्गं वेद स त्रींल्लोकाञ्जयति चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुस्तत्साम्नोऽङ्गं वेद स आयुर्यशःकीर्तिज्ञानैश्वर्यवान्भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति द्वात्रिंशदक्षरं साम जानीयाद्यो

जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुःप्रणवं यदि जानीयात् स्त्री शूद्रः स मृतोऽधो गच्छति तस्मात्सर्वदा नाचष्टे यद्याचष्टे स आचार्यस्तेनैव स मृतोऽधो गच्छति ॥ ३ ॥ स होवाच प्रजापतिः अग्निर्वै देवा इदं सर्वं विश्वा भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नममृतं सम्राट् स्वराड्विराट् तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् ऋग्यजुःसामाथर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषस्तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् य ओषधीनां प्रभुर्भवति ताराधिपतिः सोमस्तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति उग्रं प्रथमस्याद्यं ज्वलं द्वितीयस्याद्यं नृसिंहं तृतीयस्याद्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम यत्र कुत्र-

चिन्नाचष्टे यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुश्रूषवे दास्यत्यन्यस्मै शिष्याय वा चेति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रजापतिः क्षीरोदार्णवशायिनं नृकेशरिविग्रहं योगिध्येयं परं पदं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं प्रथमस्याद्यार्धान्त्यं तं स द्वितीयस्याद्यार्धान्त्यं हंभीतृतीयस्याद्यार्धान्त्यं मृत्युं चतुर्थास्याद्यार्धान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम येन केनचिदाचार्यमुखेन यो जानीते स तेनैव शरीरेण संसारान्मुच्यते मोचयति मुमुक्षुर्भवति जपात्तेनैव शरीरेण देवतादर्शनं करोति तस्मादिदमेव मुख्यद्वारं कलौ नान्येषां भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितम् ॥ उमापतिः पशुपतिः पिनाकी ह्यमितद्युतिः । ईशानः

सर्वविद्यानामाश्वरः सर्वभूताना ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्यो वै यजुर्वेदवाच्यस्तं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति महाप्रथमान्तार्धस्याद्यन्तवतो द्वितीयान्तार्धस्याद्यं षणं तृतीयान्तार्धस्याद्यन्नमाचतुर्थान्तार्धस्याद्यं साम जानीद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म तमेवंविद्वानमृत इह भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयात् यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥६॥ विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त यद्विश्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृजो विश्वमेनाननुप्रजायते ब्रह्मणः सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं यन्ति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति विष्णुं प्रथमान्त्यं मुखं द्वितीयान्त्यं भद्रं तृतीयान्त्यं म्यहं चतुर्थान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति योऽसौ वेद यदिदं किंचात्मनि ब्रह्मण्येवानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति स्त्रीपुंसयोर्वा इहैव स्थातुमपेक्षते तस्मै सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियते देहान्ते देवः परमं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम मध्यगं जपति तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिर्य एवं वेदेति महोपनिषत् । य एतां महोपनिषदं वेद स कृतपुरश्चरणो महाविष्णुर्भवति महाविष्णुर्भवति । इति प्रथमोपनिषत् ॥ देवा ह वै मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च बिभीयुस्ते प्रजापतिमुपाधावंस्तेभ्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रायच्छत्तेन वै ते मृत्युमजयन् पाप्मानं चातरन्त्संसारं चातरंस्तस्माद्यो मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च बिभीयात्स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात्स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स संसारं तरति तस्य ह

वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सा साम्नः प्रथमः पादो भवति द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा साम्नो द्वितीयः पादो भवति तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयः सा साम्नस्तृतीयः पादो भवति यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओङ्कारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता सा साम्नश्चतुर्थः पादो भवति ॥ १ ॥ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवत्यष्टाक्षरास्त्रयः पादा भवन्त्येवं द्वात्रिंशदक्षराणि संपद्यन्ते द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमुपसंहृतं तस्य हैतस्य पञ्चाङ्गानि भवन्ति चत्वारः पादाश्चत्वार्यङ्गानि भवन्ति सप्रणवं सर्वं पञ्चमं भवति हृदयाय नमः

शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय हुं अस्त्राय फडिति प्रथमं प्रथमेन संयुज्यते द्वितीयं द्वितीयेन तृतीयं तृतीयेन चतुर्थं चतुर्थेन पञ्चमं पञ्चमेन व्यतिषजति व्यतिषिक्ता वा इमे लोकास्तस्माद्व्यतिषिक्तान्यङ्गानि भवन्ति ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्मात्प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति अक्षराणां न्यासमुपदिशन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥ तस्य ह वा उग्रं प्रथमं स्थानं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं द्वितीयं स्थानं महाविष्णुं तृतीयं स्थानं ज्वलन्तं चतुर्थं स्थानं सर्वतोमुखं पञ्चमं स्थानं नृसिंहं षष्ठं स्थानं भीषणं सप्तमं स्थानं भद्रमष्टमं स्थानं मृत्युमृत्युं नवमं स्थानं नमामि दशमं स्थानमहमेकादशं स्थानं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति एकादशपदा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमिदमुपसंहृतं तस्मात्सर्वमानुष्टुभं जानीयाद्यो

जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ३ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कस्मादुच्यत उग्रमिति स होवाच प्रजापतिर्यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्यजस्रं सृजति विसृजति वासयत्युद्ग्राह्यत उद्गृह्यतेस्तुहिश्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रं मृडाजरित्रे सिंहस्तवानो अन्यत्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः तस्मादुच्यत उग्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते वीरमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि विरमति विरामयत्यजस्रं सृजति विसृजति वासयति यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः तस्मादुच्यते वीरमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति व्यापयति स्नेहो यथा पललपिण्डं शान्तमूलमोतं प्रोतमनुव्याप्तं व्यतिषिक्तो व्याप्यते व्यापयते यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा प्रजापतिः प्रजया संविदानः त्रीणि ज्योतींषि सचते सषोडशीं तस्मादुच्यते महाविष्णुमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि स्वतेजसा ज्वलति ज्वालयति ज्वाल्यते ज्वालयते सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ज्वलं ज्वलिता तपन्वितपन्त्संतपन्रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि स्वयमनिन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वगः सर्वगतस्तिष्ठति एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव

यतो बभूव भुवनस्य गोपाः यमप्येति भुवनं सांपराये नमामि तमहं सर्वतोमुखमिति तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति यस्मात्सर्वेषां भूतानां ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृसिंह आसीत् परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपं यदक्षरं भवति प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षयन्ति भुवनानि विश्वा तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति यस्माद्भीषणं यस्य रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते स्वयं यतः कुतश्च न बिभेति भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । तस्मादुच्यते भीषणमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति यस्मात्स्वयं भद्रो भूत्वा सर्वदा

भद्रं ददाति रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ तस्मादुच्यते भद्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति यस्मात्स्वमहिम्ना स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्युमपमृत्युं च मारयति य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः यस्य छायामृतं यो मृत्युमृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नमामीति यस्माद्यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यं यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे तस्मादुच्यते नमामीति ॥ अथ कस्मादुच्यतेऽहमिति अहमस्मि प्रथमजा ऋतास्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः यो मा

यतो बभूव भुवनस्य गोपाः यमप्येति भुवनं सांपराये नमामि तमहं सर्वतोमुखमिति
तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति यस्मात्सर्वेषां भूतानां
ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृसिंह आसीत् परमेश्वरो
जगद्धितं वा एतद्रूपं यदक्षरं भवति प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा तस्मादुच्यते नृसिंह-
मिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति यस्माद्भीषणं यस्य रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते स्वयं यतः कुतश्च न बिभेति भीषास्माद्वा-
तः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । तस्मा-
दुच्यते भीषणमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति यस्मात्स्वयं भद्रो भूत्वा सर्वदा

रुद्रः श्रियं लक्ष्मीमौपलामाम्बिका गां षष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युदाहुः तां विद्यां ब्रह्मयो-
निं सरूपामिहायुषे शरणमहं प्रपद्ये सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणं सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाशादेव जातानि जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तस्मादाकाशं बीजं विद्यात्तदेव ज्यायस्तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं हंसः शुचि-
षद्वसुरंतरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोपनिषत् ॥ देवा ह वै
प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान्नो ब्रूहि भगव इति
स होवाच प्रजापतिः प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगायत्रीमित्यङ्गानि जानी-
याद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ १ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

ददाति स इ देवमावाः अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मि अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुव-
र्णज्योतिर्य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति द्वितीयोपनिषत् ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रु-
वन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य शक्तिं बीजं नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच
प्रजापतिर्माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरति
तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्याद्य एतां मायां शक्तिं वेद स पाप्मानं तरति स मृत्युं
तरति स संसारं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति महतीं श्रियमश्नुते मीमांसन्ते ब्रह्मवा-
दिनो ह्रस्वा दीर्घा प्लुता चेति ॥ यदि ह्रस्वा भवति सर्वं पाप्मानं दहत्यमृतत्वं च
गच्छति यदि दीर्घा भवति महतीं श्रियमाप्नोत्यमृतत्वं च गच्छति यदि प्लुता भवति
ज्ञानवान् भवत्यमृतत्वं च गच्छति तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं स ईं पाहि य ऋजीषीत- ॥ २८९

रुत्रः श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिका गां षष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युदाहुः तां विद्यां ब्रह्मयो-
निं सरूपामिहायुषे शरणमहं प्रपद्ये सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणं सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाशादेव जातानि जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तस्मादाकाशं बीजं विद्यात्तदेव ज्यायस्तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं हंसः शुचि-
षद्वसुरंतरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोपनिषत् ॥ देवा ह वै
प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान्नो ब्रूहि भगव इति
स होवाच प्रजापतिः प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगायत्रीमित्यङ्गानि जानी-
याद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ १ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

पव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः। स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः। यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः। एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ २ ॥

अथ सावित्री गायत्र्या यजुषा प्रोक्ता तया सर्वमिदं व्याप्तं घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इति त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं य एवं वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नार्थोऽस्ति यः सावित्रं वेदेति। ओंभूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वर्लक्ष्मीः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मीः प्रचोदयात् इत्येषा वै महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा भवति। गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच तस्माद्य एतां महालक्ष्मीं याजुषीं वेद महतीं श्रियमश्नुते। ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि। तन्नः सिंहः प्रचोदयात् इत्येषा वै नृसिंहगायत्री देवानां

वेदानां निदानं भवति य एवं वेद निदानवान्भवति ॥ ३ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कैर्मन्त्रैः स्तुतो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच प्रजापतिः । ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा भूर्भुवःस्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥ यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तौ तथा सर्वमन्त्रेषु द्रष्टव्यौ ॥ यश्च विष्णुः ॥२॥ यश्च महेश्वरः ॥ ३ ॥ यश्च पुरुषः ॥ ४ ॥ यश्चेश्वरः ॥ ५ ॥ या सरस्वती ॥ ६ ॥ या श्रीः ॥ ७ ॥ या गौरी ॥ ८ ॥ या प्रकृतिः ॥ ९ ॥ या विद्या ॥ १० ॥ यश्चोङ्कारः ॥ ११ ॥ याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ १२ ॥ ये वेदाः साङ्गाः सशाखाः सेतिहासाः ॥ १३ ॥ ये च पञ्चाग्नयः ॥ १४ ॥ याः सप्त महाव्याहृतयः ॥ १५ ॥ ये चाष्टौ लोकपालाः ॥ १६ ॥ ये चाष्टौ वसवः ॥ १७ ॥ ये चैकादश रुद्राः ॥ १८ ॥

ये च द्वादशादित्याः ॥ १९ ॥ ये चाष्टौ ग्रहाः ॥ २० ॥ यानि च पञ्च महाभूतानि ॥ २१ ॥ यश्च कालः ॥ २२ ॥ यश्च मनुः ॥ २३ ॥ यश्च मृत्युः ॥ २४ ॥ यश्च यमः ॥ २५ ॥ यश्चान्तकः ॥ २६ ॥ यश्च प्राणः ॥ २७ ॥ यश्च सूर्यः ॥ २८ ॥ यश्च सोमः ॥ २९ ॥ यश्च विराट् पुरुषः ॥ ३० ॥ यश्च जीवः ॥३१॥ यच्च सर्वम् ॥ ३२ ॥ इति द्वात्रिंशत् इति तान्प्रजापतिरब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम् । ततो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति सोऽमृतत्वं च गच्छति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति चतुर्थ्युपनिषत् ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य महाचक्रं नाम चक्रं नो ब्रूहि भगव इति सार्वकामिकं मोक्षद्वारं यद्योगिन उपदिशन्ति स होवाच प्रजापतिः षडक्षरं वा एतत्सु-

दर्शनं महाचक्रं तस्मात्षडरं भवति षट्पत्रं चक्रं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिः संमितं भवति मध्ये नाभिर्भवति नाभ्यां वा एते अराः प्रतिष्ठिता मायया एतत्सर्वं वेष्टितं भवति नात्मानं माया स्पृशति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टितं भवति। अथाष्टारमष्टपत्रं चक्रं भवत्यष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्या संमितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति क्षेत्रं क्षेत्रं वै मायैषा संपद्यते। अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं चक्रं भवति द्वादशाक्षरा वै जगती जगत्या संमितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति। अथ षोडशारं षोडशपत्रं चक्रं भवति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेण संमितं भवति मायया बहिर्वेष्टितं भवति। अथ द्वात्रिंशदरं द्वात्रिंशत्पत्रं चक्रं भवति द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवत्यरैर्वा एतत्सुबद्धं भवति

॥२८८॥

वेदा वा एते अराः पत्रैर्वा एतत्सर्वतः परिक्रामति छन्दांसि वै पत्राणि ॥१॥ एतत्सुदर्शनं महाचक्रं तस्य मध्ये नाभ्या तारकं यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं तद्भवति षट्सु पत्रेषु षडक्षरं सुदर्शनं भवत्यष्टसु पत्रेष्वष्टाक्षरं नारायणं भवति द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षरं वासुदेवं भवति षोडशसु पत्रेषु मातृकाद्याः सबिन्दुकाः षोडश स्वरा भवन्ति द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं भवति तद्वा एतत्सुदर्शनं नाम चक्रं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति तस्य पुरस्ताद्वसव आसते रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चाद्विश्वेदेवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत

इति तदेतत्सुदर्शनं महाचक्रं बालो वा युवा वा वेद स महान् भवति स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्यनुष्टुभा होमं कुर्यादनुष्टुभार्चनं कुर्यात्तदेतद्रक्षोघ्नं मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते तस्माच्छ्रद्धया यां कांचिद्गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य फलं नो ब्रूहि भगव इति स होवाच प्रजापतिर्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स देवपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति ॥ ३ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मृत्युं तरति स पाप्मानं

तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥४॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्ग्रहान्स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति ॥५॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स देवानाकर्षयति स यक्षानाकर्षयति स नागानाकर्षयति स ग्रहानाकर्षयति स मनुष्यानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति ॥ ६ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनोलोकं जयति स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं जयति स सर्वाँल्लोकाञ्जयति स सर्वाँल्लोकाञ्ज-

यति ॥७॥ य एतं मन्त्रराजमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन यजते स उक्थ्येन यजते स षोडशिना यजते स वाजपेयेन यजते सोऽतिरात्रेण यजते सोऽप्तोर्यामेण यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते ॥८॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूंष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स पुराणान्यधीते स कल्पानधीते स गाथामधीते स नाराशंसीरधीते स प्रणवमधीते यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते स सर्वमधीते ॥९॥ अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्व-

शिरःशिखाध्यापकशतमेकमेकेन तापनीयोपनिषदध्यापकेन तत्समं तापनीयोपनिषदध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परमं धाम मन्त्रराजाध्यापकस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परमं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः ॥ तदेतदृचाभ्युक्तं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततं तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदं तदेतन्निष्कामस्य भवति तदेतन्निष्कामस्य भवति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोपनिषत् ॥ इति नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ नृसिंहोत्तरतापिन्यां तुर्यतुर्यात्मकं महः। परमाद्वैतसाम्राज्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ ॐ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नणोरणीयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्ष्वेति तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मानमोमित्येकीकृत्य तदेकमजरममृतमभयमोमित्यनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसंदध्यात्स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानस्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥

स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखःसूक्ष्मभुक्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माथ तुरीयश्चतुरात्मा तुरीयावसितत्वादेकैकस्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैस्त्रयमप्यत्रापि सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माथायमादेशो न स्थूलप्रज्ञं न सूक्ष्मप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ईश्वर-

नृसिं०
॥२९२॥
उ०

ग्रासस्तुरीयस्तुरीयः ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ तं वा एतमात्मानं जाग्रत्यस्वप्नमसुषुप्तं स्वप्ने जाग्रतमसुषुप्तं सुषुप्ते जाग्रतमस्वप्नं तुरीये जाग्रतमस्वप्नमसुषुप्तमव्यभिचारिणं नित्यानन्दं सदेकरसं ह्येव चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा ततः सर्वस्मादन्यो विलक्षणश्चक्षुषः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमसः साक्षी सर्वस्य साक्षी ततोऽविक्रियो महाचैतन्योऽस्मात्सर्वस्मात्प्रियतम आनन्दघनं ह्येवमस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातमेकरसमेवाजरममृतमयं ब्रह्मैवाप्यजयैनं चतुष्पादं मात्राभिरोङ्कारेण चैकीकुर्याज्जागरितस्थानश्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरश्चतूरूपोङ्कार एव चतूरूपो ह्ययमकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरकाररूपैराप्तेरादिमत्त्वाद्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बी- ॥२९२॥

जत्वात्साक्षित्वाच्चाप्नोति ह वा इदं सर्वमादिश्च भवति य एवं वेद ॥ स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भश्चतूरूप उकार एव चतूरूपो ह्ययमुकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरुकाररूपैरुत्कर्षादुभयत्वात्स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्चोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति य एवं वेद ॥ सुषुप्तस्थानश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरश्चतूरूपो मकार एव चतूरूपो ह्ययं मकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मकाररूपैर्मितेरपीतेर्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्च मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कुर्यादथ तुरीय ईश्वरग्रासः स स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरोतो ह्ययमात्मा ह्यथैवेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निः सूर्योस्रैरनुज्ञातो ह्ययमात्मा ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानं ददातीदं सर्वं स्वात्मानमेव करो-

तिं यथा तमः सवितानुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाग्निरविकल्पो ह्ययमात्मा वाङ्मनोऽगोचरत्वाच्चिद्रूपश्चतूरूप ओङ्कार एव चतूरूपो ह्ययमोङ्कार ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरोङ्काररूपैरात्मैव नामरूपात्मकं हीदं सर्वं तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वाच्चोतत्वादनुज्ञातृत्वादनुज्ञात्वादविकल्परूपत्वाच्चाविकल्परूपं हीदं सर्वं नैव तत्र काचन भिदास्त्यथ तस्यायमादेशो मात्रश्चतुर्थो व्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत ओङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेदैष वीरो नारसिंहेन वानुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यादेष ह्यात्मानं प्रकाशयति सर्वसंहारसमर्थः परिभवासहः प्रभुर्व्याप्तः सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति तस्मादेवमेवेममात्मानं परं ब्रह्मानुसंदध्यादेष वीरो नृसिंह एवेति ॥

सा सोमलोक ओङ्कारः साथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता चतुर्थः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कृत्वोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपं चिन्तयन्ग्रसेद्ज्ञोऽमृतो हुतसंवित्कः शुद्धः संविष्टो निर्विघ्न इममसुनियमेऽनुभूयेहेदं सर्वं दृष्ट्वा स प्रपञ्चहीनोऽथ सकलः साधारोऽमृतमयश्चतुरात्माथ महापीठे सपरिवारं तमेतं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानं मूलाग्नावग्निरूपं प्रणवं संदध्यात्सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ सप्तात्मानं चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं रुद्रं भ्रूमध्ये सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमोङ्कारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानमोङ्कारतुरीयमानन्दामृतरूपं षोडशान्तेऽथानन्दामृतेनैतांश्चतुर्धा संपूज्य तथा ब्रह्मा-

इति द्वितीयः खण्डः ॥ तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमः पादो भवति द्वितीया द्वितीयस्य तृतीया तृतीयस्य चतुर्थ्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपा तया तुरीयं चतुरात्मानमन्विष्य चतुर्थपादेन च तया तुरीयेणानुचिन्तयन्ग्रसेत्तस्य ह वा एतस्य प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सा प्रथमः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा द्वितीयः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिस्तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रादित्या जगत्याहवनीयः सा तृतीयः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा

णमेव विष्णुमेव रुद्रमेव विभक्तांस्त्रीनेवाविभक्तांस्त्रीनेव लिङ्गरूपानेव च संपूज्योपहारैश्चतुर्थाध लिङ्गात्संहृत्य तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्य तदधिष्ठानमात्मानं संज्वाल्य तत्तेज आत्मचैतन्यरूपं बलमवष्टभ्य गुणैरैक्यं संपाद्य महास्थूलं महासूक्ष्मे महासूक्ष्मं महाकारणे च संहृत्य मात्राभिरोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपं चिन्तयन्ग्रसेत् ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ तं वा एतमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्योतमनुष्टुभा नत्वा प्रसाद्योमिति संहृत्याहमित्यनुसंदध्यादथैतमेवात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्योतमेकादशात्मानं नारसिंहं नत्वोमिति संहरन्नानुसंदध्यादथैतमेवमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्योतं प्रणवेन संचिन्त्यानुष्टुभा नत्वा सच्चिदानन्दपूर्णात्मसुनश्चात्मकं सच्चिदानन्दपूर्णात्मानं परं ब्रह्म संभाव्याहामित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्याद्यदनुष्टुभैव वा एष उपवस-

न्नेष हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् सर्वमत्ति नृसिंहोऽसौ परमेश्वरोऽसौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन्त्सर्वमत्ति नृसिंह एवैकल एष तुरीय एष एवोग्र एष एव वीर एष एव महानेष एव विष्णुरेष एव ज्वलन्नेष एव सर्वतोमुख एष एव नृसिंह एष एव भीषण एष एव भद्र एष एव मृत्युमुत्युरेष एव नमाम्येष एवाहमेवं योगारूढो ब्रह्मण्येवानुष्टुभं संदध्यादोङ्कार इति ॥ तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ संस्तभ्य सिंहं स्वसुतान्गुणार्थान्संयोज्य शृङ्गैर्ऋषभस्य हत्वा ॥ वश्यां स्फुरन्तीमसतीं निपीड्य संभक्ष्य सिंहेन स एष वीरः ॥ शृङ्गप्रोतान्पादान्स्पृष्ट्वा हत्वा तानग्रसत्स्वयम् । नत्वा च बहुधा दृष्ट्वा नृसिंहः स्वयमुद्बभाविति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ अथैष उ एव अकार आप्ततमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तत एष ह्येवाप्ततम एष हि साक्ष्येष इश्वरस्तत्सर्वगतो न हीदं सर्वमेष हि व्याप्ततम इदं सर्वं

यदयमात्मा मायामात्र एष एवोग्र एष हि व्याप्ततम एष एव वीर एष हि व्याप्ततम एष एव महानेष हि व्याप्ततम एष एव विष्णुरेष हि व्याप्ततम एष एव ज्वलन्नेष हि व्याप्ततम एष एव सर्वतोमुख एष हि व्याप्ततम एष एव नृसिंह एष हि व्याप्ततम एष एव भीषण एष हि व्याप्ततम एष एव भद्र एष हि व्याप्ततम एष एव मृत्युमृत्युरेष हि व्याप्ततम एष एव नमाम्येष हि व्याप्ततम एष एवाहमेष हि व्याप्ततम आत्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येत्यथैष एवोकार उत्कृष्टतमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते तस्मादेष सत्यस्वरूपो न ह्यन्यदस्त्यप्रमेयमनात्मप्रकाशमेष हि स्वप्रकाशोऽसङ्गोऽन्यन्न वीक्षत आत्मातो नान्यथा प्राप्तिरात्ममात्रं ह्येतदुत्कृ-

सिं०
२६ ॥

ष्टमेष एवोग्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव वीर एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव महानेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव विष्णुरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव ज्वलन्नेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव सर्वतोमुख एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नृसिंह एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भीषण एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भद्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव मृत्युमृत्युरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नमाम्येष ह्येवोत्कृष्ट एष एवाहमेष ह्येवोत्कृष्टस्तस्मादात्मानमेवैनं जानीयादात्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येत्यथैष एव मकारो महाविभूत्यर्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते तस्मादयमनल्पो भिन्नरूपः स्वप्रकाशो ब्रह्मैवाप्ततम उत्कृष्टतम एतदेव ब्रह्मापि सर्वज्ञं महामायं महाविभूत्येतदेवोग्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव वीरमेतद्धि

महाविभूत्येतदेव महदेतद्धि महाविभूत्येतदेव विष्ण्वेतद्धि महाविभूत्येतदेव ज्वलदेतद्धि महाविभूत्येतदेव सर्वतोमुखमेतद्धि महाविभूत्येतदेव नृसिंहमेतद्धि महाविभूत्येतदेव भीषणमेतद्धि महाविभूत्येतदेव भद्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव मृत्युमृत्य्वेतद्धि महाविभूत्येतदेव नमाम्येतद्धि महाविभूत्येतदेवाहमेतद्धि महाविभूति तस्मादकारोकाराभ्यामिममात्मानमाप्ततममुत्कृष्टतमं चिन्मात्रं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वग्रासं सर्वप्रेमास्पदं सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सुविभातमन्विष्याप्ततममुत्कृष्टतमं महामायं महाविभूति सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं परमेव ब्रह्म मकारेण जानीयादात्मैव नृसिंहो देवः परमेव ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीतिह प्रजापतिरुवाच प्रजा-

पतिरुवाच ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ते देवा इममात्मानं ज्ञातुमैच्छंस्तान्हासुरः पाप्मा परिजग्राह त ऐक्षन्त हन्तैनमासुरं पाप्मानं ग्रसाम इत्येतमेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमुग्रमनुग्रं वीरमवीरं महान्तममहान्तं विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतोमुखमसर्वतोमुखं नृसिंहमनृसिंहं भीषणमभीषणंभद्रमभद्रं मृत्युमृत्युममृत्युमृत्युं नमाम्यनमाम्यहमनहं नृसिंहानुष्टुभैव बुबुधिरे तेभ्यो हासावासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिरभवत्तस्मादपक्वकषाय इममेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानं नृसिंहानुष्टुभैव जानीयात्तस्यासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिर्भवति ते देवा ज्योतिरुत्तितीर्षवो द्वितीयाद्भयमेव पश्यन्त इममेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमनुष्टुभान्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थितास्तेभ्यस्तज्ज्योतिरस्य सर्वस्य पुरतः सुविभातमविभातमद्वैतमचिन्त्यमलिङ्गं

स्वप्रकाशमानन्दघनं शून्यमभवदेवंवित्स्वप्रकाशं परमेव ब्रह्म भवति ते देवाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च ससाधनेभ्यो व्युत्थाय निरागारा निष्परिग्रहा अशिखा अयज्ञोपवीता अन्धा बधिरा मुग्धाः क्लीबा मूका उन्मत्ता इव परिवर्तमानाः शान्ता दान्ता उपरतास्तितिक्षवः समाहिता आत्मरतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणवमेव परं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिसमाप्तास्तस्मात्तद्देवानां व्रतमाचरन्नोङ्कारे परे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेत्स आत्मन्येवात्मानं परं ब्रह्म पश्यति ॥ तदेष श्लोकः ॥ शृङ्गेष्वशृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत् । शृङ्गाभ्यां शृङ्गमाबध्य त्रयो देवा उपासत इति ॥ षष्ठः खण्डः ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् भूय एव नो भगवान्विज्ञापयत्विति तथेत्यजत्वादमरत्वादजरत्वादमृतत्वादशोकत्वादमोहत्वादनशनायत्वादपिपासत्वादद्वैतत्वा--

च्चाकारेणेममात्मानमन्विष्योत्कृष्टत्वादुत्पादकत्वादुत्प्रवेष्टृत्वादुत्थापयितृत्वादुद्द्रष्टृत्वादुत्क-
र्तृत्वादुत्पथवारकत्वादुद्ग्रासत्वादुद्भ्रान्तत्वादुत्तीर्णविकृतत्वाच्चोङ्कारेणेममात्मानं परमं
ब्रह्म नृसिंहमन्विष्याकारेणेममात्मानमुकारं पूर्वार्धमाकृष्य सिंहीकृत्योत्तरार्धेन तं
सिंहमाकृष्य महत्त्वान्महस्त्वान्मानत्वान्मुक्तत्वान्महादेवत्वान्महेश्वरत्वान्महासत्त्वान्म-
हाचित्त्वान्महानन्दत्वान्महाप्रभुत्वाच्च मकारार्धेनानेनात्मनैकीकुर्यादशरीरो निरिन्द्रियो-
ऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवं वेद कस्त्वमित्यहमिति
होवाचैवमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानं तस्यादिरयमकारः स एव भवति
सर्वं ह्ययमात्मायं हि सर्वान्तरो न हीदं सर्वमहमिति होवाचैव निरात्मकमात्मै-
वेदं सर्वं तस्मात्सर्वात्मकेनाकारेण सर्वात्मकमात्मानमन्विच्छेद्ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्द-

रूपं सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्धीदं सर्वं सत्सदिति चिद्धीदं सर्वं काशते प्रकाशते
चेति किं सदितीदमिदं नेत्यनुभूतिरिति कैषेतीयमियं नेत्यवचनेनैवानुभवन्नुवाचैवमेव
चिदानन्दावप्यवचनेनैवानुभवन्नुवाच सर्वमन्यदिति स परमानन्दस्य ब्रह्मणो नाम ब्रह्मे-
ति तस्यान्त्योऽयं मकारः स एव भवति तस्मान्मकारेण परमं ब्रह्मान्विच्छेत्किमिदमेवमि-
त्युकार इत्येवाहाविचिकित्सन्नकारेणेममात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्मणानुसंदध्यादुकारेणा-
विचिकित्सन्नशरीरोऽनिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड्भवति य एवं वेद
ब्रह्म वा इदं सर्वमत्तृत्वादुग्रत्वाद्वीरत्वान्महत्त्वाद्विष्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वान्नृसिं-
हत्वाद्भीषणत्वाद्भद्रत्वान्मृत्युमृत्युत्वान्नमामित्वादहंत्वादिति सततं ह्येतद्ब्रह्मोग्रत्वा-
द्वीरत्वान्महत्त्वाद्विष्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वान्नृसिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भद्रत्वान्मृत्युमृत्यु-

सिं० त्वान्नमामित्वादहंत्वादिति तस्मादकारेण परमं ब्रह्मान्विष्य मकारेण मन आद्यवितारं
९९ ॥ मन आदिसाक्षिणमन्विच्छेत्स यदैतत्सर्वमपेक्षते तदैतत्सर्वमस्मिन्प्रविशति स यदा प्रति-
बुध्यते तदेतत्सर्वमस्मादेवोत्तिष्ठति तदेतत्सर्वं निरूत्थ प्रत्यूत्थ संपीड्य संज्वाल्य संभक्ष्य
स्वात्मानमेवैषा ददात्यत्युग्रोऽतिवीरोऽतिमहानतिविष्णुरतिज्वलन्नतिसर्वतोमुखोऽतिनृसिं-
होऽतिभीषणोऽतिभद्रोऽतिमृत्युमृत्युरतिनमाम्यत्यहं भूत्वा स्वे महिम्नि सदा समासते
तस्मादेनमकारार्थेन परेण ब्रह्मणैकीकुर्यादुकारेणाविचिकित्सन्नशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽ-
तमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवं वेद ॥ तदेष श्लोकः ॥ शृङ्गं शृङ्गार्ध-
माकृष्य शृङ्गेणानेन योजयेत् । शृङ्गमेनं परे शृङ्गे तमनेनापि योजयेत् ॥ इति सप्तमः
खण्डः ॥ अथ तुरीयेणोतश्च प्रोतश्च ह्ययमात्मा नृसिंहोऽस्मिन्सर्वमयं सर्वात्मा यं हि ॥ २९

सर्वं नैवातोऽद्वयो ह्ययमात्मैकल एवाविकल्पो न हि वस्तु सदयं ह्योत इव सद्घनोऽयं
चिद्घन आनन्दघन एवैकरसो व्यवहार्यः केनचनाद्वितीय ओतश्च प्रोतश्चैष ओ-
ङ्कार एवं नैवमिति पृष्ट ओमित्येवाह वाग्वा ओङ्कारो वागेवेदं सर्वं न ह्यशब्दमिवेहा-
स्ति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृ-
तमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञाता ह्यय-
मात्मैष ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानमनुजानाति न हीदं सर्वं स्वत आत्मविन्न ह्ययमोतो
नानुज्ञातासंगत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्यस्यानुज्ञाता ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्यनुजानाति
वाग्वा ओङ्कारो वागेवेदं सर्वमनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिद्धीदं सर्वं निरात्मक-
मात्मसात्करोति तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं

हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा प्रज्ञानघन एवायं यस्मा-
त्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातोऽतश्चिद्घन एव न ह्ययमोतो नानुज्ञातैतदात्म्यं हीदं सर्वं
सदैवानुज्ञैकरसो ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्येवानुजानाति वाग्वा ओङ्कारो वागेव ह्यनुजा-
नाति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिदेव ह्यनुज्ञाता तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृतम-
भयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यमविकल्पो ह्यय-
मात्माद्वितीयत्वादविकल्पो ह्ययमोङ्कारोऽद्वितीयत्वादेव चिन्मयो ह्ययमोङ्कारस्तस्मात्परमे-
श्वर एवैकमेव तद्भवत्यविकल्पो नाविकल्पोऽपि नात्र काचन भिदास्ति नैव तत्र काच-
न भिदास्त्यत्र हि भिदामिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति तदेतदद्वयं स्वप्रकाशं महानन्दमात्मैवैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ॥ ३००

ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यम् ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्निम-
मेव नो भगवन्नोङ्कारमात्मानमुपदिशेति तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा नृसिंहश्चिद्रूप एवा-
विकारो ह्युपलब्धः सर्वस्य सर्वत्र न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्य-
दिव स वा एष आत्मा पर एषैव सर्वं तथाहि प्रज्ञैनैषा विद्या जगत्सर्वमात्मा परमा-
त्मैव स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्जानन्नेव ह्यन्यत्रान्यन्न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमो-
रूपानुभूतिस्तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तमिदं रूपमस्यास्य व्यञ्जिका नित्यनिवृत्तापि मूढै-
रात्मैव दृष्टास्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन
सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव तद्यथा वटबीजसामान्यमेकमनेकान्स्वाव्य-
तिरिक्तान्वटान्सबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सन्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्ता-

ॐ वरुणाय नमः । ॐ वायवे नमः । ॐ सोमाय नमः । ॐमीशानाय नमः । तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तत्रयम् । तद्बहिर्भूपुरचतुष्टयं चतुर्द्वारयुतं चक्रकोणचतुष्टयमहावज्रविभूषितम् । तेषु वज्रेषु प्रणवश्रीबीजसम्पुटिताऽमृतबीजद्वयम् । ॐ श्रीं ठं वं श्रीमोमिति । बहिर्भूपुरवीथ्याम्—ॐमाधारशक्त्यै नमः । ॐ मूलप्रकृत्यै नमः । ॐमादिकूर्माय नमः । ॐमनन्ताय नमः । ॐपृथिव्यै नमः । मध्यभूपुरवीथ्याम्—ॐ क्षीरसमुद्राय नमः । ॐ रत्नद्वीपाय नमः । ॐ रत्नमण्डपाय नमः । ॐ श्वेतच्छत्राय नमः । ॐ कल्पकवृक्षाय नमः । ॐ रत्नसिंहासनाय नमः । प्रथमभूपुरवीथ्यामों धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याऽधर्माऽज्ञानाऽवैराग्याऽनैश्वर्यसत्त्वरजस्तमोमायाविद्याऽनन्तपद्माः प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण । अन्तर्वृत्तवीथ्यामोमनुग्रहायै

नमः । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूताऽऽत्मने वासुदेवाय सर्वाऽऽत्मसंयोगयोगपीठाऽऽत्मने नमः । वृत्तावकाशेषु बीजं प्राणं च शक्तिं च दृष्टिं वश्यादिकं तथा । मन्त्रयन्त्राऽऽख्यगायत्रीप्राणस्थापनमेव च । भूतदिक्पालबीजानि यन्त्रस्याऽङ्गानि वै दश । मूलमन्त्रमालामन्त्रकवचदिग्बन्धनमन्त्राश्च । एवंविधमेतद्यन्त्रं महामन्त्रमयं योगधीराऽन्तैः परमन्त्रैरलङ्कृतं षोडशोपचारैरभ्यर्चितं जपहोमाऽऽदिना साधितमेतद्यन्त्रं शुद्धब्रह्मतेजोमयं सर्वाऽभयङ्करं समस्तदुरितक्षयकरं सर्वाऽभीष्टसम्पादकं सायुज्यमुक्तिप्रदमेतत्परमवैकुण्ठमहानाराऽयणयन्त्रं प्रज्वलति । तस्योपरि च निरतिशयाऽऽनन्दतेजोराश्यभ्यन्तरसमासीनं वाचामगोचराऽऽनन्दतेजोराश्याकारं चित्साराऽऽविर्भूताऽऽनन्दविग्रहं बोधाऽऽनन्दस्वरूपं निरतिशयसौन्दर्यपारावारं तुरीयस्वरूपं तुरीयाऽतीतं

चाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दनिरन्तराऽतितुरीयनिरतिशयसौन्दर्याऽऽनन्दपारावारं लावण्यवाहिनीकल्लोलतटिल्लासुरं दिव्यमङ्गलविग्रहं मूर्त्तिमद्भिः परममङ्गलैरुपसेव्यमानं चिदानन्दमयैरनन्तकोटिरविप्रकाशैरनन्तभूषणैरलङ्कृतं सुदर्शनपाञ्चजन्यपद्मगदाऽसिशार्ङ्गमुसलपरिघाऽऽद्यैश्चिन्मयैरनैकाऽऽयुधगणैर्मूर्तिमद्भिस्सुसेवितम्। बाह्यवृत्तवीथ्यां विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्येशाना प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण। श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽङ्कितवक्षसं ब्रह्मकल्पवनाऽमृतपुष्पवृष्टिभिस्सन्ततमानन्दं ब्रह्माऽऽनन्दरसनिर्भरैरसङ्ख्यैरतिमङ्गलं शेषाऽयुतफणाजालविपुलच्छत्रशोभितं तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहं तदङ्गकान्तिनिर्झरैस्ततं निरतिशयब्रह्मगन्धस्वरूपं निरतिशयाऽऽनन्दब्रह्मगन्धविशेषाऽऽकारमनन्तब्रह्मगन्धाऽऽकारसमष्टिविशेषमनन्ताऽऽनन्दतुलसीमाल्यै-

रभिनवं चिदानन्दमयाऽनन्तपुष्पमाल्यैर्विराजमानं तेजःप्रवाहतरङ्गतत्परम्पराभिर्ज्वलन्तं निरतिशयाऽऽनन्दं कान्तिविशेषाऽऽवर्त्तैरभितोऽनिशं प्रज्वलन्तं बोधाऽऽनन्दमयाऽनन्तधूपदीपाऽऽवलिभिरतिशोभितं निरतिशयाऽऽनन्दचामरविशेषैः परिसेवितं निरन्तरनिरुपमनिरतिशयोत्कटज्ञानाऽऽनन्दाऽनन्तगुच्छफलैरलङ्कृतं चिन्मयाऽऽनन्ददिव्यविमानच्छत्रध्वजराजिभिर्विराजमानं परममङ्गलाऽनन्तदिव्यतेजोभिर्ज्वलन्तमनिशं वाचामगोचराऽनन्ततेजोराश्यन्तर्गतमर्धमात्राऽऽत्मकं तुर्यं ध्वन्यात्मकं तुरीयाऽतीतमवाच्यं नादबिन्दुकलाऽध्यात्मस्वरूपं चेत्याद्यनन्ताऽऽकारेणाऽवस्थितं निर्गुणं निष्क्रियं निर्मलं निरवद्यं निरञ्जनं निराकारं निराश्रयं निरतिशयाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणमादिनाराऽयणं ध्यायेदित्युपनिषत्। इत्याथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदि परममोक्षस्वरूपनिरूप-

णद्वारा त्रिपाद्विभूतिपरमवैकुण्ठमहानाराऽयणयन्त्रस्वरूपनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥
ततः पितामहः परिपृच्छति भगवन्तं महाविष्णुं भगवञ्छुद्धाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षण-
परब्रह्मणस्तव कथं विरुद्धवैकुण्ठप्राऽऽसादप्राऽऽकारविमानाऽऽद्यनन्तवस्तुभेदः। सत्य-
मेवोक्तमिति भगवान्महाविष्णुःपरिहरति। यथा शुद्धसुवर्णस्य कटकमकुटाऽङ्गदाऽऽदि-
भेदः। यथा समुद्रसलिलस्य स्थूलसूक्ष्मतरङ्गफेनबुद्बुदकरकलवणपाषाणाऽऽद्यनन्तवस्तु-
भेदः। यथा भूमेः पर्वतवृक्षतृणगुल्मलताऽऽद्यनन्तवस्तुभेदः। तथैवाऽद्वैतपरमाऽऽन-
न्दलक्षणपरब्रह्मणो मम सर्वाऽद्वैतमुपपन्नं भवत्येव। मत्स्वरूपमेव सर्वं मद्व्यतिरिक्तम-
णुमात्रं न विद्यते। पुनःपितामहःपरिपृच्छति। भगवन् परमवैकुण्ठ एव परममोक्षः।
परममोक्षस्त्वेक एव श्रूयते सर्वत्र। कथमनन्तवैकुण्ठाश्चाऽनन्ताऽनन्तसमुद्राऽऽदयश्चा-
ऽनन्तमूर्तयस्सन्तीति। तथेति होवाच भगवान्महाविष्णुः। एकस्मिन्नविद्यापादेऽनन्तको-
टिब्रह्माऽण्डानि साऽऽवरणानि श्रूयन्ते। तस्मिन्नेकस्मिन्नण्डे बहवो लोकाश्च बहवो वैकु-
ण्ठाश्चाऽनन्तविभूतयश्च सन्त्येव। सर्वाऽण्डेष्वनन्तलोकाश्चाऽनन्तवैकुण्ठास्सन्तीति सर्वेषां
खल्वभिमतम्। पादत्रयेऽपि किं वक्तव्यं निरतिशयाऽऽनन्दाऽऽविर्भावो मोक्ष इति मोक्षल-
क्षणं पादत्रयेवर्तते। तस्मात्पादत्रयं परममोक्षः। पादत्रयं परमवैकुण्ठः। पादत्रयं परमकैव-
ल्यमिति। ततश्शुद्धचिदानन्दब्रह्मविलासाऽऽनन्दाश्चाऽनन्तपरमाऽऽनन्दविभूतयश्चाऽन-
न्तवैकुण्ठाश्चाऽनन्तपरमाऽऽनन्दसमुद्राऽऽदयस्सन्त्येव। उपासकस्ततोऽभ्येत्यैवंविधं
नाराऽयणं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैरभ्यर्च्य निरतिशयाऽद्वैतपरमा-
ऽऽनन्दलक्षणो भूत्वा तदग्रे साऽवधानेनोपविश्याऽद्वैतयोगमास्थाय सर्वाऽद्वैतपरमाऽऽन-

०म० न्दलक्षणाऽखण्डाऽमिततेजोराश्याकारं विभाव्योपासकस्स्वयं शुद्धबोधाऽऽनन्दमयाऽमृ- उ०
०४॥ तनिरतिशयाऽऽनन्दतेजोराश्याकारो भूत्वा महावाक्यार्थमनुस्मरन् ब्रह्माऽहमस्मि अह-
मस्मि ब्रह्माऽहमस्मि योऽहमस्मि ब्रह्माऽहमस्मि अहमेवाऽहं मां जुहोमि स्वाहा अहं ब्रह्मेति
भावनया यथा परमतेजो महानदीप्रवाहपरमतेजःपारावारे प्रविशति । यथा परमतेजः
पारावारतरङ्गाः परमतेजःपारावारे प्रविशन्ति । तथैव सच्चिदानन्दाऽऽत्मोपासकस्सर्वपरि-
पूर्णाऽद्वैतपरमाऽऽनन्दलक्षणे परब्रह्मणि नाराऽयणे मयि सच्चिदानन्दाऽऽत्मकोऽहमजोऽहं
परिपूर्णोऽहमस्मीति प्रविवेश । तत उपासको निस्तरङ्गाऽद्वैताऽपारनिरतिशयसच्चिदा-
नन्दसमुद्रो बभूव । यस्त्वनेन मार्गेण सम्यगाचरति स नाराऽयणो भवत्यसंशयमेव ।
अनेन मार्गेण सर्वे मुनयस्सिद्धिं गताः । असङ्ख्याताः परमयोगिनश्च सिद्धिं गताः । ॥५०४॥

ततश्शिष्यो गुरुं परिपृच्छति । भगवन् त्साऽऽलम्बनिरालम्बयोगौ कथमिति ब्रूहि ।
साऽऽलम्बस्तु समस्तकर्माऽतिदूरतया करचरणाऽऽदिमूर्तिविशिष्टं मण्डलाऽऽद्यालम्बनँ
साऽऽलम्बयोगः । निरालम्बस्तु समस्तनामरूपकर्माऽतिदूरतया सर्वकामाऽऽद्यन्तःकरण-
वृत्तिसाक्षितया तदालम्बनशून्यतया च भावनं निरालम्बयोगः । अथ च निरालम्बयोगा-
ऽधिकारी कीदृशो भवति । अमानित्वाऽऽदिलक्षणोपलक्षितो यः पुरुषस्स एव निरालम्ब-
योगाऽधिकारी कार्यः कश्चिदस्ति । तस्मात्सर्वेषामधिकारिणामनधिकारिणां भक्तियोग एव
प्रशस्यते । भक्तियोगो निरुपद्रवः । भक्तियोगान्मुक्तिः । बुद्धिमतामनायासेनाऽचिरादेव
तत्त्वज्ञानं भवति । तत्कथमिति । भक्तवत्सलस्स्वयमेव सर्वेभ्यो मोक्षविघ्नेभ्यो भक्तिनिष्ठान्
त्सर्वान् परिपालयति । सर्वाऽभीष्टान्प्रयच्छति । मोक्षं दापयति । चतुर्मुखाऽऽदीनां सर्वे-

षामपि विना विष्णुभक्त्या कल्पकोटिभिर्मोक्षो न विद्यते। कारणेन विना कार्यं नोदेति। भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदाऽपि न जायते। तस्मात्त्वमपि सर्वोपायान्परित्यज्य भक्तिमाश्रय। भक्तिनिष्ठो भव। भक्तिनिष्ठो भव। भक्त्या सर्वसिद्धयस्सिध्यन्ति। भक्त्यसाध्यं न किञ्चिदस्ति। एवंविधं गुरूपदेशमाकर्ण्य सर्वं परमतत्त्वरहस्यमवबुध्य सर्वसँशयान्विधूय क्षिप्रमेव मोक्षँ साधयामीति निश्चित्य ततश्शिष्यस्समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारं कृत्वा गुरुभ्यो गुरुपूजां विधाय गुर्वनुज्ञया क्रमेण भक्तिनिष्ठो भूत्वा भक्त्यतिशयेन पक्वं विज्ञानं प्राप्य तस्मादनायासेन शिष्यः क्षिप्रमेव साक्षान्नाराऽयणो बभूवेत्युपनिषत् ॥ ततः प्रोवाच भगवान् महाविष्णुश्चतुर्मुखमवलोक्य ब्रह्मन् परमतत्त्वरहस्यं ते सर्वं कथितम्। तत्स्मरणमात्रेण मोक्षो भवति। तदनुष्ठानेन सर्वमविदितं विदितं भवति। यत्स्वरूपज्ञानिनस्सर्वमवि

दितं विदितं भवति। तत्सर्वं परमरहस्यं कथितम्। गुरुः क इति। गुरुस्साक्षादादिनाराऽयणः पुरुषः। स आदिनाराऽयणोऽहमेव। तस्मान्मामेकँ शरणं व्रज। मद्भक्तिनिष्ठो भव। मदीयोपासनां कुरु। मामेव प्राऽऽप्स्यसि। मद्व्यतिरिक्तँ सर्वं बाधितम्। मद्व्यतिरिक्तमबाधितं नकिञ्चिदस्ति। निरतिशयाऽऽनन्दाऽद्वितीयोऽहमेव। सर्वपरिपूर्णोऽहमेव। सर्वाऽऽश्रयोऽहमेव। वाचामगोचरनिराकारपरब्रह्मस्वरूपोऽहमेव। मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते। इत्येवं महाविष्णोः परमिममुपदेशं लब्ध्वा पितामहः परमाऽऽनन्दं प्राऽप। विष्णोः कराऽभिमर्शनेन दिव्यज्ञानं प्राऽऽप्य पितामहस्ततस्समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैर्महाविष्णुं प्रपूज्य प्राऽञ्जलिर्भूत्वा विनयेनोपसङ्गम्य भगवन् भक्तिनिष्ठां मे प्रयच्छ। त्वदभिन्नं मां परिपालय कृपाऽऽलय। तथैव साधु-

० साध्विति साधुप्रशँसापूर्वकं महाविष्णुः प्रोवाच । मदुपासकस्सर्वोत्कृष्टस्स भवति । मदु- उ०
६॥ पासनया सर्वमङ्गलानि भवन्ति । मदुपासनया सर्वं जयति । मदुपासकस्सर्ववन्द्यो भवति ।
मदीय्योपासकस्याऽसाध्यं न किञ्चिदस्ति । सर्वेबन्धाः प्रविनश्यन्ति । सद्वृत्तामिव सर्वे
देवास्तँ सेवन्ते । महाश्रेयाँसि च सेवन्ते । मदुपासकस्तस्मान्निरतिशयाऽद्वैतपरमा-
ऽऽनन्दलक्षणपरब्रह्म भवति । योवै मुमुक्षुरनेन मार्गेण सम्यगाचरति स परमाऽऽनन्द-
लक्षणपरब्रह्म भवति । यस्तु परम तत्त्वरहस्याऽऽथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदमधीते स
सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति । ज्ञानाऽज्ञानकृतेभ्यः पातकेभ्यो मुक्तो भवति ।
महापातकेभ्यः पूतो भवति । रहस्यकृतप्रकाशकृतचिरकालाऽत्यन्तकृतेभ्यस्तेभ्य-
स्सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति । स सकललोकाञ्जयति । स सकलमन्त्रजपनिष्ठो ॥५०६॥

भवति । स सकलवेदाऽन्तरहस्याऽधिगतपरमाऽर्थज्ञो भवति । स सकलभोगभुग्भ-
वति । स सकलयोगविद्भवति । स सकलजगत्परिपालको भवति । सोऽद्वैतपरमाऽऽन-
न्दलक्षणपरब्रह्म भवति । इदं परमतत्त्वरहस्यं न वाच्यं गुरुभक्तिविहीनाय । न चाऽशु-
श्रूषवे वाच्यम् । न तपोविहीनायनाऽस्तिकाय । न दाम्भिकाय मद्भक्तिविहीनाय । मात्सर्या-
ङ्किततनवे न वाच्यम् । न वाच्यं मदसूयापराय कृतघ्नाय । इदं परमरहस्यं मद्भक्तेष्वभिधा-
स्यति । मद्भक्तिनिष्ठो भूत्वा मामेव प्राऽऽप्स्यति । आवयोर्य इमँ संवादमध्येष्यति । स
नरो ब्रह्मनिष्ठो भवति । श्रद्धावाननसूयुश्शृणुयात्पठति वा य इमँ संवादमावयो स्स
पुरुषोमत्सायुज्यमेति । ततो महाविष्णुस्तिरोदधे । ततो ब्रह्मा स्वस्थानं जगामेत्युप-
निषत् ॥ इत्याथर्वणमहानाराऽयणोपनिषदि परमसायुज्यमुक्तिस्वरूपनिरूपणं नामाऽष्ट-

मोऽध्यायः ॥ उत्तरकाण्डस्समाप्तः ॥ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः । इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथाऽद्वयतारकोपनिषत् ॥ ॐ द्वैताऽसम्भवविज्ञानसंसिद्धाऽद्वयतारकम् । तारकं ब्रह्मेति गीतं वन्दे श्रीरामवैभवम् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः । ॐ अथाऽतोऽद्वयतारकोपनिषदं व्याख्यास्यामो यतये जितेन्द्रियाय शमदमाऽऽदिषड्गुणपूर्णाय । चित्स्वरूपोऽहमिति सदा भावयन् त्सम्यङ्निमीलिताऽक्षः किञ्चिदुन्मीलिताऽक्षो वाऽन्तर्दृष्ट्या भ्रूदहरादुपरि सच्चिदानन्दतेजःकूटरूपं परम्ब्रह्माऽवलोकयन् तद्रूपो भवति । गर्भजन्मजरामरणसँसारमहद्भयात् सन्तारयति तस्मात्तारकमिति । जीवेश्वरौ मायिकौ विज्ञाय सर्वविशेषं नेति नेतीति विहाय यदवशिष्यते तदद्वयं ब्रह्म तत्सिध्यै लक्ष्यत्रयाऽनुसन्धानः कर्तव्यः । ॥५०७॥

देहमध्ये ब्रह्मनाडी सुषुम्ना सूर्यरूपिणी पूर्णचन्द्राऽऽभा वर्तते । सा तु मूलाऽऽधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगामिनी भवति । तन्मध्ये तटित्कोटिसमानकान्त्या मृणालसूत्रवत्सूक्ष्माऽङ्गी कुण्डलिनीति प्रसिद्धाऽस्ति । तां दृष्ट्वा मनसैव नरस्सर्वपापविनाशद्वारा मुक्तो भवति । फालोर्ध्वगललाटविशेषमण्डले निरन्तरं तेजस्तारकयोगविस्फुरणेन पश्यति चेत्सिद्धो भवति । तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये तत्र फूत्कारशब्दो जायते । तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यगतनीलज्योतिस्थलं विलोक्याऽन्तर्दृष्ट्या निरतिशयसुखं प्राऽऽप्नोति । एवँ हृदये पश्यति । एवमन्तर्लक्ष्यलक्षणं मुमुक्षुभिरुपाऽऽस्यम् ॥ अथ बहिर्लक्ष्यलक्षणं नासिकाऽग्रे चतुर्भिष्षड्भिरष्टभिर्दशभिर्द्वादशभिः क्रमादङ्गुलाऽन्ते नीलद्युतिश्यामत्वसदृग्र(द्र)क्तभङ्गीस्फुरत्पीतशुक्लवर्णद्वयोपेतव्योम यदि पश्यति । स तु योगी भवति । चलदृष्ट्या

व्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा (आपगा) वर्तन्ते । तद्दर्शनेन योगी भवति । तप्तकाञ्चनसङ्काशज्योतिर्मयूखा अपाङ्गाऽन्ते भूमौ वा पश्यति । तद्दृष्टि स्थिरा भवति । शिर्षोपारि द्वादशाऽङ्गुलसमीक्षितुरमृतत्वं भवति । यत्र कुत्र स्थितस्य शिरसि व्योमज्योतिर्दृष्टं चेत्स तु योगी भवति ॥ अथ मध्यलक्ष्यलक्षणं प्रातश्चित्राऽऽदिवर्णाऽखण्डसूर्यचक्रवद्वह्निज्वालाऽऽवलीवत्तद्विहीनाऽन्तरिक्षवत्पश्यति । तदाकाराऽऽकारितयाऽवतिष्ठति । तद्भूयोदर्शनेन गुणरहिताऽऽकाशं भवति । विष्फुरत्तारकाऽऽकारसन्दीप्यमानाऽगाढतमोपमं परमाऽऽकाशं भवति । कालाऽनलसमद्योतमानं महाऽऽकाशं भवति । सर्वोत्कृष्टपरमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाऽऽकाशं भवति । कोटिसूर्यप्रकाशवैभवसङ्काशँ सूर्याऽऽकाशं भवति । एवं बाह्याऽभ्यन्तरस्थव्योमपञ्चकं तारकलक्ष्यम् । तद्दर्शी

विमुक्तफलस्तादृग्व्योमसमानो भवति । तस्मात्तारक एव लक्ष्यममनस्कफलप्रदं भवति । तत्तारकं द्विविधं पूर्वाऽर्धतारकमुत्तराऽर्धममनस्कं चेति । तदेष श्लोको भवति । तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविधानतः । पूर्वं तु तारकं विद्यादमनस्कं तदुत्तरमिति। अक्ष्यन्तस्तारयोश्चन्द्रसूर्यप्रतिफलनं भवति । तारकाभ्याँ सूर्यचन्द्रमण्डलदर्शनं ब्रह्माऽण्डमिव पिण्डाऽण्डशिरोमध्यस्थाऽऽकाशे रवीन्दुमण्डलद्वितयमस्तीति निश्चित्य तारकाभ्यां तद्दर्शनमात्राण्युभयैक्यदृष्ट्या मनोयुक्तं ध्यायेत् । तद्योगाऽभावे इन्द्रियप्रवृत्तेरनवकाशात् । तस्मादन्तर्दृष्ट्या तारकएवाऽनुसन्धेयः । तत्तारकं द्विविधं मूर्तितारकममूर्तितारकं चेति । यदिन्द्रियाऽन्तं तन्मूर्तिमत् । यद्भ्रूयुगाऽतीतं तदमूर्तिमत् । सर्वत्राऽन्तः पदाऽर्थविवेचने मनोयुक्ताऽभ्यास इष्यते । तारकाभ्यां तदूर्ध्वस्थसत्त्वदर्शनान्मनो-

ता० युक्तेनाऽन्तरीक्षणेन सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव। तस्माच्छुक्लतेजोमयं ब्रह्मेति सिद्धम्। उ०
७९॥ तद्ब्रह्म मनस्सहकारिचक्षुषांऽन्तर्दृष्ट्या वेद्यं भवति। एवममूर्तितारकमपि मनोयुक्तेन चक्षु-
षैव दहरादिकं वेद्यं भवति रूपग्रहणप्रयोजनस्य मनश्चक्षुरधीनत्वाद्बाह्यवदान्तरेऽप्या-
त्ममनश्चक्षुस्संयोगेनैव रूपग्रहणकार्योदयात्। तस्मान्मनोयुक्ताऽन्तर्दृष्टिस्तारकप्रकाशा
भवति। भ्रूयुगमध्यबिले दृष्टिं तद्द्वारोर्ध्वस्थिततेज आविर्भूतं तारकयोगो भवति। तेन
सह मनोयुक्तं तारकँ सुसंयोज्य प्रयत्नेन भ्रूयुग्मँ साऽवधानतया किञ्चिदूर्ध्वमुत्क्षेपयेत्।
इति पूर्वभागी तारकयोगः। उत्तरं त्वमूर्तिमदमनस्कमित्युच्यते। तालुमूलोर्ध्वभागे
महाञ् ज्योतिर्मयूखो (ण्डलो) वर्तते। तद्योगिभिर्ध्येयम्। तस्मादणिमाऽऽदिसिद्धिर्भ-
वति। अन्तर्बाह्यलक्ष्ये दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायाँ सत्याँ शाम्भवी मुद्रा भवति। ॥८०९।

तन्मुद्राऽऽरूढज्ञानि (ना) निवासाति (द्) भूमिः पवित्रा भवति। तद्दृष्ट्वा सर्वे
लोकाः पवित्रा भवन्ति। तादृशपरमयोगिपूजा यस्य लभ्यते सोऽपि मुक्तो भवति।
अन्तर्लक्ष्यजलज्योतिस्स्वरूपं भवति। परमगुरूपदेशेन सहस्राऽरे जलज्योतिर्वा बुद्धि-
गुहानिहितज्योतिर्वा षोडशाऽन्तस्थतुरीयचैतन्यं वाऽन्तर्लक्ष्यं भवति। तद्दर्शनँ सदा-
चार्यमूलम्। आचार्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः। योगज्ञो योगनिष्ठश्च सदा-
योगाऽऽत्मकश्शुचिः॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुरषज्ञो विशेषतः। एवं लक्षणसम्पन्नो गुरुरि-
त्यभिधीयते॥ गुशब्दस्त्वन्धकारस्स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः। अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरि-
त्यभिधीयते॥ गुरुरेव परम्ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः॥ गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव पराऽय-
णम्॥ गुरुरेव परा काष्ठा गुरुरेव परन्धनम्। यस्मात्तदुपदेष्टाऽसौ तस्माद्गुरुतरो गुरु-

२६० रिति । यस्सकृदुच्चारयति तस्य सँसारमोचनं भवति । सर्वजन्मकृतं पापं तत्क्षणा- ३०
१०॥ देव नश्यति । सर्वान्कामानवाप्नोति । सर्वपुरुषाऽर्थसिद्धिर्भवति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥
ॐ पूर्णमदइति शान्तिः ॥ इत्यद्वयतारकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ रामरहस्योपनिषत् ॥ कैवल्यश्रीस्वरूपेण राजमानं महोऽव्ययम् । प्रतियो-
गिविनिर्मुक्तं श्रीरामपदमाश्रये ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिरिति शान्तिः । ॐ रहस्यँ रामतपनं वासु-
देवं च मुद्गलम् । शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षुं महच्छारीरकँ शिखा ॥ १ ॥ ॐ सनकाऽऽद्या-
योगिवर्या अन्ये च ऋषयस्तथा । प्रह्लादाऽऽद्या विष्णुभक्ता हनूमन्तमथाऽब्रुवन् ॥ २ ॥
वायुपुत्र महाबाहो किं तत्त्वं ब्रह्मवादिनाम् । पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादश-
स्वपि ॥ ३ ॥ चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु (विद्यास्वाध्यात्मिकेऽपिच । सर्वेषु विद्यादानेषु विघ्नसू- ॥५१०॥
र्येशशक्तिषु । एतेषु मध्ये किं तत्त्वं) कथय त्वं महाबल ॥३॥ हनूमान् होवाच ॥ भो
योगीन्द्राश्च ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैवच ॥ शृणुध्वं मामकीं वाचं भवबन्धविनाशि-
नीम् ॥ ४ ॥ एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वं च ब्रह्मतारकम् । राम एव परम्ब्रह्म राम एव परं
तपः ॥ राम एव परं तत्त्वँ श्रीरामो ब्रह्मतारकम् ॥ ५ ॥ वायुपुत्रेणोक्तास्ते योगीन्द्रा-
ऋषयो विष्णुभक्ता हनूमन्तं पप्रच्छुः । रामस्याऽङ्गानि नो ब्रूहीति । हनूमान्होवाच ।
वायुपुत्रं विघ्नेशं वाणीं दुर्गां क्षेत्रपालकँ सूर्यं चन्द्रं नाराऽयणं नारसिँह्मं वायुदेवं वाराहं
तत्सर्वान् त्समात्रान् त्सीतां लक्ष्मणँ शत्रुघ्नं भरतं बिभीषणँ सुग्रीवमङ्गदं जाम्बवन्तं प्रण-
वमेतान् रामस्याऽङ्गानि जानीथाः । तान्यङ्गानि विना रामो विघ्नकरो भवति । पुनर्वा-
युपुत्रेणोक्तास्ते हनूमन्तं पप्रच्छुः । आञ्जनेय महाबल विप्राणां ग्रहस्थानां प्रणवाऽधि-

०रह० कारः कथं स्यादिति । स होवाच श्रीराम एवोवाचेति । येषामेव षडक्षराऽधिकारो उ०
२२॥ वर्तते तेषां प्रणवाऽधिकारस्स्यान्नाऽन्येषाम् । केवलमकारोकारमकाराऽर्धमात्रासहितं
प्रणवमूह्य यो राममन्त्रं जपति तस्य शुभकरोऽहं स्याम् । तस्य प्रणवस्याऽकारस्योका-
रस्य मकारस्याऽर्धमात्रायाश्च ऋषिश्छन्दो देवता तत्तद्वर्णा वर्णावस्थानँ स्वरवेदाऽग्निगु-
णानुच्चार्याऽन्वहं प्रणवमन्त्राद्द्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रं यो जपेत् स रामो भव-
तीति रामेणोक्तास्तस्माद्रामाऽङ्गं प्रणवः कथित इति ॥ विभीषण उवाच ॥ सिंहाऽऽसने
समासीनँ रामं पौलस्त्यसूदनम् । प्रणम्य दण्डवद्भूमौ पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
रघुनाथ महाबाहो केवलं कथितं त्वया । अङ्गानाँ सुलभं चैव कथनीयं च सौल-
भम् ॥ ७ ॥ श्रीराम उवाच । अथ पञ्च दण्डकानि पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्मघ्नो गुरुहननः ॥९ २२॥

कोटियतिघ्नोऽनेककृतपापो यो मम षण्णवतिकोटिनामानि जपति तेभ्यः पापेभ्यः प्रमु-
च्यते । स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न किम् । पुनरुवाच बिभीषणः । तत्राऽप्य-
शक्तोऽयं किं करोति । स होवाचेमम् । कैकसेय पुरश्चरणविधावशक्तो यो मम महोप-
निषदं मम गीतां मन्नामसहस्रं मद्विश्वरूपं ममाऽष्टोत्तरशतँ रामशताऽभिधानं नारदोक्त-
स्तवराजँ हनूमत्प्रोक्तं मन्त्रराजाऽऽत्मकस्तवँ सीतास्तवं च रामषडक्षरीत्यादिभिर्मन्त्रैर्यो
मां नित्यँ स्तौति तत्सदृशो भवेन्न किं भवेन्न किम् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ सन-
काऽऽद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । आञ्जनेय महाबल तारकब्रह्मणो रामचन्द्रस्य
मन्त्रग्रामं नो ब्रूहीति । हनूमान्होवाच । वह्निस्थँ शयनं विष्णोरर्धचन्द्रविभूषितम् ।
एकाऽक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजस्सुरद्रुमः ॥ १ ॥ ब्रह्मा मुनिस्स्याद्गायत्रं छन्दो रामोऽस्य

१२६० देवता । दीर्घाऽर्धेन्दुयुजाऽङ्गानि कुर्याद्द्व्यात्मनो मनोः ॥ २ ॥ बीजशक्त्यादिबीजेन
१.२॥ इष्टाऽर्थे विनियोजयेत् । सरयूतीरमन्दारवेदिकापङ्कजाऽऽसने ॥ ३ ॥ श्यामं वीराऽऽस-
नाऽऽसीनं ज्ञानमुद्रोपशोभितम् । वामोरुन्यस्ततद्धस्तं सीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥ ४ ॥
अवेक्षमाणमात्मानमात्मन्यमिततेजसम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशं केवलं मोक्षकाङ्क्षया
॥ ५ ॥ चिन्तयन्परमाऽऽत्मानं भानुलक्षं जपेन्मनुम् । वह्निर्नाराऽयणो नाड्यो जाठरः
केवलोऽपि च ॥ ६ ॥ द्व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयँ सर्वाऽभीष्टप्रदस्ततः । एकाऽक्षरोक्तमृ-
ष्यादि स्यादाद्येन षडङ्गकम् ॥ ७ ॥ तारमायारमाऽनङ्गवाक्स्व (न्तस्व) बीजैश्चषड्विधः ।
त्र्यक्षरो मन्त्रराजस्स्यात्सर्वाऽभीष्टफलप्रदः ॥ ८ ॥ द्व्यक्षरश्चन्द्रभद्राऽन्तो द्विविधश्चतु-
रक्षरः । ऋष्यादि पूर्ववज्ज्ञेयमेतयोश्चविचक्षणैः ॥ ९ ॥ सप्रतिष्ठौ रमौ वायौ हृत्प- ॥८१२॥

श्चाऽर्णो मनुर्मतः । विश्वामित्रऋषिः प्रोक्तः पङ्क्तिश्छन्दोऽस्य देवता ॥ १० ॥ राम-
भद्रो बीजशक्तिः प्रथमाऽर्णमिति क्रमात् । भ्रूमध्ये हृदि नाभ्यूर्वोः पादयोर्विन्यसेन्म-
नुम् ॥ ११ ॥ षडङ्गं पूर्ववद्विद्यान्मन्त्राऽर्णैर्मनुनाऽस्त्रकम् । मध्ये वनं कल्पतरोर्मूले
पुष्पलताऽऽसने ॥ १२ ॥ लक्ष्मणेन प्रगुणितमक्ष्णः कोणेन सायकम् । अवेक्षमाणं
जानक्या कृतव्यजनमीश्वरम् ॥ १३ ॥ जटाभारलसच्छीर्षं श्यामं मुनिगणाऽऽवृतम् ।
लक्ष्मणेन धृतच्छत्रमथवा पुष्पकोपरि ॥ १४ ॥ दशाऽऽस्यमथनँ शान्तँ ससुग्रीवविभीष-
णम् । एवं लब्ध्वा जयाऽर्थी तु वर्णलक्षं जपेन्मनुम् ॥ १५ ॥ स्वकामशक्तिवाग्लक्ष्मी-
स्तवाऽऽद्याः पञ्चवर्णकाः । षडक्षरष्षड्विधस्स्याच्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥ १६ ॥ पञ्चाशन्मातृका-
मन्त्रवर्णप्रत्येकपूर्वकम् । लक्ष्मीवाङ्मन्मथाऽऽदिश्च ताराऽऽदिस्स्यादनेकधा ॥ १७ ॥

श्रीमाया(राम)मन्मथैकैकं बीजाऽऽद्यन्तर्गतो मनुः। चतुर्वर्णस्स एव स्यात्षड्वर्णो वाञ्छित-
प्रदः ॥ १८ ॥ स्वाहाऽन्तो हुंफडन्तो वा नत्यन्तो वा भवेदयम् । अष्टाविँशत्युत्तरशत-
भेदष्षड्वर्ण ईरितः ॥ १९ ॥ ब्रह्मा संमोहनश्शक्तिर्दक्षिणामूर्त्तिरेव च । अगस्त्यश्च शिवः
प्रोक्ता मुनयोऽनुक्रमादिमे ॥ २० ॥ छन्दो गायत्रसंज्ञं च श्रीरामश्चैव देवता । अथवा
कामबीजादेर्विश्वामित्रो मुनिर्मनोः ॥२१॥ छन्दो देव्यादिगायत्री रामभद्रोऽस्य देवता ।
बीजशक्ती यथापूर्वं षड्वर्णान्विन्यसेत्क्रमात् ॥ २२ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृन्नाभ्यूरुषु
पादयोः । बीजैष्षड्दीर्घयुक्तैर्वा मन्त्राऽर्णैर्वा षडङ्गकम् ॥ २३ ॥ कालाऽम्भोधरकान्ति-
कान्तमनिशं वीराऽऽसनाऽध्यासितं मुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताऽम्बुजं जानुनि ।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युन्निभां राघवं पश्यन्तं मुकुटाऽङ्गदाऽऽदिविविधाऽऽक-

ल्पोज्ज्वलाऽङ्गं भजे ॥ २४ ॥ रामश्च चन्द्रभद्राऽन्तो ङेऽन्तो नतियुतो द्विधा । सप्ता-
ऽक्षरो मन्त्रराजस्सर्वकामफलप्रदः ॥ २५ ॥ ताराऽऽदिसहितस्सोऽपि द्विविधोऽष्टा-
ऽक्षरो मतः । तारं रामश्चतुर्थ्यन्तः क्रोडाऽस्त्रं वन्हितल्पगा ॥ २६ ॥ अष्टाऽर्णोयं परो
मन्त्रो ऋष्यादिस्स्यात्षडर्णवत् । पुनरष्टाऽक्षरस्याऽथ राम एव ऋषिस्स्मृतः ॥ २७ ॥
गायत्रं छन्द इत्यस्य देवता राम एव च । तारँ श्रीबीजयुग्मञ्च बीजशक्त्यादयो-
मताः ॥ २८ ॥ षडङ्गं च ततः कुर्यान्मन्त्राऽर्णैरेव बुद्धिमान् । तारं श्रीबीजयुग्मं च
रामाय नम उच्चरेत् ॥ २९ ॥ ग्लौमों बीजं वदेन्मायां हृद्रामाय पुनश्च ताम् । शिवो-
मारामन्त्रोऽयं वस्वर्णस्तु वसुप्रदः ॥ ३० ॥ ऋषिस्सदाशिवः प्रोक्तो गायत्रं छन्द
उच्यते । शिवोमारामचन्द्रोऽत्र देवता परिकीर्तितः ॥ ३१ ॥ दीर्घया माययाऽङ्गानि

ह० तारपञ्चाऽर्णयुक्तया । रामं त्रिणेत्रँ सोमाऽर्धधारिणँ शूलिनं परम् ॥ भस्मोद्धूलितसर्वाऽङ्गं उ०
.४॥ कपर्दिनमुपाऽऽस्महे ॥ ३२ ॥ रामाऽभिरामाँ सौन्दर्यसीमाँ सोमाऽवतँसिकाम् । पाशा-
ऽङ्कुशधनुर्बाणधरां ध्यायेत्त्रिलोचनाम् ॥ ३३ ॥ ध्यायन्नेवं वर्णलक्षं जपतर्पणतत्परः ।
बिल्वपत्रैः फलैः पुष्पैस्तिलाऽऽज्यैः पङ्कजैर्हुनेत् ॥ ३४ ॥ स्वयमायान्ति निधयस्सि-
द्धयश्च सुरेप्सिताः । पुनरष्टाऽक्षरस्याऽथ ब्रह्मगायत्रराघवाः ॥ ३५ ॥ ऋष्यादयस्तु
विज्ञेयाश्श्रीबीजं ममशक्तिकम् । तत्प्रीत्यै विनियोगश्च मन्त्राऽर्णैरङ्गकल्पना ॥ ३६ ॥
केयूराऽङ्गदकङ्कणैर्मणिगणैर्विद्योतमानँ सदा रामं पार्वणचन्द्रकोटिसदृशच्छत्रेण वै
राजितम् । हेमस्तम्भसहस्रषोडशयुते मध्ये महामण्डपे देवेशं भरताऽऽदिभिः परिवृतँ
रामं भजे श्यामलम् ॥ ३७ ॥ किं मन्त्रैर्बहुभिर्विनश्वरफलैरायाससाध्यैर्वृथा किञ्चिल्लो- ॥५१४॥

भवितानमात्रविफलैस्सँसारदुःखाऽऽवहैः । एकस्सन्नपि सर्वमन्त्रफलदो लोभाऽऽदि-
दोषोज्झितश्श्रीरामश्शरणं ममेति सततं मन्त्रोऽयमष्टाऽक्षरः ॥ ३८ ॥ एवमष्टाऽक्षर-
स्सम्यक् सप्तधा परिकीर्तितः । रामसप्ताऽक्षरो मन्त्र आद्यन्ते तारसंयुतः ॥ ३९ ॥
नवाऽर्णो मन्त्रराजस्स्याच्छेषँ षड्वर्णवन्न्यसेत् । जानकीवल्लभं ङेऽन्तं वन्हेर्जायाहुमा-
दिकम् ॥ ४० ॥ दशाऽक्षरोऽयं मन्त्रस्स्यात्सर्वाऽभीष्टफलप्रदः । दशाऽक्षरस्य मन्त्रस्य
वसिष्ठोऽस्य ऋषिर्विराट् ॥ ४१ ॥ छन्दोऽस्य देवता रामस्सीतापाणिपरिग्रहः । आद्यो
बीजं द्विठश्शक्तिः कामेनाऽङ्गं क्रिया मता ॥ ४२ ॥ शिरोललाटभ्रूमध्ये तालुकर्णे
(ण्ठे) षु हृद्यपि । नाभ्यूरुजानुपादेषु दशाऽर्णान्विन्यसेन्मनोः ॥ ४३ ॥ अयोध्या-
नगरे रत्नचित्रे सौवर्णमण्डपे । मन्दारपुष्पैराबद्धविताने तोरणाऽञ्चिते ॥ ४४ ॥ सिंहा-

२६० ऽऽसने समासीनं पुष्पकोपरि राघवम् । रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्दिव्ययानगतैश्शुभैः ॥ ४५ ॥
१.१५॥ सँस्तूयमानं मुनिभिः प्रह्वैश्च परिसेवितम् । सीताऽलङ्कृतवामाऽङ्गं लक्ष्मणेनोपसेवि-
तम् ॥ ४६ ॥ श्यामं प्रसन्नवदनँ सर्वाऽऽभरणभूषितम् । ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्ष
मनन्यधीः ॥ ४७ ॥ रामं ङेऽन्तं धुनुष्पाणयेऽन्तस्स्याद्वन्हिसुन्दरी । दशाऽक्षरोऽयं मन्त्र
स्स्यान्मुनिर्ब्रह्मा विराट् स्मृतः ॥ ४८ ॥ छन्दस्तु देवता प्रोक्तो रामो राक्षसमर्दनः । शेषं
तु पूर्ववत्कुर्याच्चापबाणधरँ स्मरेत् ॥ ४९ ॥ तारमायारमाऽनङ्गवाक्स्वबीजैश्च षड्विधः ।
दशाऽर्णो मन्त्रराजस्स्याद्रुद्रवर्णाऽऽत्मको मनुः ॥ ५० ॥ शेषं षडर्णवज्ज्ञेयं न्यासध्या-
नाऽऽदिकं बुधैः । द्वादशाऽक्षरमन्त्रस्य श्रीराम ऋुषिरुच्यते ॥ ५१ ॥ जगती छन्द
इत्युक्तँ श्रीरामो देवता मतः । प्रणवो बीजमित्युक्तः क्लीँ शक्तिर्न्हीं च कीलकम् ॥५२॥ ॥९.१८॥

मन्त्रेणाऽङ्गानि विन्यस्य शिष्टं पूर्ववदाचरेत् । तारं मायाँ समुच्चार्य भरताऽग्रज इत्यपि
॥ ५३ ॥ रामं (म) क्लीं वन्हिजायाऽन्तं मन्त्रोऽयं द्वादशाऽक्षरः । ॐ हृद्भगवते राम-
चन्द्रभद्रौ च ङेयुतौ ॥ ५४ ॥ अर्काऽर्णो द्विविधोऽप्यस्य ऋषिध्यानाऽऽदि पूर्ववत् ।
छन्दस्तु जगती चैव मन्त्राऽर्णैरङ्गकल्पना ॥ ५५ ॥ श्रीरामेति पदं चोक्त्वा जयराम
ततः परम् । जयद्वयं वदेत्प्राज्ञो रामेति मनुराजकः ॥ ५६ ॥ त्रयोदशाऽर्ण ऋष्यादि
पुर्ववत्सर्वकामदः । पदद्वयर्द्विरावृत्तेरङ्गं ध्यानं दशाऽर्णवत् ॥ ५७ ॥ ताराऽऽदिसहित-
स्सोऽपि सचतुर्दशवर्णकः । त्रयोदशाऽर्णमुच्चार्य पश्चाद्रामेति योजयेत् ॥ ५८ ॥ सवै
पंञ्चदशाऽर्णस्तु जपतां कल्पभूरुहः । नमश्च सीतापतये रामायेति हनद्वयम् ॥ ५९ ॥
ततस्तु कवचाऽस्त्राऽन्तषोडशाऽक्षर ईरितः । तस्याऽगस्त्यऋषिश्छन्दो बृहती देवता

च तः ॥ ६० ॥ रां बीजँ शक्तिरस्त्रं च कीलकँ हुमितीरितम् । द्विपञ्चत्रिचतुर्वर्णैस्सर्वै-
रङ्गं न्यसेत्क्रमात् ॥ ६१ ॥ ताराऽदिसहितस्सोऽपि मन्त्रस्सप्तदशाऽक्षरः । तारं नमो
भगवते रामं ङेऽन्तं महा ततः ॥ ६२ ॥ पुरुषाय पदं पश्चाद्धृदन्तोऽष्टादशाऽक्षरः ।
विश्वामित्रो मुनिश्छन्दो गायत्रं देवता च सः ॥ ६३ ॥ कामाऽऽदिसहितस्सोऽपि मन्त्र
एकोनविँशकः । तारं नमो भगवते रामायेतिपदं वदेत् ॥ ६४ ॥ सर्वशब्दँ समुच्चार्य
सौभाग्यं देहि मे वदेत् । वह्निजायां ततोच्चार्य मन्त्रो विँशाऽर्णको मतः ॥ ६५ ॥ तारं
नमो भगवते रामाय सकलं वदेत् । आपन्निवारणायेति वन्हिजायां ततो वदेत् ॥६६॥
एकविँशाऽर्णको मन्त्रस्सर्वाऽभीष्टफलप्रदः । तार रमाँ (रामं) स्वबीजं च ततो दाश-
रथाय च ॥ ६७ ॥ ततस्सीतावल्लभाय सर्वाऽभीष्टपदं वदेत् । ततो दाय हृदन्तोऽयं ॥५१६॥

मन्त्रोद्वाविंशदक्षरः ॥ ६८ ॥ तारं नमो भगवते वीररामाय संवदेत् । कल शत्रून् हन
द्वन्द्वं वन्हिजायां ततो वदेत् ॥ ६९ ॥ त्रयोविंशाऽक्षरो मन्त्रस्सर्वशत्रुनिबर्हणः ।
विश्वामित्रो मुनिः प्रोक्तो गायत्रीछन्द उच्यते ॥७०॥ देवता वीररामोऽसौ बीजाऽऽद्याः
पूर्ववन्मताः । मूलमन्त्रविभागेन न्यासान्कृत्वा विचक्षणः ॥ ७१ ॥ शरं धनुषि सन्धाय
तिष्ठन्तं रावणोन्मुखम् । वज्रपाणिरथाऽऽरूढं रामं ध्यात्वा जपेन्मनुम् ॥ ७२ ॥ तारं
नमो भगवते श्रीरामाय पदं वदेत् । तारकब्रह्मणे चोक्त्वा मां तारय पदं वदेत् ॥ ७३ ॥
नमस्ताराऽऽत्मको मन्त्रश्चतुर्विशतिवर्णकः । बीजाऽऽदिकं यथापूर्वं सर्वं कुर्यात्षडर्ण-
वत् ॥ ७४ ॥ कामस्तारोनतिश्चैव ततो भगवते पदम् । रामचन्द्राय चोच्चार्य सक-
लेति पदंवदेत् ॥ ७५ ॥ जनवश्यकरायेति स्वाहा कामाऽऽत्मको मनुः । सर्ववश्यकरो

मन्त्रः पञ्चविंशतिवर्णकः ॥ ७६ ॥ आदौ तारेण संयुक्तो मन्त्रष्षड्विंशदक्षरः । अन्ते-
॥९१७॥ ऽपितारसंयुक्तस्ससप्तविंशतिवर्णकः ॥ ७७ ॥ तारं नमो भगवते रक्षोघ्नविशदाय च । सर्वविघ्नान्त्समुच्चार्य निवारयपदद्वयम् ॥ ७८ ॥ स्वाहान्तो मन्त्रराजोऽयमष्टाविंशतिवर्णकः । अन्ते तारेण संयुक्त एकोनत्रिंशदक्षरः ॥ ७९ ॥ आदौ स्वबीजसंयुक्त स्त्रिशद्वर्णाऽऽत्मको मनुः । अन्तेऽपि तेन संयुक्त एकत्रिंशाऽऽत्मकस्स्मृतः ॥ ८० ॥ रामभद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम । भो दशाऽऽस्याऽन्तकाऽस्माकं श्रियं दापय देहि मे ॥ ८१ ॥ आनुष्टुभ ऋषी रामश्छन्दोऽनुष्टुप्स देवता । रां बीजमस्य यं शक्तिरिष्टाऽर्थे विनियोजयेत् ॥ ८२ ॥ पादं हृदि च विन्यस्य पादं शिरसि विन्यसेत् । शिखायां पञ्चभिर्न्यस्य त्रिवर्णैः कवचं न्यसेत् ॥ ८३ ॥ नेत्रयोः पञ्चवर्णैश्च दापयेत्यस्त्रमुच्यते । ॥९१७॥

चापबाणधरं श्यामं ससुग्रीवबिभीषणम् ॥ ८४ ॥ हत्वा रावणमायाऽन्तं कृतत्रैलोक्यरक्षणम् । रामभद्रं हृदि ध्यात्वा दशलक्षं जपेन्मनुम् ॥ ८५ ॥ वदेद्दाशरथायेति विद्महेति पदं ततः । सीतापदं समुद्धृत्य वल्लभाय ततो वदेत् ॥ ८६ ॥ धीमहीति वदेत्तन्नो रामश्चापि प्रचोदयात् । ताराऽऽदिरेषा गायत्री मुक्तिमेव प्रयच्छति ॥ ८७ ॥ मायाऽऽदिरपि वैदुष्ट्यं रामाऽऽदिश्च श्रियः पदम् । मदनेनाऽपि संयुक्ता समोहयति मेदिनीम् ॥ ८८ ॥ पञ्च त्रीणि षडर्णैश्च त्रीणि चत्वारि वर्णकैः । चत्वारि च चतुर्वर्णैरङ्गन्यासं प्रकल्पयेत् ॥ ८९ ॥ बीजध्यानाऽऽदिकं सर्वं कुर्यात्षड्वर्णवत्क्रमात् । तारं नमो भगवते चतुर्थ्या रघुनन्दनम् ॥ ९० ॥ रक्षोघ्नविशदं तद्वन्मधुरेति वदेत्ततः। प्रसन्नवदनं ङेऽन्तं वदेदमिततेजसे ॥ ९१ ॥ बलरामौ चतुर्थ्यन्तौ विष्णुं ङेऽन्तं नति-

०रहे० स्ततः । प्रोक्तो मालामनुस्सप्तचत्वारिंशद्भिरक्षरैः ॥ ९२ ॥ ऋषिश्छन्दो देवताऽऽदि
२१८॥ ब्रह्माऽऽनुष्टुभराघवाः । सप्तर्तुसप्तदशषड्रुद्रसङ्ख्यैः षडङ्गकम् ॥ ९३ ॥ ध्यानं दशा- उ०
ऽक्षरं प्रोक्तं लक्षमेकं जपेन्मनुम् । श्रियं सीता चतुर्थ्यन्ता स्वाहाऽन्तोऽयं षडक्षरः॥९४॥
जनकोऽस्य ऋषिश्छन्दो गायत्री देवता मनोः । सीता भगवती प्रोक्ता श्रीं बीजं
नतिशक्तिकम् ॥ ९५ ॥ कीलं सीता चतुर्थ्यन्तमिष्टाऽर्थे विनियोजयेत् । दीर्घस्वरयुता-
ऽऽद्येन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥ ९६ ॥ स्वर्णाऽऽभामम्बुजकरां रामाऽऽलोकनतत्प-
राम् । ध्यायेत्षट्कोणमध्यस्थरामाऽङ्कोपरिशोभिताम् ॥९७॥ लकारं तु समुद्धृत्य लक्ष्म-
णाय नमोऽन्तकः । अगस्त्यऋषिरस्याऽथ गायत्रं छन्द उच्यते ॥९८॥ लक्ष्मणो देवता
प्रोक्तो लं बीजं शक्तिरस्य हि । नमस्तु विनियोगो हि पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ९९ ॥ दीर्घ- ॥५१८॥

भाजा स्वबीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् । द्विभुजं स्वर्णरुचिरतनुं पद्मनिभेक्षणम् ॥१००॥
धनुर्बाणधरं देवं रामाऽऽराधनतत्परम् । भकारं तु समुद्धृत्य भरताय नमोऽन्तकः ॥१०१॥
अगस्त्यऋषिरस्याऽथ शेषं पूर्ववदाचरेत् । भरतं श्यामलं शान्तं रामसेवापराऽयणम्
॥ १०२ ॥ धनुर्बाणधरं वीरं कैकेयीतनयं भजे । शं बीजं तु समुद्धृत्य शत्रुघ्नाय
नमोऽन्तकः । ऋष्यादयो यथापूर्वं विनियोगोऽरिनिग्रहे ॥ १०३ ॥ द्विभुजं स्वर्णव-
र्णाऽऽभं रामसेवापराऽयणम् । लवणाऽसुरहन्तारं सुमित्रातनयं भजे ॥ १०४ ॥ हं ह-
नूमांश्चतुर्थ्यन्तं हृदन्तो मन्त्रराजकः । रामचन्द्रऋषिः प्रोक्तो योजयेत्पूर्ववत्क्रमात्
॥ १०५ ॥ द्विभुजं स्वर्णवर्णाऽऽभं रामसेवापराऽयणम् । मौञ्जीकौपीनसहितं मां
ध्यायेद्रामसेवकम् इति ॥ १०६ ॥ इति रामरहस्योपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥

ह० सनकाऽऽद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । आञ्जनेय महाबल पूर्वोक्तमन्त्राणां पूजापीठम- उ०
१९॥ नुब्रूहीति । हनूमान् होवाच । आदौ षट्कोणम् । तन्मध्ये रामबीजं सश्रीकम् । तदधो-
भागे द्वितीयाऽन्तं साध्यम् । बीजोर्ध्वभागे षष्ठ्यन्तं साधकम् । पार्श्वे दृष्टिबीजे । तत्प-
रितो जीवप्राणशक्तिवश्यबीजानि । तत्सर्वं सन्मुखोन्मुखाभ्यां प्रणवाभ्यां वेष्टनम् ।
अग्नीशाऽसुरवायव्यपुरःपृष्ठेषु षट्कोणेषु दीर्घभाञ्जि हृदयाऽऽदिमन्त्राः क्रमेण । रां रीं रूं
रैं रौं र इति दीर्घभाजि तद्युक्तहृदयाऽऽद्यस्त्राऽऽन्तम् । षट्कोणपार्श्वे रमामायाबीजे । कोणा-
ऽग्रेवाराहं हुमिति । तद्बीजाऽन्तराले कामबीजम् । परितो वाग्भवम् । ततो वृत्तत्रयं
साऽष्टपत्रम् । तेषु दलेषु स्वरानष्टवर्गान्प्रतिदलं मालामनुवर्णषट्कम् । अन्ते पञ्चाऽक्ष-
रम् । तद्दलकपोलेष्वष्टवर्गान् । पुनरष्टदलपद्मम् । तेषु दलेषु नाराऽयणाऽष्टाऽक्षरीमन्त्रः । ॥५१९॥

तद्दलकपोलेषु श्रीबीजम् । ततोवृत्तम् । ततो द्वादशदलम् । तेषु दलेषु वासुदेवन्द्वादशा-
ऽक्षरीमन्त्रः । तद्दलकपोलेष्वादिक्षाऽन्तान् (आदित्यान्) । ततो वृत्तम् । ततष्षोडशद-
लम् । तेषु दलेषु हुं फट् नतिसहितरामद्वादशाऽक्षरम् । तद्दलकपोलेषु मायाबीजम् ।
सर्वत्र प्रतिकपोलं द्विरावृत्त्या हूं स्रं भ्रं ब्रं भ्रमं श्रुं ज्रम् । ततो वृत्तम् । ततो द्वात्रिं-
शद्दलपद्मम् । तेषु दलेषु नृसिंहमन्त्रराजाऽऽनुष्टुभमन्त्रः । तद्दलकपोलेष्वष्टवस्वेका-
दशरुद्रद्वादशाऽऽदित्यमन्त्राः प्रणवाऽऽदिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण । तद्बहिर्वषट्कारं
परितः । ततो रेखात्रययुक्तं भूपुरम् । द्वादशदिक्षु राश्यादिभूषितम् । अष्टनागैरधिष्ठितम् ।
चतुर्दिक्षु नारसिंहबीजम् । विदिक्षु वाराहबीजम् । एतत्सर्वाऽऽत्मकं यन्त्रं सर्वकामप्रदं
मोक्षप्रदं च । एकाऽक्षराऽऽदिनवाऽक्षराऽन्तानामेतद्यन्त्रं भवति । तद्दशाऽऽवरणाऽऽत्मकं

०२६० भवति । षट्कोणमध्ये साऽङ्गं राघवं यजेत् । षट्कोणेष्वङ्गैः प्रथमाऽऽवृतिः । अष्टदलमूले उ०
२०॥ आत्माऽऽद्यावरणम् । तदग्रे वासुदेवाऽऽद्यावरणम् । द्वितीयाऽष्टदलमूले धृष्ट्याद्यावर-
णम् । तदग्रेहनूमदाद्यावरणम् । द्वादशदलेषु वसिष्ठाऽऽद्यावरणम् । षोडशदलेषु नीला-
ऽऽद्यावरणम् । द्वात्रिंशद्दलेषु ध्रुवाऽऽद्यावरणम् । भूपुराऽन्तरिन्द्राऽऽद्यावरणम् । तद्ब-
हिर्वज्राऽऽद्यावरणम् । एवमभ्यर्च्य मनुं जपेत् ॥ अथ दशाऽक्षराऽदिद्वात्रिंशदक्षरा-
ऽन्तानां मन्त्राणां पूजापीठमुच्यते । आदौ षट्कोणम् । तन्मध्ये स्वबीजम् । तन्मध्ये
साध्यनामानि । एवं कामबीजवेष्टनम् । तं शिष्टेन नवाऽर्णेन वेष्टनम् । षट्कोणेषु षडङ्गा-
न्यग्नीशाऽसुरवायव्यपूर्वपृष्ठेषु । तत्कपोलेषु श्रीमाये । कोणाऽग्रे क्रोधम् । ततो वृत्तम् ।
ततोऽष्टदलम् । तेषु दलेषु षट्त्सङ्ख्यया मालामनुवर्णान् । तद्दलकपोलेषु षोडश ॥८२०॥

स्वराः । ततो वृत्तम् । तत्परित आदिक्षाऽन्तम् । तद्बहिर्भूपुरं साऽष्टशूलाऽग्रम् । दिक्षु विदिक्षु नारसिंहवाराहे । एतन्महायन्त्रम् । आधारशक्त्यादिवैष्णवपीठम् । अङ्गैः प्रथमाऽऽवृतिः । मध्ये रामम् । वामभागे सीताम् । तत्पुरतश्शार्ङ्गं शरं च । अष्टदलमूले हनूमदादिद्वितीयाऽऽवरणम् । धृष्ट्यादितृतीयाऽऽवरणम् । इन्द्राऽऽदिभिश्चतुर्थी । वज्राऽऽदिभिः पञ्चमी । एतद्यन्त्राऽऽराधनपूर्वकं दशाऽक्षराऽऽदिमन्त्रं (मनूञ्) जपेत् ॥ इति रामरहस्योपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ सनकाऽऽद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । श्रीराममन्त्राणां पुरश्चरणविधिमनुब्रूहीति । हनूमान्होवाच । नित्यं त्रिषवणस्नायी पयोमूलफलादिभुक् । अथवा पायसाऽऽहारो हविष्यान्नाऽदएव वा ॥ १ ॥ षड्रसैश्च परित्यक्त स्स्वाऽश्रमोक्तविधिं चरन् । वनिताऽऽदिषु वाक्कर्ममनोभिर्निस्पृहश्शुचिः ॥ २ ॥ भूमिशायी

२६० ब्रह्मचारी निष्कामो गुरुभक्तिमान् । स्नानपूजाजपध्यानहोमतर्पणतत्परः ॥ ३ ॥ गुरूपदेश-
२१॥ मार्गेण ध्यायन्राममनन्यधीः । सूर्येन्दुगुरुदीपाऽऽदिगोब्राह्मणसमीपतः ॥ ४ ॥ श्रीरामस-
न्निधौ मौनी मन्त्राऽर्थमनुचिन्तयन् । व्याघ्रचर्माऽऽसने स्थित्वा स्वस्तिकाऽऽद्यासनक्रमात्
॥ ५ ॥ तुलसीपारिजातश्रीवृक्षमूलाऽऽदिकस्थले । पद्माऽक्षतुलसीकाष्ठरुद्राऽक्षकृतमालया।
॥ ६ ॥ मातृकामालया मन्त्री मनसैव मनुं जपेत् । अभ्यर्च्य वैष्णवे पीठे जपेदक्षरलक्षकम्
॥ ७ ॥ तर्पयेत्तद्दशांऽशेन पायसात्तद्दशांऽशतः । जुहुयाद्गोघृतेनैव भोजयेत्तद्दशांऽशतः
॥ ८ ॥ ततःपुष्पाऽञ्जलिं मूलमन्त्रेण विधिवच्चरेत् । ततस्सिद्धमनुर्भूत्वा जीवन्मुक्तो भवे-
न्मुनिः ॥९॥ आणिमाऽऽदिर्भजत्येनं यूनं वरवधूरिव । ऐहिकेषु च कार्येषु महाऽऽपत्सु
च सर्वदा ॥ १० ॥ नैव योज्यो राममन्त्रः केवलं मोक्षसाधकः । ऐहिके समनुप्राप्ते ॥८२१॥

मा स्मरेद्रामसेवकम् ॥ ११ ॥ यो रामं संस्मरेन्नित्यं भक्त्या मनुपराऽयणः । तस्याऽह-
मिष्टसंसिध्यै दीक्षितोऽस्मि मुनीश्वराः ॥ १२ ॥ वाञ्छिताऽर्थं प्रदास्यामि भक्तानां राघ-
वस्य तु । सर्वथा जागरूकोऽस्मि रामकार्यधुरन्धरः ॥ १३ ॥ इति रामरहस्योपनिषदि
चतुर्थोऽध्यायः ॥ सनकाऽऽद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । श्रीराममन्त्राऽर्थमनुब्रूहीति ।
हनूमान्होवाच । सर्वेषु राममन्त्रेषु मन्त्रराजष्षडक्षरः । एकधा द्विविधा त्रेधा चतुर्धा-
पञ्चधा तथा ॥ १॥ षट्सप्तधाऽष्टधा चैव बहुधाऽयं व्यवस्थितः । षडक्षरस्य माहात्म्यं
शिवो जानाति तत्त्वतः ॥ २ ॥ श्रीराममन्त्रराजस्य सम्यगर्थोऽयमुच्यते । नाराऽयणा
ऽष्टाऽक्षरे च शिवपञ्चाऽक्षरे तथा । साऽर्थकाऽर्णद्वयं रामो रमन्ते यत्र योगिनः । रकारो
वन्हिवचनः प्रकाशः पर्यवस्यति ॥ ३ ॥ सच्चिदानन्दरूपोऽस्य परमाऽऽत्मार्थ उच्यते ।

२६० व्यञ्जनं निष्कलं ब्रह्म प्राणो मायेति च स्वरः ॥ ४ ॥ व्यञ्जनैस्स्वरसंयोगं विद्धि ७०
२२॥ तत्प्राणयोजनम् । रेफो ज्योतिर्मये तस्मात्कृतमाकारयोजनम् ॥ ५ ॥ मकारोऽभ्युदया
ऽर्थत्वात्स मायेति च कीर्त्यते । सोऽयं बीजँ स्वकं यस्मात्समायं ब्रह्मचोच्यते ॥ ६ ॥ स-
बिन्दुस्सोपि पुरुषश्शिवसूर्येन्दुरूपवान् । ज्योतिस्तस्य शिखा रूपं नादस्सप्रकृतिर्मतः
॥ ७ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ समायाद्ब्रह्मणस्स्मृतौ । बिन्दुनादाऽऽत्मकं बीजं वन्हि-
सोमकलाऽऽत्मकम् ॥ ८ ॥ अग्नीषोमाऽऽत्मकं रूपं रामबीजे प्रतिष्ठितम् । यथैव वट-
बीजस्थः प्राकृतश्च महान्द्रुमः ॥ ९ ॥ तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराऽचरम् । बीजो-
क्तमुभयाऽर्थत्वं रामनामनि दृश्यते ॥ १० ॥ बीजं मायाविनिर्मुक्तं परं ब्रह्मेति कीर्त्यते ।
मुक्तिदं साधकानां च मकारो मुक्तिदो मतः ॥ ११ ॥ मारूपत्वादतो रामो भुक्ति- ॥९२२॥

मुक्तिफलप्रदः । आद्यो रा तत्पदाऽर्थस्स्यान्मकारस्त्वम्पदाऽर्थवान् ॥ १२ ॥ तयो
स्संयोजनमसीत्यर्थे तत्त्वविदो विदुः । नमस्त्वमर्थो विज्ञेयो रामस्तत्पदमुच्यते ॥ १३ ॥
असीत्यर्थे चतुर्थी स्यादेवं मन्त्रेषु योजयेत् । तत्त्वमस्याऽऽदिवाक्यं तु केवलं मुक्तिदं
यतः ॥ १४ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं चैतत्तस्मादप्यतिरिच्यते । मनुष्वेतेषु सर्वेषामधिकारो-
ऽस्ति देहिनाम् ॥ १५ ॥ मुमुक्षूणां विरक्तानां तथाचाऽऽश्रमवासिनाम् । प्रणवत्वात्सदा
ध्येयो यतीनां च विशेषतः । राममन्त्राऽर्थविज्ञानी जीवन्मुक्तो न सँशयः ॥ १६ ॥
य इमामुपनिषदमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरापानात्पूतो
भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यात्पतो भवति । स राममन्त्राणां कृतपुरश्च-
रणो रामचन्द्रो भवति । तदेतदृचाऽप्युक्तम् । सदा रामोऽहमस्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति

०पू०
२३॥

ये । न ते सँसारिणो नूनँ राम एव न सँशयः ॥ ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति श्रीरामरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥ सर्वसाराऽऽदि रामरहस्याऽऽन्तग्रन्थाः ३००० । ईशावास्याऽऽदिरामरहस्याऽन्तगन्थाः ८३४८

अथ रामपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ श्रीरामतापिनीयाऽर्थं भक्तध्येयकलेवरम् । विकलेवरकैवल्यं श्रीरामब्रह्म मे गतिः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ ॐ चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ । रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥ १ ॥ स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः । राक्षसा येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥ रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः । राक्षसान्मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा ॥ ३ ॥ प्रभाहीनाँस्तथा कृत्वा राज्याऽर्हाणां महीभृताम् । धर्ममार्गं

उ०

॥८२३॥

चरित्रेण ज्ञानमार्गं च नामतः ॥ ४ ॥ तथा ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यँ स्वस्य पूजनात् । तथा रात्यस्य रामाऽऽख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ॥ ५ ॥ रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्याऽऽनन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनाऽसौ परम्ब्रह्माऽभिधीयते ॥ ६ ॥ चिन्मयस्याऽद्वितीयस्य निष्कलस्याऽशरीरिणः । उपासकानां कार्याऽर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥७॥ रूपस्थानां देवतानां पुँस्त्र्यङ्गाऽस्त्राऽऽदिकल्पना । द्विचत्वारिषडष्टानां दश द्वादश षोडश ॥ ८ ॥ अष्टादशाऽमी कथिता हस्ताश्शङ्खाऽऽदिभिर्युताः । सहस्राऽन्तास्तथा तासां वर्णवाहनकल्पना ॥ ९ ॥ शक्तिसेनाकल्पना च ब्रह्मण्येवँ हि पञ्चधा । कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनाऽऽदिकल्पना ॥ १० ॥ ब्रह्माऽऽदीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थाऽऽदिसंज्ञिकः । जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥ ११ ॥ क्रियाकर्मे-

ज्यकर्तॄणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ । मननात्त्राणनान्मन्त्रस्सर्ववाच्यस्य वाचकः ॥ १२ ॥
सोऽभयस्याऽस्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना । विना यन्त्रेण चेत्पूजा देवता न प्रसी-
दति ॥ १३ ॥ इति रामपूर्वतापिन्युपनिषदि प्रथमोपनिषत् ॥ स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्त-
रूपी स्वेनैव भासते । जीवत्वेन समो यस्य सृष्टिस्थितिलयस्य च ॥ १ ॥ कारणत्वेन
चिच्छक्त्या रजस्सत्त्वतमोगुणैः । यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महान्द्रुमः ॥२॥ तथैव
रामबीजस्थं जगदेतच्चराऽचरम् । रेफाऽऽरूढा मूर्त्तयस्स्युश्शक्तयास्तिस्र एव चेति ॥३॥
इति रामतापिन्युपनिषदि द्वितीयोपनिषत् ॥ सीतारामौ तन्मयावत्र पूज्यौ जातान्याभ्यां-
भुवनानि द्विसप्त । स्थितानि च प्रहतान्येव तेषु ततो रामो मानवो माययाऽधात् ॥१॥
जगत्प्राणायाऽऽत्मनेऽस्मै नमस्स्यान्नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्प्राग्गुणेनेति ॥ इति रामतापिन्यु०

तृतीयोपनिषत् ॥ जीववाची नमो नाम चाऽऽत्मारामेति गीयते । तदात्मिका या चतुर्थी
तथा मायेति गीयते ॥ १ ॥ मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यस्स्याद्योग एतयोः ।
फलदश्चैव सर्वेषाँ साधकानां न सँशयः ॥ २ ॥ यथा नामी वाचकेन नाम्ना योऽभि-
मुखो भवेत् । तथा बीजाऽऽत्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत् ॥ ३ ॥ बीजशक्तिं
न्यसेद्दक्षवामयोस्तनयोरपि । कीलो मध्ये विना भाव्यस्स्ववाञ्छाविनियोगवान् ॥ ४ ॥
सर्वेषामेव मन्त्राणां एष साधारणःक्रमः । अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वह्निना समः
॥ ५ ॥ सत्त्वनुष्णगुविश्वश्चेदग्नीषोमाऽऽत्मकं जगत् । उत्पन्नस्सीतया भाति चन्द्रश्च-
न्द्रिकया यथा ॥ ६ ॥ प्रकृत्या सहितश्श्यामः पीतवासा जटाधरः । द्विभुजः कुण्डली
रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥ ७ ॥ प्रसन्नवदनो जेता धृष्टयष्टकविभूषितः । प्रकृत्या पर-

मेश्वर्या जगद्योन्याऽङ्किताऽङ्कभृत् ॥८॥ हेमाऽऽभया द्विभुजया सर्वाऽलङ्कृतया चिता ।
श्लिष्टः कमलधारिण्या पुष्टः कोसलजाऽऽत्मजः ॥ ९ ॥ दक्षिणे लक्ष्मणेनाऽथ सधनुष्पा-
णिना पुनः । हेमाऽऽभेनाऽनुजेनैव तथा कोणत्रयं भवेत् ॥ १० ॥ तथैव तस्य मन्त्रस्य
यस्याऽणुश्च स्वङेऽन्तया । एवं त्रिकोणरूपँ स्यात्तं देवा ये समाययुः ॥ ११ ॥ स्तुतिं
चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम् । कामरूपाय रामाय नमो मायामयाय च ॥१२॥
नमो वेदाऽऽदिरूपाय ओङ्काराय नमो नमः । रमाधराय रामाय श्रीरामायाऽऽत्ममूर्त्तये
॥ १३ ॥ जानकीदेहभूषाय रक्षोघ्नाय शुभाऽङ्गिने । भद्राय रघुवीराय दशाऽऽस्याऽन्त-
करूपिणे ॥ १४ ॥ रामभद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम । भो दशाऽऽस्याऽन्तकाऽस्माकँ
रक्षां देहि श्रियं च ते ॥ १५ ॥ त्वमै (मी) श्वर्यं (र्यां) दापयाऽथ संप्रत्याश्वरि-

॥५२५॥

मारणम् । कुर्वितिस्तुत्य देवाऽऽद्याः तेन सार्धँ सुखँ स्थिताः ॥ १६ ॥ स्तुवन्त्येवँ
हि ऋषयस्तदा रावण आसुरः । रामपत्नीं वनस्थां यस्स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ १७ ॥ स
रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः । तद्व्याजेनेक्षितुँ सीताँ रामो लक्ष्मण एव
च ॥ १८ ॥ विचेरतुस्तदा भूमौ देवीँ सन्दश्य चाऽऽसुरम् । हत्वा कबन्धँ शबरीं गत्वा
तस्याऽऽज्ञया तया ॥ १९ ॥ पूजितो वायुपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम् । आहूय शँसताँ
सर्वमाद्यन्तँ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ स तु रामे शङ्कितस्सन्प्रत्ययाऽर्थं च दुन्दुभेः ।
विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिक्षिपत् ॥ २१ ॥ सप्तसालान्विभिद्याऽऽशु मोदते
राघवस्तदा । तेन हृष्टः कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥ २२ ॥ जगामाऽगर्जद-
नुजो वालिनो वेगतो गृहात् । तदा वाली निर्जगाम तं वालिनमथाऽऽह्वे ॥ २३ ॥

निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवँ स्थापयेत्ततः । हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाऽऽशाविदो-
ऽधुना ॥ २४ ॥ आदाय मैथिलीमद्य ददताऽऽश्वाशु गच्छत । ततस्ततार हनुमान-
ब्धिं लङ्काँ समाययौ ॥ २५ ॥ सीतां दृष्ट्वाऽसुरान्हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् । आगत्य
रामेण सह न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ २६ ॥ तदा रामः क्रोधरूपी तानाहूयाऽथ वानरान् ।
तैस्सार्धमादायाऽस्त्राणि पुरीं लङ्काँ समाययौ ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्धं युद्ध-
मकारयत् । घटश्रोत्रसहस्राऽक्षजिह्व्यां युक्तं तमाहवे ॥ २८ ॥ हत्वा बिभीषणं तत्र
स्थाप्याऽथ जनकाऽऽत्मजाम् । आदायाऽङ्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥ २९ ॥
ततस्सिंह्याऽऽसनस्थस्सन् द्विभुजो रघुनन्दनः । धनुर्धरः प्रसन्नाऽऽत्मा सर्वाऽऽभर-
णभूषितः ॥ ३० ॥ मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजःप्रकाशिनीम् । धृत्वा व्याख्या-

ननिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ३१ ॥ उदग्दक्षिणयोरस्वस्य शत्रुघ्नभरतौ धृतः । हनू-
मन्तं च श्रोतारमग्रतस्स्यात्त्रिकोणगम् ॥ ३२ ॥ भरताऽधस्तु सुग्रीवँ शत्रुघ्नाऽधो बिभी-
षणम् । पश्चिमे लक्ष्मणं तस्य धृतच्छत्रँ सचामरम् ॥ ३३ ॥ तदधस्तौ तालवृन्तकरौ
त्र्यश्रं पुनर्भवेत् । एवँ षट्कोणमादौ स्वदीर्घाऽङ्गैरेष संयुतः ॥ ३४ ॥ द्वितीयं वासुदेवा-
ऽऽद्यैराग्नेयाऽऽदिषु संयुतः । तृतीयं वायुसूनुं च सुग्रीवं भरतं तथा ॥ ३५ ॥ बिभीषणं
लक्ष्मणं च अङ्गदं चाऽरिमर्दनम् । जाम्बवन्तं च तैर्युक्तस्ततो धृष्टिर्जयन्तकः ॥ ३६ ॥
विजयश्च सुराष्ट्रश्च राष्ट्रवर्धन एव च । अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चैभिरावृतः ॥ ३७ ॥
तत स्सहस्रदृग्वन्हिर्धर्मक्षो वरुणोऽनिलः । इन्द्रीशधात्रनन्ताश्च दशभिश्चैभिरावृतः॥३८॥
बहिस्तदायुधैः पूज्यो नीलाऽऽदिभिरलङ्कृतः । वसिष्ठवामदेवाऽऽदिमुनिभिस्समुपासितः

१०पू० ॥ ३९ ॥ एवमुद्देशतः प्रोक्तं निर्देशस्तस्य चाऽधुना । त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तार-
१२७॥ द्वयं लिखेत् ॥ ४० ॥ तन्मध्ये बीजमालिख्य तदधस्साध्यमालिखेत् । द्वितीयाऽ (यं) उ
न्तं च तस्योर्ध्वं षष्ठ्यन्तँ साधकं तथा ॥ ४१ ॥ कुरुद्वयं च तत्पार्श्वे लिखेद्बीजा-
ऽन्तरे रमाम् । तत्सर्वं प्रणवाभ्यां च वेष्टयेच्छुद्धबुद्धिमान् ॥ ४२ ॥ दीर्घभाजि षडश्रे
तु लिखेद्बीजँ हृदादिभिः । कोणपार्श्वे रमामाये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥ ४३ ॥ क्रोधं
कोणाऽग्राऽन्तरेषु लिख्य मन्त्र्यभितो गिरम् । वृत्तत्रयँ साऽष्टपत्रँ सरोजे विलिखे-
त्स्वरान् ॥ ४४ ॥ केसरे चाऽष्टपत्रे च वर्गाऽष्टकमथाऽऽलिखेत् । तेषु मालामनोर्वर्णा-
न्विलिखेदूर्मिसङ्ख्यया ॥ ४५ ॥ अन्ते पञ्चाऽक्षराण्येवं पुनरष्टदलं लिखेत् । तेषु नारा-
ऽयणाऽष्टाऽर्णाॡँ लिख्य तत्केसरे रमाम् ॥ ४६ ॥ तद्बहिर्द्वादशदलं विलिखेद्द्वादशा- ॥१२७॥

ऽक्षरम् । अथों नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ४७ ॥ आदिक्षाऽन्तान्केसरेषु
वृत्ताऽऽकारेण संलिखेत् । तद्बहिर्षोडशदलं लिख्य तत्केसरे ऽ्हियम् ॥ ४८ ॥ वर्मा-
ऽस्त्रनतिसंयुक्तं दलेषु द्वादशाऽक्षरम् । तत्सन्धिष्विरजादीनां मन्त्रान्मन्त्री समालिखेत्
॥ ४९ ॥ ऽ्हं स्रँ भ्रं व्रं ॡमँ श्रं ज्रं (स्रँ-स्रं-भृं-वृं-ॡमँ-श्रं-जृं) च लिखेत् सम्यक्त
तो बहिः । द्वात्रिंशाऽरं महापद्मं नादबिन्दुसमायुतम् ॥ ५० ॥ विलिखेन्मन्त्रराजा-
ऽर्णास्तेषु पात्रेषु यत्नतः । ध्यायेदष्टवसूनेकादशरुद्राँश्च तत्र वै ॥ ५१ ॥ द्वादशेनाँश्च
धातारं वषट्कारं च तद्बहिः । भूत (भू) गृहं वज्रशूलाऽऽढ्यँ रेखात्रयसमन्वितम् ॥५२॥
द्वारोपेतं च राश्यादिभूषितं फणिसंयुतम् । अनन्तो वासुकिश्चैव तक्षः कार्कोटपद्मकः
॥ ५३ ॥ महापद्मश्च शङ्खश्च गुलिकोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । एवं मण्डलमालिख्य तस्य दिक्षु

१०पू० विदिक्षु च ॥५४॥ नारसिंहं च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा। कूटो रेफाऽ(रुभा)नुग्र- ७०
१२८॥ हेन्दुनादशक्त्यादिभिर्युतः ॥ ५५ ॥ यो नृसिंहस्समाख्यातो ग्रहमारणकर्मणि। अन्त्याऽ-
ङ्घ्रीशावियद्बिन्दुनादैर्बीजं च सौकरम् ॥ ५६ ॥ हुंकारं चाऽत्र रामस्य मालामन्त्रोऽ-
धुनेरितः। तारो नतिश्च निद्रायास्स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥ ५७ ॥ रुद्रेण संयुता
वन्हिर्मेधाऽमरविभूषिता। दीर्घा क्रूरयुता ह्लादिन्यथो दीर्घसमायुता ॥ ५८ ॥ क्षुधा क्रोधि-
न्यमोघा च विश्वमप्यथ मेधया। युक्ता दीर्घज्वालिनी च सुसूक्ष्मा मृत्युरूपिणी ॥५९॥
सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्ष्वेलप्रीतिश्च साऽमरा। ज्योतिस्तीक्ष्णाऽग्निसंयुक्ता श्वेताऽनुस्वा-
रसंयुता ॥६०॥ कामिकाऽपञ्चमू (मो) लाऽन्तस्तान्ताऽन्तो थाऽन्त इत्यथ। स साऽन-
ऽन्तो दीर्घयुतो वायुस्सूक्ष्मयुतो विषः ॥ ६१ ॥ कामिका कामका रुद्रयुक्ताऽथोऽथ (धोऽध) ॥५२८॥

स्थिराऽऽतपा। तापनी दीर्घयुक्ता भूरिनलोऽनन्तगोऽनिलः ॥ ६२ ॥ नाराऽयणाऽऽत्मकः
कालः प्राऽणो(णाऽम्)भो विद्यया युतः। पीताऽरातिस्तथा लाऽन्तो योन्या युक्तस्ततो
नतिः ॥ ६३ ॥ सप्तचत्वारिँशद्वर्णगुणाऽन्तस्स्पृङ्मनुस्स्वयम्। राज्याभिषिक्तस्य तस्य
रामस्योक्तक्रमाल्लिखेत् ॥ ६४ ॥ इदँ सर्वाऽऽत्मकं यन्त्रं प्रागुक्तमृषिसेवितम्। सेवकानां
मोक्षकरमायुरारोग्यवर्धनम् ॥ ६५ ॥ अपुत्राणां पुत्रदं च बहुना किमनेन वै। प्राप्नु-
वन्ति क्षणात्सस्यगत्र धर्मादिकानपि ॥ ६६ ॥ इदँ रहस्यं परममीश्वरेणाऽपि दुर्गमम्।
इदं यन्त्रँ समाख्यातं न देयं प्राकृते जने ॥ ६७ ॥ इति ॥ इति तुरीयोपनिषत् ॥
ॐ भूताऽऽदिकँ शोधयेद्द्वारपूजां कृत्वा पद्माऽऽद्यासनस्थः प्रसन्नः। अर्चाविधावस्य
पीठाऽधरोर्ध्वपार्श्वाऽर्चनं मध्यपद्माऽर्चनं च ॥ १ ॥ कृत्वा मृदुश्लक्ष्णसुतूलिकायाँ

पू० रत्नाऽऽसने देशिकमर्चयित्वा । शक्तिं चाऽऽधाराऽऽख्यका कूर्मनागौ पृथिव्यब्जे उ०
९॥ स्वाऽऽसनाऽधः प्रकल्प्य ॥ २ ॥ विघ्नेशं दुर्गां क्षेत्रपालं च वाणीं बीजाऽऽदिकाँश्चा-
ऽग्निदेशाऽऽदिकाँश्च । पीठस्याऽङ्घ्रिष्वेष धर्माऽऽदिकाँश्च नन्दीपूर्वांस्तांस्तत्तद्दिक्ष्वर्चयेच्च
(नत्वा पूर्वाऽऽद्यासु दिक्ष्वर्चयेच्च) ॥ ३ ॥ मध्ये क्रमादर्कविध्वग्नितेजाँस्युपर्यपर्यादि-
मैरर्चितानि । रजस्सत्त्वं तम एतानि वृत्तत्रयं बीजाऽऽढ्यं क्रमाद्भावयेच्च ॥ ४ ॥ आशा-
व्याशास्वप्यथाऽऽत्मानमन्तराऽऽत्मानं वा परमाऽऽत्मानमन्तः । ज्ञानाऽऽत्मानं चाऽर्च-
येत्तस्य दिक्षु मायाविद्ये ये कलापारतत्त्वे ॥ ५ ॥ सम्पूजयेद्विमलाऽऽदीश्च शक्तीरभ्य-
र्चयेद्देवमावाहयेच्च । अङ्गव्यूहाऽनिलजाऽऽद्यैश्च पूज्य धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥ ६ ॥
वसिष्ठाऽऽद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यैराराधयेद्राघवं चन्दनाऽऽद्यैः । मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्यै- ॥५२९॥

स्तस्मै जपाऽऽदीँश्च सम्यक् प्रकल्प्य ॥ ७ ॥ एवं भूतं जगदाधारभूतँ रामं वन्दे
सच्चिदानन्दरूपम् । गदाऽरिशङ्खाऽब्जधरं भवाऽरिँ स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वः
॥ ८ ॥ विश्वव्यापी राघवो यस्तदानीमन्तर्दधे शङ्खचक्रे गदाऽब्जे । धृत्वा रमासहि-
तस्साऽनुजश्च सपत्तनस्साऽनुगस्सर्वलोकी ॥ ९ ॥ तद्भक्ता ये लब्धकामाँश्च भुक्त्वा
तथा पदं परमं यान्ति ते च । इमा ऋचस्सर्वकामाऽर्थदाश्च ये ते पठन्त्यमला यान्ति-
मोक्षम् ॥ १० ॥ इति पञ्चमोपनिषत् । चिन्मयेऽस्मिंस्त्रयोदश । स्वभूर्ज्योतिस्तिस्रः ।
सीतारामावेका । जीववाची षट्षष्टिः । भूतादिकमेकादश । पञ्चखण्डेषु त्रिनवतिः ।
इति श्रीरामपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ रामोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदनु

कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनँ सर्वेषां भूताना ब्रह्मसदनमविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद्यत्र क च न गच्छति तदेव मन्येतेतीदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनँ सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राऽणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे । येनाऽसावमृती भूत्वा मोक्षी भवति । तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत । अविमुक्तं न विमुञ्चेत् । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥ अथ हैनं भारद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं किं तारकं किं तारयतीति । स होवाच याज्ञवल्क्यस्तारकं दीर्घाऽनलं बिन्दुपूर्वकं दीर्घाऽनलं पुनर्माय नमश्चन्द्राय नमो भद्राय नम इत्येतद्ब्रह्माऽऽत्मिकास्सच्चिदानन्दाऽऽख्या इत्युपासितव्यम् । अकारः प्रथमाऽक्षरो भवति । उकारो द्वितीयाऽक्षरो भवति । मकार स्त्रितीयाऽक्षरोभवति । अर्धमात्रश्चतुर्थाऽक्षरो भवति । बिन्दुः पञ्चमाऽक्षरो भवति । नादष्षष्ठाऽक्षरो भवति । तारकत्वात्तारको भवति । तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि । तदेवोपासितव्यमिति ज्ञेयम् ॥ गर्भजन्मजरामरणसँसारमहद्भयात्सन्तारयतीति ॥ तस्मादुच्यते षडक्षरं तारकमिति ॥ य एतत्तारकं ब्रह्म ब्राह्मणो नित्यमधीते । स पाप्मानं तरति । स मृत्युं तरति । स ब्रह्महत्यां तरति । स भ्रूणहत्यां तरति । स वीरहत्यां तरति । स सर्वहत्यां तरति । स सँसारं तरति । स सर्वं तरति । सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति । स महान्भवति । सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥२॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ अकाराऽक्षरसम्भूतस्सौमित्रिर्विश्वभावनः । उकाराऽक्षरसम्भूतश्शत्रुघ्नस्तैजसाऽऽत्मकः ॥१॥ प्राऽऽज्ञाऽऽत्मकस्तु भरतो मकाराऽक्षरसम्भवः । अर्धमात्राऽऽत्मको रामो ब्रह्माऽऽनन्दैकविग्रहः ॥२॥ श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदाधारकारिणी ।

१०उ० उत्पत्तिस्थितिसँहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ॥ ३ ॥ सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृतिसं- उ०
५३१॥ ज्ञिता । प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ इति ॥ ओमित्येतदक्षरमिदँ
सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यदिति । सर्वमोङ्कार एव । यच्चाऽन्यात्रिकालाऽतीतं
तदप्योङ्कार एव । सर्वँ ह्येतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागारितस्थानो
बहिःप्रज्ञस्सप्ताऽङ्ग एकोनविंशँतिमुख स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तः
प्रज्ञस्सप्ताऽङ्ग एकोनविंशँतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न
कं च न कामं कामयते न कं च न स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः
प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राऽऽज्ञस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर
एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिस्सर्वस्य प्रभवाऽप्ययौ हि भूतानाम् । नाऽन्तः प्रज्ञं न ॥५३१॥

बहिः प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाऽप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षण-
मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकाऽऽत्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमँ शान्तँ शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते ।
स आत्मा स विज्ञेयस्सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनस्स्वाऽऽत्मबन्धहरस्सर्वदा द्वैतर-
हित आनन्दरूपस्सर्वाऽधिष्ठानसन्मा(त्तामा)त्रो निरस्ताऽविद्यातमोमोहोऽहमेवेति सम्भा-
व्याऽहमोन्तत्सद्यत्परम्ब्रह्म रामचन्द्राश्चिदात्मकः । सोऽहमोन्तद्रामभद्रपरञ्ज्योतीरसोऽह-
मोमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्यात् ॥ सदा रामोऽहमस्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति
ये । न ते सँसारिणो नूनँ राम एव न सँशयः ॥ इत्युपनिषत् ॥ यएवं वेद स मुक्तो भव-
तीति याज्ञवल्क्यः ॥ अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्तपरिपूर्णा-
ऽऽनन्दैकचिदात्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽविमुक्त

उपाऽऽस्योऽयम् । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति ॥ का वै वरणा का च नासीति । जन्माऽन्तरकृतान्त्सर्वान्दोषान् वारयतीति तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नासी भवतीति । कतमच्चाऽस्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यस्सन्धिस्स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । एतद्वै सन्धिँ सन्ध्यां ब्रह्मविद उपाऽऽसत इति । सोऽविमुक्त उपाऽऽस्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वा एतदेवं वेद ॥ अथ तं प्रत्युवाच । श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः । मन्वन्तरसहस्रैस्तु जपहोमाऽर्चनाऽऽदिभिः ॥ १ ॥ ततः प्रसन्नो भगवाञ्छ्रीरामः प्राऽऽह शङ्करम् । वृणीष्व यदभीष्टं तद्दास्यामि परमेश्वर ॥२॥ इति ॥ अथ सच्चिदानन्दाऽऽत्मानँ ॥९३२॥

श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ । मणिकर्ण्यां मम क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः । म्रियते देही तज्जन्तो मुक्तिर्नोऽतो वराऽन्तरम् ॥३॥ इति ॥ अथ स होवाच श्रीरामः ॥ क्षेत्रेऽस्मिन्तव देवेश यत्र कुत्राऽपि वा मृताः । कृमिकीटाऽऽदयोऽप्याशु मुक्तास्सन्तु न चाऽन्यथा ॥ ४ ॥ अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये । अहँ सन्निहितस्तत्र पाषाणप्रतिमाऽऽदिषु ॥५॥ क्षेत्रेऽस्मिन्योऽर्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणाऽनेन माँ शिव । ब्रह्महत्याऽऽदिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६॥ त्वत्तो वा ब्रह्मणो वाऽपि ये लभन्ते षडक्षरम् । जीवन्तो मन्त्रसिद्धास्स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥ ७ ॥ मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्याऽपि वा स्वयम् । उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रँ स मुक्तो भविता शिव ॥८॥ इति ॥ श्रीरामचन्द्रेणोक्तम् ॥ अथ हैनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाचाऽथ कैर्मन्त्रैस्तुतश्श्रीरामचन्द्रः प्रीतो भवति । स्वाऽऽत्मानं

दर्शयति । तान्नो ब्रूहि भगवन्निति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ पूर्वँ सत्यलोके श्रीरामचन्द्रेणैवँ शिक्षितो ब्रह्मा पुनरेतया गाथया नमस्करोति ॥ विश्वरूपधरं विष्णुं नाराऽयणमनामयम् । पर्णाऽऽनन्दैकविज्ञानं परम्ब्रह्मस्वरूपिणम् ॥ मनसा सँस्मरन्ब्रह्म तुष्टाव परमेश्वरम् । ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवानद्वैतपरमाऽऽनन्द आत्मा यत्परम्ब्रह्म भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥ यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तौ तथा सर्वमन्त्रेषु ज्ञातव्यौ ॥ यश्चाऽखण्डैकरसाऽऽत्मा ॥ २ ॥ यच्च ब्रह्माऽऽनन्दाऽमृतम् ॥ ३ ॥ यत्तारकं ब्रह्म ॥ ४ ॥ यो ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरो यस्सर्वदेवाऽऽत्मा ॥ ५ ॥ ये सर्वे वेदास्साऽङ्गास्सशाखास्सेतिहासपुराणाः ॥ ६ ॥ यो जीवाऽन्तराऽऽत्मा ॥ ७ ॥ यस्सर्वभूताऽन्तराऽऽत्मा ॥ ८ ॥ ये देवाऽसुरमनुष्याऽऽदिभावाः ॥ ९ ॥ ये मत्स्यकूर्माऽऽद्यव-

ताराः ॥ १० ॥ योऽन्तःकरणचतुष्टयाऽऽत्मा ॥ ११ ॥ यश्च प्राऽणः ॥ १२ ॥ यश्च यमः ॥ १३ ॥ यश्चाऽन्तकः ॥ १४ ॥ यश्च मृत्युः ॥ १५ ॥ यच्चाऽमृतम् ॥ १६ ॥ यानि च पञ्च महाभूतानि ॥ १७ ॥ य स्स्थावरजङ्गमाऽऽत्मा ॥ १८ ॥ ये पञ्चाऽग्नयः ॥ १९ ॥ यास्सप्त महाव्याहृतयः ॥ २० ॥ या विद्या ॥ २१ ॥ या सरस्वती ॥ २२ ॥ या लक्ष्मीः ॥ २३ ॥ या गौरी ॥ २४ ॥ या जानकी ॥ २५ ॥ यच्च त्रैलोक्यम् ॥ २६ ॥ यस्सूर्यः ॥ २७ ॥ यस्सोमः ॥ २८ ॥ यानि च नक्षत्राणि ॥ २९ ॥ ये च नव ग्रहाः ॥ ३० ॥ ये चाऽष्टौ लोकपालाः ॥ ३१ ॥ ये चाऽष्टौ वसवः ॥ ३२ ॥ ये चैकादश रुद्राः ॥ ३३ ॥ ये च द्वादशाऽऽदित्याः ॥ ३४ ॥ यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् ॥ ३५ ॥ यद्ब्रह्माऽण्डस्य बहिर्व्याप्तम् ॥ ३६ ॥ यो हिरण्यगर्भः ॥ ३७ ॥ या

१०उ०

॥ ५३४॥

प्रकृतिः ॥ ३८ ॥ यश्चोङ्कारः ॥ ३९ ॥ याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ ४० ॥ यः परमपुरुषः ॥ ४१ ॥ यश्च महेश्वरः ॥ ४२॥ यश्च महादेवः ॥४३॥ य ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४४ ॥ यो महाविष्णुः ॥ ४५ ॥ यः परमाऽऽत्मा ॥ ४६ ॥ यो विज्ञानाऽऽत्मा ॥ ४७ ॥ ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवानद्वैतपरमाऽऽनन्द आत्मा । यस्सच्चिदानन्दाऽद्वैतैकचिदात्मा भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥ इति तान्ब्रह्माऽब्रवीत् । सप्तचत्वारिँशन्मन्त्रैर्नित्यं देवँ स्तुध्वम् । ततो देवः प्रीतो भवति । स्वाऽऽत्मानं दर्शयति । तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवँ स्तौति स देवं पश्यति । सोऽमृत्वं च गच्छतीति महोपनिषत् ॥५॥ अथ हैनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच श्रीराममन्त्रराजस्य माहात्म्यमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । स्वप्रकाशः परञ्ज्योतिस्स्वानुभूत्यैकचिन्मयः ॥ तदेव रामचन्द्रस्य मनोराद्यक्षरस्स्मृतः ॥ १ ॥ अखण्डैकरसाऽऽनन्दस्तारकब्रह्मवाचकः । रामायेति सुविज्ञेयस्सत्याऽऽनन्दचिदात्मकः ॥ २ ॥ नमःपदँ सुविज्ञेयं पूर्णाऽऽनन्दैककारणम् । सदा नमन्ति हृदये सर्वे देवा मुमुक्षवः ॥ ३ ॥ इति ॥ य एतं मन्त्रराजँ श्रीरामचन्द्रषडक्षरं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णुपूतो भवति । स रुद्रपूतो भवति । स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वक्रतुभिरिष्टवान्भवति । तेनेतिहासपुराणानाँ रुद्राणाँ शतसहस्राणि जप्तानि सफलानि भवन्ति । श्रीरामचन्द्रमनुस्मरणेन गायत्र्याश्शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । प्रणवानामयुतकोटिजपा भवन्ति । दश पूर्वान्दशोत्तरान्पुनाति । स पङ्क्तिपावनो भवति । स महान्भवति । सोऽमृतत्वं च

१०३० गच्छति ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । गाणापत्येषु शैवेषु शाक्तसौरेष्वभीष्टदः । वैष्ण- ३०
३९॥ वेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाऽधिकः ॥ ४ ॥ गाणपत्याऽऽदिमन्त्रेषु कोटिकोटिगुणा-
ऽधिकः । मन्त्रस्तेष्वप्यनायासफलदोऽयँ षडक्षरः ॥ ५ ॥ षडक्षरोऽयं मन्त्रस्स्यात्स-
र्वाऽघौघनिवारणः । मन्त्रराज इति प्रोक्तस्सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ ६ ॥ कृतं दिने यद्दुरितं
पक्षमासर्त्तुवर्षजम् । सर्वं दहति निश्शेषं तूलराशि (तूलाऽचल) मिवाऽनलः ॥ ७ ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाऽज्ञानकृतानि च । स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पाऽयुतानि च ॥ ८ ॥
कोटिकोटिसहस्राणि उपपातकजान्यपि । सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राममन्त्राऽनुकीर्त्त-
नात् ॥ ९ ॥ भूतप्रेतपिशाचाऽऽद्याः कूश्माण्डब्रह्मराक्षसाः । दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्र-
प्रभावतः ॥ १० ॥ ऐहलौकिकमैश्वर्यँ स्वर्गाऽऽद्यं पारलौकिकम् । कैवल्यं भगवत्त्वं ॥८३९॥

च मन्त्रोऽयँ साधयिष्यति ॥ ११ ॥ ग्राम्याऽऽरण्यपशुघ्नत्वँ सञ्चितं दुरितं च यत् ।
मद्यपानेन यत्पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १२ ॥ अभक्ष्यभक्षणोत्पन्नं मिथ्याज्ञानसमु-
द्भवम् । सर्वं विलीयते राममन्त्रस्याऽस्यैव कीर्तनात् ॥ १३ ॥ श्रोत्रियस्वर्णहरणा-
द्यच्च पापमुपस्थितम् । रत्नाऽऽदेश्चाऽपहारेण तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणं
क्षत्रियं वैश्यँ शूद्रँ हत्वा च किल्बिषम् । सञ्चिनोति नरो मोहाद्यद्यत्तदपि नाशयेत्
॥ १५ ॥ गत्वाऽपि मातरं मोहादगम्याश्चैव योषितः । उपाऽऽस्याऽनेन मन्त्रेण राम-
स्तदपि नाशयेत् ॥ १६ ॥ महापातकपापिष्ठसङ्गत्या सञ्चितं च यत् । नाशयेत्त-
त्कथाऽऽलापशयनाऽऽसनभोजनैः ॥ १७ ॥ पितृमातृवधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघं च यत् ।
तदनुष्ठानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ १८ ॥ यत्प्रयागाऽऽदितीर्थोक्तप्रायश्चित्तशतै-

१३० रपि । नैवाऽपनोद्यते पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १९ ॥ पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु कुरुक्षेत्रा- ३०
३६॥ ऽऽदिषु स्वयम् । बुद्धिपूर्वमघं कृत्वा तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २० ॥ कृच्छ्रैस्तप्तपराका-
ऽऽद्यैर्नानाचान्द्राऽयणैरपि । पापं च नाऽपनोद्यं यत्तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २१ ॥
आत्मतुल्यसुवर्णाऽऽदिदानैर्बहुविधैरपि । किञ्चिदप्यपरिक्षीणं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २२ ॥
अवस्थात्रितयेष्वेव बुद्धिपूर्वमघं च यत् । तन्मन्त्रस्मरणेनैव निश्शेषं प्रविलीयते ॥ २३ ॥
अवस्थात्रितयेष्वेवं मूलबन्धमघं च यत् । तत्तन्मन्त्रोपदेशेन सर्वमेतत्प्रणश्यति ॥ २४ ॥
आब्रह्मबीजदोषाश्च नियमाऽतिक्रमोद्भवाः । स्त्रीणां च पुरुषाणां च मन्त्रेणाऽनेन
नाशिताः ॥ २५ ॥ येषुयेष्वपि देशेषु रामभद्र उपाऽऽस्यते । दुर्भिक्षाऽऽदिभयं तेषु न
भवेत्तु कदा च न ॥ २६ ॥ शान्तः प्रसन्नवदनो ह्यक्रोधो भक्तवत्सलः । अनेन सदृशो ॥५३६॥

मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥ २७ ॥ सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्वरम् । ददात्यायुष्यमैश्वर्यमन्ते विष्णुपदं च यत् ॥ २८ ॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासते । तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् । ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ६ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इतिश्रीरामोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

अथ वासुदेवोपनिषत् ॥ यत्सर्वहृदयाऽगारं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् । वस्तुतो यन्निराधारं वासुदेवपदं भजे ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ ॐ नमस्कृत्य भगवान्नारदस्सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ अधीहि भगवन्नूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानाऽऽदि-

सहितं मे ब्रूहीति । तँ होवाच भगवान्वासुदेवो वैकुण्ठस्थानादुत्पन्नं मम प्रीति-
करं मद्भक्तैर्ब्रह्माऽऽदिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं ममाऽङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः
प्रक्षालनाद्गोपीचन्दनमाख्यातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थाऽन्तस्थितं चक्रसमायुक्तं
पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवति । अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्वोद्धृत्य गोपीचन्दन
पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव । चक्राऽऽङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव । इमं मे
गङ्गे इति जलमादाय विष्णोर्नुकमिति मर्दयेत् । अतो देवा अवन्तु न इत्येतैर्मन्त्रैर्वि-
ष्णुगायत्र्या केशवाऽऽदिनामभिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटहृदयक-
ण्ठबाहुमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णाऽऽदिनामभिर्वा धारयेत् । इति त्रिवारमभिमन्त्र्य
शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाऽच्युत । गोविन्द पुण्डरीकाऽक्ष रक्ष माँ शरणाऽऽगत-

मिति ध्यात्वा गृहस्थो ललाटाऽऽदिद्वादशस्थलेष्वनामिकाऽङ्गुल्या वैष्णवगायत्र्या केश-
वाऽऽदिनामभिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ललाटहृदयकण्ठबाहुमूलेषु वैष्ण-
वगायत्र्या कृष्णाऽऽदिनामभिर्वा धारयेत् । यतिस्तर्जन्या शिरोललाटहृदयेषु प्रणवे-
नैव धारयेत् । ब्रह्माऽऽदयस्त्रयो मूर्त्तयस्तिस्रो व्याहृतयस्त्रीणि छन्दाँसि त्रयोऽग्नय इति
ज्योतिष्मन्तस्त्रयः कालास्तिस्रोऽवस्थास्त्रय आत्मानः पुण्ड्रास्त्रय ऊर्ध्वा अकार उकार
मकार एते प्रणवमयोर्ध्वपुण्ड्रास्तदात्मा । सदेतदोमिति । तानेकधा समभवत् । ऊर्ध्व-
मुन्नमयत इत्योङ्काराऽधिकारी । तस्मादूर्ध्वपुण्ड्रं धारयेत् । परमहंसो ललाटे प्रणवेनै-
कमूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत् । तत्त्वप्रदीपप्रकाशं स्वाऽऽत्मानं पश्यन्योगी मत्सायुज्यमवा-
ऽऽप्नोति । अथ वा न्यस्तहृदयपुण्ड्रमध्ये वा हृदयकमलमध्ये वा । तस्य मध्ये वह्निशिखा

अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता । नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवारशूकवत्तन्वी परमाऽऽत्मा व्यवस्थित इति । अतःपुण्ड्रस्थं हृदयपुण्डरीकेषु तमभ्यसेत् । क्रमादेवं स्वाऽऽत्मानं भावयेन्मां परं हरिम् । एकाऽग्रमनसा यो मां ध्यायते हरिमव्ययम् । हृत्पङ्कजे च स्वाऽऽत्मानं स मुक्तो नाऽत्र संशयः । मद्रूपमद्वयं ब्रह्म आदिमध्याऽन्तवर्जितम् । स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाऽव्ययम् । एको विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थावरेषु च । अनुस्यूतो वसत्यात्मा भूतेष्वहमवस्थितः । तैलं तिलेषु काष्ठेषु वन्हिः क्षीरे घृतं यथा । गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथाऽऽत्माऽवस्थितो ह्यहम् । ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृदये चिद्रविं हरिम् । गोपीचन्दनमालिप्य तत्र ध्यात्वाऽऽप्नुयात्परम् । ऊर्ध्वदण्डोर्ध्वरेताश्च ऊर्ध्वपुण्ड्रोर्ध्वयोगवान् । ऊर्ध्वपदमवाप्नोति यतिरूर्ध्वचतुष्कवान् । ॥९३८॥

इत्येतन्निश्चितं ज्ञानं मद्भक्त्या सिध्यति स्वयम् । नित्यमेकाऽग्रभक्तिस्स्याद्गोपीचन्दनधारणात् । ब्राह्मणानां तु सर्वेषां वैदिकानामनुत्तमम् । गोपीचन्दनवारिभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते । यो गोपीचन्दनाऽभावे तुलसीमूलमृत्तिकाम् । मुमुक्षुर्धारयेन्नित्यमपरोक्षाऽऽत्मसिद्धये । अतिरात्राऽग्निहोत्रभस्मनाऽग्नेर्भसितमिदं विष्णुस्त्रीणि पदेति मन्त्रैर्वैष्णवगायत्र्या प्रणवेनोद्धूलनं कुर्यात् । एवं विधिना गोपीचन्दनं च धारयेत् । यस्त्वधीते वा स सर्वपातकेभ्यः पूतो भवति । पापबुद्धिस्तस्य न जायते । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । स सर्वैर्यज्ञैर्याजितो भवति । स सर्वैर्देवैः पूज्यो भवति । श्रीमन्नाराऽयणे मय्यचञ्चला भक्तिश्च भवति । स सम्यग् ज्ञानं च लब्ध्वा विष्णुसायुज्यमवाऽऽप्नोति । न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्त्तते । इत्याह भगवान्वासुदेवः । यस्त्वे-

तद्वाऽधीते सोप्येवमेव भवतीत्योँ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥
इति वासुदेवोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मुद्गलोपनिषत् ॥ श्रीमत्पुरुषसूक्ताऽर्थं पूर्णाऽऽनन्दकलेवरम् । पुरुषोत्तम-
विख्यातं पूर्णं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ ॐ पुरुषसूक्ता-
ऽर्थनिर्णयं व्याख्यास्यामः । पुरुषसंहितायां पुरुषसूक्ताऽर्थस्सङ्ग्रहेण प्रोच्यते । सहस्रशी-
र्षेत्यत्र सशब्दोऽनन्तवाचकः । अनन्तयोजनं प्राऽऽह दशाऽङ्गुलवचस्तथा ॥ १ ॥
तस्य प्रथमया विष्णोर्देशतो व्याप्तिरीरिता । द्वितीयया चाऽस्य विष्णोः कालतो व्याप्ति-
रुच्यते ॥ २ ॥ विष्णोर्मोक्षप्रदत्वं च कथितं तु तृतीयया । एतावानिति मन्त्रेण वैभवं
कथितं हरेः ॥ ३ ॥ ऐतनैव च मन्त्रेण चतुर्व्यूहो विभावितः । त्रिपादित्यनया प्रोक्त- ॥५३९॥

मनिरुद्धस्य वैभवम् ॥ ४ ॥ तस्माद्विराडित्यनया पादनाराऽयणाद्धरेः । प्रकृतेः पुरु-
षस्याऽपि समुत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥ ५ ॥ यत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञस्समीरितः । सप्ता-
ऽस्याऽऽसन्परिधयस्समिधश्च समीरिताः ॥ ६ ॥ तं यज्ञमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञस्स-
मीरितः । अनेनैव च मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥ ७ ॥ तस्मादिति च मन्त्रेण
जगत्सृष्टिस्समीरिता । वेदाऽहमिति मन्त्राभ्यां वैभवं कथितं हरेः ॥ ८ ॥ यज्ञेने-
त्युपसंहारस्सृष्टेर्मोक्षस्य चेरितः । य एवमेतज्जानाति स हि मुक्तो भवेदिति ॥ ९ ॥ १ ॥
अथ तथा मुद्गलोपनिषदि पुरुषसूक्तस्य वैभवं विस्तरेण प्रतिपादितम् । वासुदेव
इन्द्राय भगवज्ज्ञानमुपदिश्य पुनरपि सूक्ष्मश्रवणाय प्रणतायेन्द्राय परमरहस्यभूतं
पुरुषसूक्ताभ्यां खण्डद्वयाभ्या मुपाऽऽदिशत् । द्वौखण्डावुच्येते । योऽयमुक्तस्स

पुरुषो नामरूपज्ञानाऽगोचरं संसारिणामतिदुर्ज्ञेयं विषयं विहाय क्लेशाऽऽदिभिस्सङ्क्लि-
ष्टदेवाऽऽदिजिहीर्षया सहस्रकलाऽवयवकल्याणं दृष्टमात्रेण मोक्षदं वेषमाददे । तेन
वेषेण भूम्यादिलोकं व्याप्याऽनन्तयोजनमत्यतिष्ठत् । पुरुषो नाराऽयणो भूतं भव्यं
भविष्यच्चाऽऽसीत् । स एष सर्वेषां मोक्षदश्चाऽऽसीत् । स च सर्वस्मान्महिम्नो ज्यायान् ।
तस्मान्न कोऽपि ज्यायान् । महापुरुष आत्मानं चतुर्धा कृत्वा त्रिपादेन परमे व्योम्नि-
(ह्य) चाऽऽसीत् । इतरेण चतुर्थेनाऽनिरुद्धनाराऽयणेन विश्वान्यासन् । स च पाद-
नाराऽयणो जगत्स्रष्टुं प्रकृतिमजनयत् । स समृद्धकायस्सन्सृष्टिकर्म न जज्ञिवान् ।
सोऽनिरुद्धनाराऽयणस्तस्मै सृष्टिमुपाऽऽदिशत् । ब्रह्मंस्तवेन्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा
कोशभूतं दृढं ग्रन्थिकलेवरं हविर्ध्यात्वा मां हविर्भुजं ध्यात्वा वसन्तकालमाज्यं ध्यात्वा

ग्रीष्ममिध्मं ध्यात्वा शरदृतुं रसं ध्यात्वैवमग्नौ हुत्वाऽङ्गस्पर्शात्कलेवरो वज्रं हीष्यते ।
ततस्स्वकार्यान्त्सर्वप्राणीञ् जीवान् त्सृष्ट्वा पश्चाद्याः प्रादुर्भविष्यन्ति । तत स्थावरजङ्गमा-
ऽऽत्मकं जगद्भविष्यति । एतेन जीवाऽऽत्मनोर्योगेन मोक्षप्रकारश्च कथित इत्यनुसन्धे-
यम् । य इमं सृष्टियज्ञं जानाति मोक्षप्रकारं च सर्वमायुरेति ॥ २ ॥ एको देवो बहुधा
निविष्ट अजायमानो बहुधा विजायते । तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपाऽऽसते । यजुरित्येष
हीदं सर्वं युनक्ति । सामेति छन्दोगाः । एतस्मिन्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । विषमिति
सर्पाः । सर्प इति सर्पविदः । ऊर्गिति देवाः । रयिरिति मनुष्याः । मायेत्यसुराः ।
स्वधेति पितरः । देवजन इति देवजनविदः । रूपमिति गन्धर्वाः । गन्धर्व इत्यप्स-
रसः । तं यथायथोपाऽऽसते तथैव भवति । तस्माद्ब्राह्मणः पुरुषरूपं परम्ब्रह्मैवाऽऽह-

मिति भावयेत् । तद्रूपो भवति । य एवं वेद ॥ ३ ॥ तद्ब्रह्म तापत्रयाऽतीतं षट्कोशवि- ७०
४१।। निर्मुक्तं षडूर्मिवर्जितं पञ्चकोशाऽतीतं षड्भावविकारशून्यमेवमादिसर्वविलक्षणं भवति ।
तापत्रयन्त्वाध्यात्मिकाऽऽधिभौतिकाऽऽधिदैविकं कर्तृकर्मकार्यज्ञातृज्ञानज्ञेयभोक्तृभोग-
भोग्यमिति त्रिविधम् । त्वङ्मांसशोणिताऽस्थिस्नायुमज्जाषट्कोशाः । कामक्रोधलोभमो-
हमदमात्सर्यमित्यरिषड्वर्गः । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाऽऽनन्दमया इति पञ्च
कोशाः । प्रियत्वजननवर्धनपरिणामक्षयनाशाषड्भावाः । अशनायापिपासाशोकमोह-
जरामरणानीति षडूर्मयः । कुलगोत्रजातिवर्णाऽऽश्रमरूपाणि षड् भ्रमाः । एतद्योगेन
परमपुरुषो जीवो भवति । नाऽन्यः । य एतदुपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति ।
स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । अरोगी भवति । श्रीमांश्च भवति । ।।२४१।।

पुत्रपौत्राऽऽदिभिस्समृद्धोभवति । विद्वांश्च भवति । महापातकात्पूतो भवति । सुरा-
पानात्पूतो भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति । मातृगमनात्पूतो भवति । दुहितृस्नु-
षाऽभिगमनात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । वेदिजन्महानात्पूतो भवति । गुरो-
रशुश्रूषणात्पूतो भवति । अयाज्ययाजनात्पूतो भवति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भवति ।
उग्रप्रतिग्रहात्पूतो भवति । परदारगमनात्पूतो भवति । कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याऽऽदि-
भिरबाधितो भवति । सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति । इहजन्मनि पुरुषो भवति ॥
तस्मादेतत्पुरुषसूक्ताऽर्थमतिरहस्यं राजगुह्यं देवगुह्यं गुह्यादपि गुह्यतरं नाऽदीक्षितायोप-
दिशेत् । नाऽनूचानाय । नाऽयज्ञशीलाय । नाऽवैष्णवाय । नाऽयोगिने । न बहुभाषिणे ।
नाऽप्रियवादिने । नाऽसंवत्सरवेदिने । नाऽतुष्टाय । नाऽधीतवेदायोपदिशेत् । गुरुरप्ये-

णिउ० वंविच्छुचौ देशे पुण्यनक्षत्रे प्राऽणानायम्य पुरुषं ध्यायन्नुपसन्नाय शिष्याय दक्षिणकर्णे उ०
४२॥ पुरुषसूक्ताऽर्थमुपदिशेद्विद्वान् । नबहुशो वदेत् । यातयामो भवति । असकृत्कर्णमुपदिशेत् । एतत्कुर्वाणोऽध्येताऽध्यापकश्च इह जन्मनि पुरुषो भवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ इति मुद्गलोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ शाण्डिल्योपनिषत् ॥ शाण्डिल्योपनिषत्प्रोक्तयमाऽऽद्यष्टाऽङ्गयोगिनः। यद्बोधाद्यान्ति कैवल्यं स रामो मे परा गतिः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ शाण्डिल्यो ह वा अथर्वाणं पप्रच्छाऽऽत्मलाभोपायभूतमष्टाऽङ्गयोगमनुब्रूहीति । स होवाचाऽथर्वा यमनियमाऽऽसनप्राऽणाऽऽयामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाऽङ्गानि । तत्र दश यमाः ।
तथा नियमाः । आसनान्यष्टौ । त्रि (त्रय): प्राणाऽयाम (मा): । पञ्च प्रत्या- ॥५४२॥
हाराः । तथा धारणाः । द्विप्रकारं ध्यानम् । समाधिस्त्वेकरूपः ॥ तत्राऽहिँसासत्याऽस्तेयब्रह्मचर्यदयाजपक्षमाधृतिमिताऽऽहारशौचानि चेति यमा दश । तत्र हिंसा नाम मनोवाक्कायकर्मभिस्सर्वभूतेषु सर्वदा क्लेशजननम् । सत्यं नाम मनोवाक्कायकर्मभिर्भूतहितयथार्थाऽभिभाषणम् । अस्तेयं नाम मनोवाक्कायकर्मभिः परद्रव्येषु निस्स्पृहा । ब्रह्मचर्यं नाम सर्वाऽवस्थासु मनोवाक्कायकर्मभिस्सर्वत्र मैथुनत्यागः । दया नाम सर्वभूतेषु सर्वत्राऽनुग्रहः । आर्जवं नाम मनोवाक्कायकर्मणां विहिताऽविहितेषु जनेषु प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा एकरूपत्वम् । क्षमा नाम प्रियाऽप्रियेषु सर्वेषु ताडनपूजनेषु सहनम् । धृतिर्नामाऽर्थहानौ स्वेष्टबन्धुवियोगे तत्प्राप्तौ सर्वत्र चेतस्थापनम् । मिताऽऽहारो नाम चतुर्थांशाऽवशेषकसुस्निग्धमधुराऽऽहारः । शौचं नाम तद्द्विविधं बाह्यमान्तरं चेति ।

पं३० ॥४३॥ तत्र मृज्जलाभ्यां बाह्यम् । मनश्शुद्धिरान्तरम् । तदध्यात्मविद्यया लभ्यम् ॥ १ ॥ उ०
तपस्सन्तोषाऽऽस्तिक्यदानेश्वरपूजनसिद्धाऽन्तश्रवणह्रीमतिजपोव्रतानि दश नियमाः ॥
तत्र तपो नाम विध्युक्तकृच्छ्रचान्द्राऽयणाऽऽदिभिश्शरीरशोषणम् । सन्तोषो नाम यदृ-
च्छालाभसन्तुष्टिः । आस्तिक्यं नाम वेदोक्तधर्माऽधर्मेषु विश्वासः । दानं नाम न्याया-
ऽऽर्जितस्य धनधान्याऽऽदेश्श्रद्धयाऽर्थिभ्यः प्रदानम् । ईश्वरपूजनं नाम प्रसन्नस्वभावेन
यथाशक्ति विष्णुरुद्राऽऽदिपूजनम् । सिद्धाऽन्तश्रवणं नाम वेदाऽन्ताऽर्थविचारः ।
ह्रीर्नाम वेदलौकिकमार्गकुत्सितकर्मणि लज्जा । मतिर्नाम वेदविहित(कर्म)मार्गेषु श्रद्धा ।
जपो नाम विधिवद्गुरूपादिष्टवेदाऽविरुद्धमन्त्राऽभ्यासः । तद्द्विविधं वाचिकं मानसं
चेति । मानसं तु मनसा ध्यानयुक्तम् । वाचिकं द्विविधमुच्चैरुपाँशुभेदेन । उच्चैरुच्चारणं ॥५४३॥

यथोक्तफलम् । उपाँशु सहस्रगुणम् । मानसं कोटिगुणम् । व्रतं नाम वेदोक्तविधिनि-
षेधाऽनुष्ठाननैय्यत्यम् ॥ २ ॥ स्वस्तिकगोमुखपद्मवीरसिंहभद्रमुक्तमयूराऽऽख्यान्यासना-
न्यष्टौ । स्वस्तिकं नाम जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे । ऋजुकायस्समासीन-
स्स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥ सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् । दक्षिणेऽपि
तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ २ ॥ अङ्गुष्ठेन निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण च ।
ऊर्वोरुपरि शाण्डिल्य कृत्वा पादतले उभे । पद्माऽऽसनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजि-
तम् ॥ ३ ॥ एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि सँस्थितः । इतरस्मिन्तथा चोरुं वीरा-
ऽऽसनमुदीरितम् ॥ ४ ॥ दक्षिणँ सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् । हस्तौ च जान्वो-
स्सँस्थाप्य स्वाऽङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥ ५ ॥ व्यक्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाऽग्रँ सुसमा-

उ० हितः । सिह्माऽऽसनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिस्सदा ॥ ६ ॥ योनिं वामेन सम्पीड्य उ०
८४॥ मेढ्रादुपरि दक्षिणम् । भ्रूमध्ये च मनोलक्ष्यँ सिद्धाऽऽसनमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ गुल्फौ तु
वृषणस्याऽधस्सीवि(व)न्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पादपार्श्वे तु पाणिभ्यां दृढं बध्वा सुनि-
श्चलम् । भद्राऽऽसनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषाऽपहम् ॥ ८ ॥ सम्पीड्य सीविनीँ सूक्ष्मां
गुल्फेनैव तु सव्यतः । सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्ताऽऽसनमुदीरितम् ॥ ९ ॥ अवष्टभ्य
धराँ सम्यक्तलाभ्यां तु करद्वयोः । हस्तयोः कूर्परौ चाऽपि स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ॥१०॥
समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि सँस्थितः । मयूराऽऽसनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥११॥
शरीराऽन्तर्गतास्सर्वे रोगा विनश्यन्ति । विषाणि जीर्यन्ते । येन केनाऽऽसनेन सुखधारणं
भवत्यशक्तस्तत्समाचरेत् । येनाऽऽसनं विजितं जगत्त्रयं तेन विजितं भवति । यमनिय- ॥५४४॥

माभ्यां संयुक्तः पुरुषः प्राऽणाऽऽयामं चरेत् । तेन नाड्यश्शुद्धा भवन्ति ॥ ३ ॥ अथ
हैनमथर्वाणँ शाण्डिल्यः पप्रच्छ केनोपायेन नाड्यश्शुद्धास्स्युः । नाड्यः कतिसङ्ख्याकाः ।
तासामुत्पत्तिः कीदृशी । तासु कति वायवस्तिष्ठन्ति । तेषां कानि स्थानानि । तत्क-
र्माणि कानि । देहे यानियानि विज्ञातव्यानि तत्सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाचाऽथर्वा ।
अथेदँ शरीरँ षण्णवत्यङ्गुलाऽऽत्मकं भवति । शरीरात्प्राऽणो द्वादशाऽङ्गुलाऽधिको भवति ।
शरीरस्थं प्राऽणमग्निना सह योगाऽभ्यासेन समं (अ) न्यूनं वा यः करोति स योगि-
पुङ्गवो भवति । देहमध्ये शिखिस्थानं त्रिकोणं तप्तजाम्बूनदप्रभं मनुष्याणाम् । चतु-
ष्पदां चतुरश्रम् । विहङ्गानां वृत्ताऽऽकारम् । तन्मध्ये शुभा तन्वी पावकी शिखा तिष्ठति ।
गुदाद्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्राद्द्व्यङ्गुलादधो देहमध्यं मनुष्याणां भवति । चतुष्पदां

हृन्मध्यम् । विहगानां तुन्दमध्यम् । देहमध्यं नवाऽङ्गुलं चतुरङ्गुलमुत्सेधाऽऽयतमण्डा-
ऽऽकृति । तन्मध्ये नाभिः । तत्र द्वादशाऽरयुतं चक्रम् । तच्चक्रमध्ये पुण्यपापप्रचो-
दितो जीवो भ्रमति । तन्तुपञ्जरमध्यस्थलूतिका यथा भ्रमति तथा (चा) ऽसौ तत्र
प्राऽणश्चरति । देहेऽस्मिञ् जीवः प्राऽणाऽऽरूढो भवेत् । नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वं कुण्डलिनी-
स्थानम् । अष्टप्रकृतिरूपाऽष्टधा कुण्डलीकृता कुण्डलिनी शक्तिर्भवति । यथावद्वायुस-
ञ्चारं जलाऽन्नादीनि परितस्स्कन्ध(ःकन्द)पार्श्वेषु निरुध्यैनं मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रं
योगकाले चाऽ(पा)नेनाऽग्निना च स्फुरति । हृदयाऽऽकाशे(शं)महोज्व(ज्वा)लाज्ञानरूपा
(पं)भवति । मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । इडा पिङ्गला
सुषुम्ना सरस्वती वारुणी पूषा हस्तिजिह्वा यशस्विनी विश्वोदरी कुहूश्शङ्खिनी पयस्वि-

न्यलम्बुसा गान्धारीति नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । तत्र सुषुम्ना विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति
चाऽऽचक्षते । गुदस्य पृष्ठभागे वीणादण्डाऽऽश्रिता मूर्धपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रे (ति) विज्ञेया
ऽव्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति । सुषुम्नायास्सव्यभागे इडा तिष्ठति । दक्षिणभागे पिङ्गला ।
इडायां चन्द्रश्चरति । पिङ्गलायाँ रविः । तमोरूपश्चन्द्रः । रजोरूपो रविः । विषभागो
रविः । अमृतभागश्चन्द्रमाः । तावेव सर्वकालं धत्ते । सुषुम्ना कालभोक्त्री भवति ।
सुषुम्ना पृष्ठपार्श्वयोस्सरस्वतीकुहू भवतः । यशस्विनीकुहूमध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति ।
पूषासरस्वतीमध्ये पयस्विनी भवति । गान्धारीसरस्वतीमध्ये यशस्विनी भवति । कन्द-
मध्येऽलम्बुसा भवति । सुषुम्नापूर्वभागे मेढ्राऽन्तं कुहूर्भवति । कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं
वारुणी सर्वगामिनी भवति । यशस्विनी सौम्या च पादाऽङ्गुष्ठाऽन्तमिष्यते । पिङ्गला

१७३० चोर्ध्वगा याम्यनासाऽन्तं भवति । पिङ्गलायाः पृष्ठतो याम्यनेत्राऽन्तं पूषा भवति । ३०
४६॥ याम्यकर्णाऽन्तं यशस्विनी भवति । जिह्वाया ऊर्ध्वाऽन्तँ सरस्वती भवति । आसव्य-
कर्णाऽन्तमूर्ध्वगा शङ्खिनी भवति । इडापृष्ठभागात्सव्यनेत्राऽन्तगा गान्धारी भवति ।
पायुमूलादधोर्ध्वगाऽलम्बुसा भवति । एतासु चतुर्दशसु नाडीष्वन्या नाड्यस्सम्भ-
वन्ति । तास्वन्यास्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः ॥ यथाऽश्वत्थाऽऽदिपत्रँ सिराऽभिव्या-
समेवँ शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम् । प्राऽणाऽपानसमानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्त-
धनञ्जया एते दश वायवस्सर्वासु नाडीषु चरन्ति । आस्यनासिकाकण्ठनाभिपादा-
ऽङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्वभागेषु प्राऽणस्सञ्चरति । श्रोत्राऽक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्फिग्दे-
शेषु व्यानस्सञ्चरति । गुदमेढ्रोरुजानूदरवृषणकटिजङ्घानाभिगुदाऽग्न्यगारेष्वपानस्स- ॥५४६॥

ञ्चरति । सर्वसन्धिस्थ उदानः । पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः । भुक्ता-
ऽन्नरसाऽऽदिकं गात्रेऽऽग्निना सह व्यापयन्द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु चरन्त्समानवा-
युरग्निना सह साऽङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्नोति । नागाऽऽदिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिस-
म्भवाः । तुन्दस्थं जलमन्नं च रसाऽऽदिषु समीरितुं तुन्दमध्यगतः प्राऽणस्तानि
पृथक्कुर्यात् । अग्नेरुपरि जलं स्थाप्य जलोपर्यन्नाऽऽदीनि संस्थाप्य स्वयमपाऽनं सम्प्रा-
ऽऽप्य तेनैव सह मारुतः प्रयाति देहमध्यगतं ज्वलनम् । वायुना पालितो वह्निरपानेन
शनैर्देहमध्ये ज्वलति । ज्वलनो ज्वालाभिः प्राऽणेन कोष्ठमध्यगतं जलमत्युष्णमकरोत् ।
जलोपरि समर्पितव्यञ्जनसंयुक्तमन्नं वह्निसंयुक्तवारिणा पक्वमकरोत् । तेन स्वेदमूत्रज-
लरक्तवीर्यरूपरसपुरीषाऽऽदिकं प्राऽणःपृथक्कुर्यात् । समानवायुना सह सर्वासु नाडीषु

रसं व्यापयञ् श्वासरूपेण देहे वायुश्चरति । नवभिर्व्योमरन्ध्रैश्शरीरस्य वायवः कुर्वन्ति विण्मूत्राऽऽदिविसर्जनम् । निश्वासोच्छ्वासकासश्च प्राऽणकर्मोच्यते । विण्मूत्राऽऽदिविसर्जनमपाऽनवायुकर्म । हानोपाऽऽदानचेष्टाऽऽदि व्यानकर्म । देहस्योन्नयनाऽऽदिकमुदानकर्म । शरीरपोषणाऽऽदिकं समानकर्म । उद्गाराऽऽदि नागकर्म । निमीलनाऽऽदि कूर्मकर्म । क्षुत्करणं कृकरकर्म । तन्द्रा देवदत्तकर्म । श्लेष्माऽऽदि धनञ्जयकर्म । एवं नाडीस्थानं वायुस्थानं तत्कर्म च सम्यग् ज्ञात्वा नाडीसंशोधनं कुर्यात् ॥ ४ ॥ यमनियमयुतः पुरुषस्सर्वसङ्गविवर्जितः कृतविद्यस्सत्यधर्मरतो जितक्रोधो गुरुशुश्रूषानिरतः पितृमातृविधेयस्स्वाऽऽश्रमोक्तसदाचारविद्वच्छिक्षितः फलमूलोदकाऽन्वितं तपोवनं प्राऽऽप्य रम्यदेशे ब्रह्मघोषसमन्विते स्वधर्मनिरतब्रह्मवित्समावृते फलमूलपुष्पवारिभि-

स्सुसम्पूर्णे देवाऽऽयतने नदीतीरे ग्रामे नगरे वाऽपि सुशोभनमठं नाऽत्युच्चनीचाऽऽयतमल्पद्वारं गोमयाऽऽदिलिप्तं सर्वरक्षासमन्वितं कृत्वा तत्र वेदाऽन्तश्रवणं कुर्वन्योगं समारभेत् । आदौ विनायकं सम्पूज्य स्वेष्टदेवतां नत्वा पूर्वोक्ताऽऽसने स्थित्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽऽपि मृद्वासनेषु जिताऽऽसनगतो विद्वान्त्समग्रीवशिरोनासाऽग्रदृग्भ्रूमध्ये शशभृद्बिम्बं पश्यन्नेत्राभ्याममृतं (पिबेत्) । द्वादशमात्रया इडया वायुमापूर्योदरे स्थितं ज्वालावलीयुतं रेफबिन्दुयुक्तमग्निमण्डलयुतं ध्यायेद्रेचयेत्पिङ्गलया । पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य कुम्भित्वा रेचयेदिडया । त्रिचतुस्त्रिचतुस्सप्तत्रिचतुर्मासपर्यन्तं त्रिसन्धिषु तदन्तरालेषु च षट्कृत्व आचरेन्नाडीशुद्धिर्भवति । ततश्शरीरलघुदीप्तिवन्हिवृद्धिनादाऽभिव्यक्तिर्भवति ॥ ५ ॥ प्राऽणाऽपाऽनसमायोगः प्राऽणाऽऽयामो भवति । रेचक-

पूरककुम्भकभेदेन स त्रिविधः । ते वर्णाऽऽत्मकाः । तस्मात्प्रणव एव प्राणाऽऽयामः । पद्माऽऽद्यासनस्थः पुमान्नासाऽग्रे शशभृद्बिम्बज्योत्स्नाजालविताऽनिताऽऽकारमूर्ती रक्ताऽङ्गी हंसवाहिनी दण्डहस्ता बाला गायत्री भवति । उकारमूर्तिश्श्वेताऽङ्गी तार्क्ष्यवाहिनी युवती चक्रहस्ता सावित्री भवति । मकारमूर्त्तिः कृष्णाऽङ्गी वृषभवाहिनी वृद्धा त्रिशूलधारिणी सरस्वती भवति । अकाराऽऽदित्रयाणां सर्वकारणमेकाऽक्षरं परञ्ज्योतिः प्रणवं भवति (तीति ध्यायेत्)। इडया बाह्याद्वायुमापूर्य षोडशमात्राभिरकारं चिन्तयन्पूरितं वायुं चतुष्षष्टिमात्राभिः कुम्भयित्वोकारं ध्यायन्पूरितं पिङ्गलया द्वात्रिंशन्मात्रया मकारमूर्त्तिध्यानेनैवं क्रमेण पुनःपुनः कुर्यात् ॥ ६ ॥ अथाऽऽसनदृढो योगी वशी मितहिताऽशनस्सुषुम्नानाडीस्थमलशोषाऽर्थं योगी बद्धपद्माऽऽसनो वायुं चन्द्रेणाऽऽपूर्य

यथाशक्ति कुम्भयित्वा सूर्येण रेचयित्वा पुनस्सूर्येणाऽऽपूर्य कुम्भयित्वा चन्द्रेण विरेच्य यया त्यजेत्तया सम्पूर्य धारयेत् । तदेते श्लोका भवन्ति । प्राऽणं प्रागिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत्पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बध्वा त्यजेद्वामया । सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यासं सदा तन्वतां शुद्धा नाडीगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः ॥ १ ॥ प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे तु कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ २ ॥ कनीयसि भवेत्स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राऽणरोधे पद्माऽऽसनं महत् ॥ ३ ॥ जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमाचरेत् । दृढता लघुता चाऽपि तस्य गात्रस्य जायते ॥ ४ ॥ अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराऽऽज्यभोजनम् । ततोऽभ्यासे स्थिरीभूते न तावन्नियमग्रहः ॥ ५ ॥ यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्-

णिड० श्यश्शनैश्शनैः । तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ६ ॥ युक्तंयुक्तं त्यजे- उ०
॥५४९॥ द्वायुं युक्तंयुक्तं च पूरयेत् । युक्तंयुक्तं च बध्नीयादेवं सिद्धिमवाऽऽप्नुयात् ॥ ७ ॥ यथे-
ष्टधारणाद्वायोरनलस्य प्रदीपनम् । नादाऽभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ८ ॥
विधिवत्प्राऽणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते । सुषुम्नावदनं भित्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥९॥
मारुते मध्यसञ्चारे मनस्थैर्यं प्रजायते । यो मनस्सुस्थिरीभावस्सैवाऽवस्था मनोन्मनी
॥ १० ॥ पूरकाऽन्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराऽभिधः । कुम्भकाऽन्ते रेचकाऽऽदौ
कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ॥ ११ ॥ अधस्तात्कुञ्चनेनाऽऽशु कण्ठसङ्कोचने कृते । मध्ये पश्चि-
मताने(णे)न स्यात्प्राऽणो ब्रह्मनाडिगः ॥ १२ ॥ अपाऽनमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राऽणं कण्ठा-
दधो नयन् । योगी जराविनिर्मुक्तष्षोडशो वयसा भवेत् ॥ १३ ॥ सुखाऽऽसनस्थो ॥५४९॥

दक्षनाड्या बहिस्थं पवनं समाकृष्याऽऽकेशमानखाऽग्रं कुम्भयित्वा सव्य(सूर्य)नाड्या
रेचयेत् । तेन कपालशोधनं वातनाडीगतसर्वरोगविनाशनं भवति । हृदयाऽऽदिकण्ठ-
पर्यन्तं सस्वनं नासाभ्यां शनैः पवनमाकृष्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा इडया विरेच्य
गच्छंस्तिष्ठन् कुर्यात् । तेन श्लेष्महरं जठराऽग्निवर्धनं भवति । वक्त्रेण सीत्कारपूर्वकं
वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन क्षुत्तृष्णाऽऽलस्यनिद्रा न
जायते । जिह्वया वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन गुल्म-
प्लीहज्वरपित्तक्षुधाऽऽदीनि नश्यन्ति ॥ अथ कुम्भकः । सद्विविधस्सहितः केवलश्चेति ।
रेचकपूरकयुक्तस्सहितः । तद्विवर्जितः केवलः । केवलसिद्धिपर्यन्तँ सहितमभ्यसेत् ।
केवलकुम्भके सिद्धे त्रिषु लोकेषु न तस्य दुर्लभं भवति । केवलकुम्भकात्कुण्डलिनी-

बोधो जायते । ततः कृशवपुः प्रसन्नवदनो निर्मललोचनोऽभिव्यक्तनादो निर्मुक्तरोगजालो जितबिन्दुः पट्वग्निर्भवति । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता । एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ १४ ॥ अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी सदा वर्त्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यैकताना शिवा शून्याऽशून्यविवर्जितँ स्फुरति सा तत्त्वँ पदं वैष्णवी ॥१५॥ अर्धोन्मीलितलोचनँ स्थिरमना नासाऽग्रदत्तेक्षणश्चन्द्राऽर्कावपि लीनतामुपनयन्निष्पन्दभावोत्तरम् । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परं तत्त्वं तत्परमस्ति वस्तुविषयँ शाण्डिल्य विद्धीह तत् ॥ १६ ॥ तारं ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयन्भ्रुवौ । पूर्वाऽभ्यासस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् ॥ १७ ॥ तस्मात्खेचरीमुद्रामभ्यसेत् । तत उन्मनी भवति । ततो योगनिद्रा भवति । लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः कालो नाऽस्ति । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा शक्तिं मानसमध्यगाम् । मनसा मन आलोक्य शाण्डिल्य त्वँ सुखी भव ॥ १८ ॥ खमध्ये कुरु चाऽऽत्मानमात्ममध्ये च खं कुरु । सर्वं च खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तय ॥ १९ ॥ बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवाऽऽन्तरचिन्तिका । सर्वचिन्तां परित्यज्य चिन्मात्रपरमो भव ॥ २० ॥ कर्पूरमनले यद्वत्सैन्धवँ सलिले यथा । तथा च लीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते ॥ २१ ॥ ज्ञेयँ सर्वप्रतीतं च तज्ज्ञानं मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयँ समं नष्टं नाऽन्यः पन्था द्वितीयकः ॥ २२ ॥ ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं याति मानसम् । मानसे विलयं याते कैवल्यमवशिष्यते ॥ २३ ॥ द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं मुनीश्वर । योगस्तद्वृत्ति-

ऐउ० रोधो हि ज्ञानँ सम्यगवेक्षणम् ॥ २४ ॥ तस्मिन्निरोधिते नूनमुपशान्तं मनो भवेत् । उ०
२१॥ मनस्स्पन्दोपशान्त्याऽयँ सँसारः प्रविलीयते ॥ २५ ॥ सूर्याऽऽलोकपरिस्पन्दशान्तौ
व्यवहृतिर्यथा । शास्त्रसज्जनसम्पर्कवैराग्याऽभ्यासयोगतः ॥ २६ ॥ अनास्थायां कृता-
ऽऽस्थायां पूर्वँ सँसारवृत्तिषु । यथाऽभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोहितात् ॥ २७ ॥
एकतत्त्वदृढाऽभ्यासात्प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते । पूरकाऽऽद्यनिलाऽऽयामादृढाऽभ्यासा-
दखेदजात् ॥ २८ ॥ एकाऽन्तध्यानयोगाच्च मनस्स्पन्दो निरुध्यते । ओङ्कारोच्चारण-
प्राऽन्तशब्दतत्त्वाऽनुभावनात् । सुषुप्ते संविदा ज्ञाते प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २९ ॥
तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाऽऽक्रम्य घण्टिकाम् । ऊर्ध्वरन्ध्रं गते प्राऽणे प्राऽणस्पन्दो
निरुध्यते ॥ ३० ॥ प्राऽणे गलितसंवित्तौ तालूर्ध्वे द्वादशाऽन्तगे । अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण ॥९९१॥

प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३१ ॥ द्वादशाऽङ्गुलपर्यन्ते नासाऽग्रे विमलेऽम्बरे । संविदृशि
प्रशाम्यन्त्यां प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३२ ॥ भ्रूमध्ये तारकाऽऽलोकशान्तावन्तमुपा-
ऽऽगते । चेतनैकतने (सङ्कल्पे मानसे) बद्धे प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३३ ॥ ओमि-
त्येव यदुद्भूतं ज्ञानं ज्ञेयाऽऽत्मकँ शिवम् । असँस्पृष्टविकल्पाँशं प्राऽणस्पन्दो निरु-
ध्यते ॥ ३४ ॥ चिरकालं हृदेकाऽन्तव्योमसंवेदनान्मुने । अवासनमनोध्यानात्प्रा-
ऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३५ ॥ एभिः क्रमैस्तथाऽन्यैश्च नानासङ्कल्पकल्पितैः । नाना-
देशिकवक्त्रस्थैः (सूक्तैश्च) प्राऽणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३६ ॥ आकुञ्चनेन कुण्ड-
लिन्याः कवाटमुद्घाट्य मोक्षद्वारं विभेदयेत् । येन मार्गेण गन्तव्यं तद्द्वारं मुखेना-
ऽऽच्छाद्य प्रसुप्ता कुण्डलिनी कुटिलाऽऽकारा सर्पवद्वेष्टिता भवति । सा शक्तिर्येन

णेड० चालिता स्यात्स तु मुक्तो भवति । सा कुण्डलिनी कण्ठोर्ध्वभागे सुप्ता चेद्योगिनां उ०
८२॥ मुक्तये भवति । बन्धनायाऽधो मूढानाम् । इडाऽऽदिमार्गद्वयं विहाय सुषुम्नामार्गेणा
ऽऽगच्छेत्ताद्विष्णोः परमं पदम् । मरुदभ्यसनँ सर्वं मनोयुक्तँ समभ्यसेत् । इतरत्र न
कर्त्तव्या मनोवृत्तिर्मनीषिणा ॥ ३७ ॥ दिवा न पूजयेद्विष्णुं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् ।
सततं पूजयेद्विष्णुं दिवारात्रं न पूजयेत् ॥ ३८ ॥ सुषिरो ज्ञानजनकः पञ्चस्रोतस्स-
मन्वितः । तिष्ठते खेचरी मुद्रा त्वँ हि शाण्डिल्य तां भज ॥ ३९ ॥ सव्यदक्षिणनाडी-
स्थो मध्ये चरति मारुतः । तिष्ठतः खेचरी मुद्रा तस्मिं स्थाने न संशयः ॥ ४० ॥
इडापिङ्गलयोर्मध्ये शून्यं चैवाऽनिलं ग्रसेत् । तिष्ठन्ती खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं प्रति-
ष्ठितम् ॥ ४१ ॥ सोमसूर्यद्वयोर्मध्ये निरालम्बतले पुनः । सँस्थिता व्योमचक्रे सा मुद्रा ॥८८२॥

नाम च खेचरी ॥ ४२ ॥ छेदनचालनदोहैः कलां परां जिह्वां कृत्वा दृष्टिं भ्रूमध्ये स्थाप्य कपालकुहरे जिह्वा विपरीतगा यदा भवति तदा खेचरी मुद्रा जायते। जिह्वा चित्तं च खे चरति । तेनोर्ध्वजिह्वः पुमानमृतो भवति । वामपादमूलेन योनिँ सम्पीड्य दक्षिणपादं प्रसार्य तं कराभ्यां धृत्वा नासाभ्यां वायुमापूर्य कण्ठबन्धँ समारोप्योर्द्धतो वायुं धारयेत् । तेन सर्वक्लेशहानिः । ततः पीयूषमिव विषं जीर्यते । क्षयगुल्मगुदाऽऽवर्त्तजीर्णत्वगादि-दोषा नश्यन्ति । एष प्राऽणजयोपायस्सर्वमृत्यूपघातकः । वामपादपार्ष्णियोनिस्थाने नियोज्य दक्षिणचरणं वामोरूपरि सँस्थाप्य वायुमापूर्य हृदये चुबुकं निधाय योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये यथाशक्ति धारयित्वा स्वाऽऽत्मानं भावयेत् । तेनाऽपरोक्षसिद्धिः । बाह्यात्प्राऽणँ समाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम् । नाभिमध्ये च नासाऽग्रे पादाऽङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥ ४३ ॥

पिंड० धारयेन्मनसा प्राऽणँ सन्ध्याकालेषु वा सदा । सर्वरोगविनिर्मुक्तो भवेद्योगी गतक्लमः उ०
५३॥ ॥ ४४ ॥ नासाऽग्रे वायुविजयं भवति । नाभिमध्ये सर्वरोगविनाशः । पादाऽङ्गुष्ठधा-
रणाच्छरीरलघुता भवति । रसनाद्वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः । श्रमदाहौ तु न
स्यातां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४५ ॥ सन्ध्ययोर्ब्राह्मणः काले वायुमाकृष्य यः
पिबेत् । त्रिमासात्तस्य कल्याणी जायते वाक् सरस्वती ॥ ४६ ॥ एवँ षण्मासाऽभ्या-
सात्सर्वरोगनिवृत्तिः । जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयेत् । यः पिबेदमृतं विद्वा-
न्त्सकलं भद्रमश्नुते ॥ ४७ ॥ आत्मन्यात्मानमिडया धारयित्वा भ्रुवोऽन्तरे । विभेद्य
त्रिदशाऽऽहारं व्याधिस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ४८ ॥ नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ तुन्दस्य
पार्श्वयोः । घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिस्स विमुच्यते ॥ ४९ ॥ मासमेकं त्रिसन्ध्यं ॥५५३॥

तु जिह्वयाऽऽरोप्य मारुतम् । विभेद्य त्रिदशाऽऽहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥ ५० ॥ ज्वरा-
स्सर्वेऽपि नश्यन्ति विषाणि विविधानि च । मुहूर्त्तमपि यो नित्यं नासाऽग्रे मनसा
सह ॥ ५१ ॥ सर्वं तरति पाप्मानं तस्य जन्मशताऽऽर्जितम् । तारसंयमात्सकलविष-
यज्ञानं भवति । नासाऽग्रे चित्तसंयमादिन्द्रलोकज्ञानम् । तदधश्चित्तसंयमादग्निलोक-
ज्ञानम् । चक्षुषि चित्तसंयमात्सर्वलोकज्ञानम् । श्रोत्रे चित्तस्य संयमाद्यमलोकज्ञानम् ।
तत्पार्श्वे संयमान्निर्ऋतिलोकज्ञानम् । पृष्ठभागे संयमाद्वरुणलोकज्ञानम् । वामकर्णे संय-
माद्वायुलोकज्ञानम् । कण्ठे संयमात्सोमलोकज्ञानम् । वामचक्षुषि संयमाच्छिवलोक-
ज्ञानम् । मूर्ध्नि संयमाद्ब्रह्मलोकज्ञानम् । पादाऽधोभागे संयमादतललोकज्ञानम् । पादे
संयमाद्वितललोकज्ञानम् । पादसन्धौ संयमान्नितललोकज्ञानम् । जङ्घे संयमात्सुतललो-

कज्ञानम् । जानौ संयमान्महातललोकज्ञानम् । ऊरौ चित्तसंयमाद्रसातललोकज्ञा-
नम् । कटौ चित्तसंयमात्तलाऽतललोकज्ञानम् । नाभौ चित्तसंयमाद्भूलोकज्ञानम् ।
कुक्षौ संयमाद्भुवर्लोकज्ञानम् । हृदि चित्तस्य संयमात्स्वर्लोकज्ञानम् । हृदयोर्ध्वभागे
चित्तसंयमान्महर्लोकज्ञानम् । कण्ठे चित्तसंयमाज्जनोलोकज्ञानम् । भ्रूमध्ये चित्तसंय-
मात्तपोलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि चित्तसंयमात्सत्यलोकज्ञानम् । धर्माऽधर्मसंयमादतीताऽना-
गतज्ञानम् । तत्तज्जन्तुध्वनौ चित्तसंयमात्सर्वजन्तुरुतज्ञानम् । सञ्चितकर्मणि चित्तसं-
यमात्पूर्वजातिज्ञानम् । परचित्ते चित्तसंयमात्परचित्तज्ञानम् । कायरूपे चित्तसंयमाद-
न्याऽदृश्य (न्यादृशं) रूपम् । बले चित्तसंयमाद्धनुमदादिबलम् । सूर्ये चित्तसंय-
माद्भुवनज्ञानम् । चन्द्रे चित्तसंयमात्ताराव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिदर्शनम् । स्वाऽर्थ- ॥९५४॥

संयमात्पुरुषज्ञानम् । नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् । कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः । कूर्म-
नाड्यां स्थैर्यम् । तारे सिद्धदर्शनम् । कायाऽऽकाशसंयमादाकाशगमनम् । तत्तत्स्थाने
संयमात्तत्सिद्धयो भवन्ति ॥ ८ ॥ अथ प्रत्याहारः । स पञ्चविधः । विषयेषु विचरता-
मिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहारः । यद्यत्पश्यति तत्सर्वमात्मेति प्रत्याहारः । नित्य-
विहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः । सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः । अष्टादशसु मर्म-
स्थानेषु क्रमाद्धारणं प्रत्याहारः । पादाऽङ्गुष्ठगुल्फजङ्घाजानूरुपायुमेढ्रनाभिहृदयकण्ठकू-
पतालुनासाऽक्षिभ्रूमध्यललाटमूर्ध्नां स्थानानि । तेषु क्रमादारोहाऽवरोहक्रमेण प्रत्याहरेत्
॥ ९ ॥ अथ धारणा । सा त्रिविधा । आत्मनि मनोधारणं दहराऽऽकाशे बाह्या-
ऽऽकाशधारणं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु पञ्चमूर्तिधारणं चेति ॥ १० ॥ अथ ध्यानम् ।

तद्विविधं सगुणं निर्गुणं चेति । सगुणं मूर्त्तिध्यानम् । निर्गुणमात्मयाथात्म्यम् ॥ १ ॥
अथ समाधिः । जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मैक्याऽवस्था त्रिपुटीरहिता परमाऽऽनन्दस्वरूपा
शुद्धचैतन्याऽऽत्मिका भवति ॥ १२ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ अथ ह शाण्डिल्यो ह
वै ब्रह्मऋषिश्चतुर्षु वेदेषु ब्रह्मविद्यामलभमानः किं नामेत्यथर्वाणं भगवन्तमुपसन्नः पप्र-
च्छाऽधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां येन श्रेयोऽवाऽऽप्स्यामीति । स होवाचाऽथर्वा शाण्डिल्य
सत्यं विज्ञानमनन्तं ब्रह्म यस्मिन्निदमोतं च प्रोतं च । यस्मिन्निदँ सञ्चविचैति सर्वम् ।
यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । तदपाणिपादमचक्षुश्श्रोत्रमजिह्वमशरीरमग्राह्य-
मनिर्देश्यम् । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राऽऽप्य मनसा सह । यत्केवलं ज्ञानगम्यम् ।
प्रज्ञा च यस्मात्प्रसृता पुराणी । यदेकमद्वितीयम् । आकाशवत्सर्वगतँ सुसूक्ष्मं निरञ्जनं ॥५५२॥

निष्क्रियँ सन्मात्रं चिदानन्दैकरसँ शिवं प्रशान्तममृतं तत्परं च ब्रह्म । तत्त्वमसि ।
तज्ज्ञानेन हि विजानीहि य एको देव आत्मशक्तिप्रधानस्सर्वज्ञस्सर्वेश्वरस्सर्वभूताऽन्त-
राऽऽत्मा सर्वभूताऽधिवासस्सर्वभूतनिगूढो भूतयोनिर्योगैकगम्यः । यश्च विश्वँ सृजति
विश्वं बिभर्ति विश्वं भुङ्क्ते स आत्मा । आत्मनि तन्तं लोकं विजानीहि । मा शोची-
रात्मविज्ञानी शोकस्याऽन्तं गमिष्यति ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ अथैनँ शाण्डिल्यो-
ऽथर्वाणं पप्रच्छ यदेकमक्षरं निष्क्रियँ शिवँ सन्मात्रं परम्ब्रह्म । तस्मात्कथमिदं विश्वं
जायते कथँ स्थीयते कथमस्मिँल् लीयते । तन्मे सँशयं छेत्तुमर्हसीति । स होवाचा-
ऽथर्वा सत्यँ शाण्डिल्य परम्ब्रह्म निष्क्रियमक्षरमिति । अथाऽप्यस्याऽरूपस्य ब्रह्मण
स्त्रीणि रूपाणि भवन्ति निष्कलँ सकलँ सकलनिष्कलं चेति । यत्सत्यं विज्ञानमा-

णि उ० नन्दं निष्क्रियं निरञ्जनँ सर्वगतँ सुसूक्ष्मँ सर्वतोमुखमनिर्देश्यममृतमस्ति तदिदं निष्कलँ उ०
॥ ५६ ॥ रूपम् । अथाऽस्य या सहजाऽस्त्यविद्या मूलप्रकृतिर्माया लोहितशुक्लकृष्णा । तया
सहायवान् (सहजया) देवः कृष्णपिङ्गलो महेश्वर ईष्टे । तदिदमस्य सकलनिष्कलँ
रूपम् ॥ अथैष ज्ञानमयेन तपसा चीयमानोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । अथैत-
स्मात्तप्यमानात्सत्यकामात्त्रीण्यक्षराण्यजायन्त । तिस्रो व्याहृतयस्त्रिपदा गायत्री त्रयो
वेदास्त्रयो देवास्त्रयो वर्णास्त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते । योऽसौ देवो भगवान् त्सर्वैश्वर्यसम्प-
न्नस्सर्वव्यापी सर्वभूतानाँ हृदये सन्निविष्टो मायावी मायया क्रीडति (मायाऽऽकृतिः)।
स ब्रह्मा स विष्णुस्सरुद्रस्स इन्द्रस्स सर्वे देवास्सर्वाणि भूतानि स एव पुरस्तात्स
एव पश्चात्स एवोत्तरतस्स एव दक्षिणतस्स एवाऽधस्तात्स एवोपरिष्टात्स एव सर्वम् । ॥ ५६ ॥

अथाऽस्य देवस्याऽऽत्मशक्तिक्रीडस्य भक्ताऽनुकम्पिनो दत्ताऽऽत्रेयरूपा सुरूपा तनूर-
वासा इन्दीवरदलप्रख्या चतुर्बाहुरघोराऽपापकाशिनी । तदिदमस्य सकलँ रूपम् ॥ १ ॥
अथ हैनमथर्वाणँ शाण्डिल्यः पप्रच्छ भगवन्तसन्मात्रं चिदानन्दैकरसं कस्मादुच्यते
परम्ब्रम्हेति । स होवाचाऽथर्वा यस्माच्च बृहती (ति) ब्रह्मयती (ति) च सर्वं तस्मादु-
च्यते परम्ब्रह्मेति । अथ कस्मादुच्यते आत्मेति । यस्मात्सर्वमाप्नोति सर्वमादत्ते सर्व-
मत्ति (मिति) च तस्मादुच्यते आत्मेति । अथ कस्मादुच्यते महेश्वर इति । यस्मान्म-
हत ईशश्शब्दध्वन्या चाऽऽत्मशक्त्या (च महत ईशते) तस्मादुच्यते महेश्वर इति ।
अथ कस्मादुच्यते दत्ताऽऽत्रेय इति । यस्मात्सुदुश्चरं तपस्तप्यमानायाऽत्रये पुत्रकामा-
याऽतितरां तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मयेनाऽऽत्मैव दत्तो यस्माच्चाऽनसूयायामत्रेस्तनयोऽभ-

ङ्ल वत्तस्मादुच्यते दत्ताऽऽत्रेय इति । अथ योऽस्य निरुक्तानि वेद स सर्वं वेद । अथ यो उ०
२७॥ ह वै विद्ययैनं परमुपाऽऽस्ते सोऽहमिति स ब्रह्मविद्भवति ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ।
दत्ताऽऽत्रेयँ शिवँ शान्तमिन्द्रनीलनिभं प्रभुम् । आत्ममायारतं देवमवधूतं दिगम्ब-
रम् ॥ १ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वाऽङ्गं जटाजूटधरं विभुम् । चतुर्बाहुमुदाराऽङ्गं प्रफुल्लकम-
लेक्षणम् ॥ २ ॥ ज्ञानयोगनिधिं विश्वगुरुं योगिजनप्रियम् । भक्ताऽनुकम्पिनँ सर्वसा-
क्षिणं सिद्धसेवितम् ॥ ३ ॥ एवं यस्सततं ध्यायेद्देवदेवँ सनातनम् । स मुक्तस्सर्वपा-
पेभ्यो निश्रेयसमवाऽऽप्नुयात् ॥ ४ ॥ इत्योँ सत्यमित्युपनिषत् ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥
भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति शाण्डिल्योपनिषत्समाप्ता ॥

अथ पैङ्गलोपनिषत् ॥ पैङ्गलोपनिषद्वेद्यं परमाऽऽनन्दविग्रहम् । परितः कलये ॥८८७॥

रामं परमाऽक्षरवैभवम् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ अथ ह पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुप-
समेत्य द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकं परमरहस्यकैवल्यमनुब्रूहीति पप्रच्छ । स होवाच याज्ञ-
वल्क्य स्सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । तन्नित्यमुक्तमविक्रियँ सत्यज्ञानाऽऽनन्दँ परि-
पूर्णँ सनातनमेकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म । तस्मिन्मरुशुक्तिकास्थाणुस्फटिकाऽऽदौ जलरौ-
प्यपुरुषरेखाऽऽदिवल्लोहितशुक्लकृष्णगुणमयी गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत् ।
तत्प्रतिबिम्बितं यत्तत्साक्षिचैतन्यमासीत् । सा पुनर्विकृतिं प्राऽऽप्य सत्त्वोद्रिक्ताऽव्यक्ता-
ऽऽख्याऽऽवरणशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तदीश्वरचैतन्यमासीत् । स स्वाऽधीन-
मायस्सर्वज्ञस्सृष्टिस्थितिलयानामाऽऽदिकर्ता जगदङ्कुररूपो भवति । स्वस्मिन्विलीनँ
सकलं जगदाविर्भावयति । प्राऽणिकर्मवशादेष पटो यद्वत्प्रसारितः प्राऽणिकर्मक्ष-

यात्पुनस्तिरो भावयति । तस्मिन्नेवाऽखिलं विश्वँ सङ्कोचितपटवद्वर्त्तते । ईशाऽधिष्ठि-
ताऽऽवरणशक्तितो रजोद्रिक्ता महदाख्या विक्षेपशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्धि-
रण्यगर्भचैतन्यमासीत् । स महत्तत्त्वाऽभिमानी स्पष्टाऽस्पष्टवपुर्भवति । हिरण्यगर्भा-
ऽधिष्ठितविक्षेपशक्तितस्तमोद्रिक्ताऽहङ्काराऽभिधा स्थूलशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं
यत्तद्विराट्चैतन्यमासीत् । स तदभिमानी स्पष्टवपुस्सर्वस्थूलपालको विष्णुः प्रधानपुरुषो
भवति । तस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
अद्भ्यः पृथिवी । तानि पञ्च तन्मात्राणि त्रिगुणानि भवन्ति । स्रष्टुकामो जगद्योनिस्त-
मोगुणमधिष्ठाय सूक्ष्मतन्मात्राणि भूतानि स्थूली कर्तुँ सोऽकामयत । सृष्टेः परिमितानि
भूतान्येकमेकं द्विधा विधाय पुनश्चतुर्धा कृत्वा स्वस्वेतरद्वितीयाँशैः (शे) पञ्चधा ॥९९८

संयोज्य पञ्चीकृतभूतैरनन्तकोटिब्रह्माऽण्डानि तत्तदण्डोचितचतुर्दशभुवनानि तत्तद्भुव-
नोचितगोलकस्थूलशरीराण्यसृजत् । स पञ्चभूतानाँ रजोंऽशांश्चतुर्धा कृत्वा भागत्रया-
त्पञ्चवृत्त्याऽऽत्मकं प्राऽणमसृजत् । स तेषां तुर्यभागेन कर्मेन्द्रियाण्यसृजत् । स तेषाँ
सत्त्वाँशं चतुर्धा कृत्वा भागत्रयसमष्टितः पञ्चक्रियाऽऽ(वृत्या)त्मकमन्तःकरणमसृजत् ।
स तेषाँ सत्त्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियाण्यसृजत् । सत्त्वसमष्टित इन्द्रियपालकानसृजत् ।
तानि सृष्टान्यण्डे प्राऽचिक्षिपत् । तदाज्ञया समष्ट्यण्डं व्याप्य तान्यातिष्ठन् । तदाज्ञया-
ऽहङ्कारसमन्वितो विराट् स्थूलान्यरक्षत् । हिरण्यगर्भस्तदाज्ञया सूक्ष्माण्यपाल-
यत् । अण्डस्थानि तानि तेन विना स्पन्दितुं चेष्टितुं वा न शेकुः । तानि चेतनी
कर्तुं सोऽकामयत । ब्रह्माऽण्डब्रह्मरन्ध्राणि समस्तव्यष्टिमस्तकान्विदार्य तदेवाऽनुप्रा-

ऽविशत् । तदा जडान्यपि तानि चेतनवत्स्वस्वकर्माणि चक्रिरे । सर्वज्ञेशो मायालेशसमन्वितो व्यष्टिदेहं प्रविश्य तया मोहितो जीवत्वमगमत् । शरीरत्रयतादात्म्यात्कर्तृत्वभोक्तृत्वतामगमत् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरणधर्मयुक्तो घटीयन्त्रवदुद्विग्नो जातो मृत इव कुलालचक्रन्यायेन परिभ्रमतीति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ अथ पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुवाच सर्वलोकानाँ सृष्टिस्थित्यन्तकृद्विभुरीशः कथं जीवत्वमगमदिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहोद्भवपूर्वकं जीवेश्वरस्वरूपं विविच्य कथयामीति साऽवधानेनैकाऽग्रतया श्रूयताम् । ईशः पञ्चीकृतमहाभूतलेशानादाय व्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्थूलशरीराणि यथाक्रममकरोत् । कपालचर्माऽऽन्त्राऽस्थिमाँसनखानि पृथिव्यँशाः । रक्तमूत्रलालास्वेदाऽऽदिकमबँशाः । क्षुत्तृष्णोष्णमोहमैथुनाऽऽद्या अग्न्यँशाः । प्रचारणोत्तारणश्वा- ॥९९९॥

साऽऽदिका वाय्वँशाः । कामक्रोधाऽऽदयो व्योमाँशाः । एतत्सङ्घातं कर्मणि सञ्चितं त्वगादियुक्तं बाल्याऽऽद्यवस्थाऽभिमानाऽऽस्पदं बहुदोषाऽऽश्रयँ स्थूलशरीरं भवति ॥ अथाऽपञ्चीकृतमहाभूतरजोँशभागत्रयसमष्टितः प्राऽणमसृजत् । प्राऽणाऽपाऽनव्यानोदानसमानाः प्राऽणवृत्तयः । नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया उपप्राऽणाः । हृदासननाभिकण्ठसर्वाऽङ्गानि स्थानानि । आकाशाऽऽदिरजोगुणतुरीयभागेन कर्मेन्द्रियमसृजत् । वाक्पाणिपादपायूपस्थास्तद्वृत्तयः । वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्दास्तद्विषयाः ॥ एवं भूतसत्त्वाँशभागत्रयसमष्टित अन्तःकरणमसृजत् । अन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताऽहङ्कारास्तद्वृत्तयः । सङ्कल्पनिश्चयस्मरणाऽभिमानाऽनुसन्धानास्तद्विषयाः । गलवदननाभिहृदयभ्रूमध्यँ स्थानम् । भूतसत्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियमसृजत् । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणास्तद्वृत्तयः ।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तद्विषयाः । दिग्वाताऽर्कप्रचेतोऽश्विवन्हीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः । ३०
६०॥ चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्रः शम्भुश्च करणाऽधिपाः॥ अथाऽन्नमयप्राऽणमयमनोमयविज्ञानम-
याऽऽनन्दमयाः पञ्च कोशाः। अन्नरसेनैव भूत्वाँऽन्नरसेनाऽभिवृद्धिं प्राऽऽप्याऽन्नरसमयपृ-
थिव्यां यद्विलीयते सोऽन्नमयकोशः। तदेव स्थूलशरीरम्। कर्मेन्द्रियैस्सह प्राऽणाऽदिप-
ञ्चकं प्राऽणमयकोशः। ज्ञानेन्द्रियैस्सह मनो मनोमयकोशः। ज्ञानेन्द्रियैस्सह बुद्धिर्विज्ञान
मयकोशः। एतत्कोशत्रयं लिङ्गशरीरम्। स्वरूपाऽज्ञानमानन्दमयकोशः। तत्कारणश-
रीरम्॥ अथ ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राऽणाऽऽदिपञ्चकं वियदादिपञ्चकमन्तः
करणचतुष्टयं कामकर्मतमाँस्यष्टपुरम्॥ ईशाऽऽज्ञया विराजो व्यष्टिदेहं प्रविश्य बुद्धिम-
धिष्ठाय विश्वत्वमगमत्। विज्ञानाऽऽत्माचिदाभासो विश्वो व्यावहारिको जाग्रत्स्थूलदेहा- ॥६०॥

ऽभिमानी कर्मभूरिति च विश्वस्य नाम भवति॥ ईशाऽऽज्ञया सूत्राऽऽत्मा व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं
प्रविश्य मन अधिष्ठाय तैजसत्वमगमत्। तैजसः प्रातिभासिकस्स्वप्नकल्पित इति तैज-
सस्य नाम भवति॥ ईशाऽऽज्ञया मायोपाधिरव्यक्तसमन्वितो व्यष्टिकारणशरीरं प्रविश्य
प्राऽऽज्ञत्वमगमत्। प्राऽऽज्ञ अविच्छिन्नः पारमाऽर्थिकस्सुषुप्त्यभिमानीति प्राऽऽज्ञस्य नाम
भवति। अव्यक्तलेशाऽज्ञानाऽऽच्छादितपारमाऽर्थिकजीवस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यानि ब्रह्म-
णैकतां जगुः। नेतरयोर्व्यावहारिकप्राऽतिभासिकयोः। अन्तःकरणप्रतिबिम्बितचैतन्यं
यत्तदेवाऽवस्थात्रयभाग्भवति। स जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः प्राऽऽप्य घटीयन्त्रवदुद्विग्नो
जातो मृत इव स्थितो भवति। अथ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरणाऽवस्थाः पञ्च भवन्ति॥
तत्तद्देवताऽनुग्रहाऽऽन्वितैश्श्रोत्राऽऽदिज्ञानेन्द्रियैश्शब्दाऽऽद्यर्थविषयग्रहणज्ञानं जाग्रद-

ल वस्था भवति। तत्र भ्रूमध्यं गतो जीव आपादमस्तकं व्याप्य कृषिश्रवणाऽऽद्यखिलक्रिया- उ०
६१॥ कर्ता भवति। तत्तत्फलभुक् च भवति। लोकाऽन्तरगतः कर्माऽऽर्जितफलँ स एव भुङ्क्ते।
स सार्वभौमवद्व्यवहाराच्छ्रान्त अन्तर्भवनं प्रवेष्टुं मार्गमाश्रित्य तिष्ठति॥ करणोपरमे जाग्र-
त्सँस्कारोत्थप्रबोधवद्ग्राह्यग्राहकरूपस्फुरणँ स्वप्नाऽवस्था भवति। तत्र विश्व एव जाग्रद्व्यव-
हारलोपान्नाडीमध्यं चरंस्तैजसत्वमवाऽऽप्य वासनारूपकं जगद्वैचित्र्यं स्वभासा भासयन्
यथेप्सितँ स्वयं भुङ्क्ते ॥ चित्तैककरणा सुषुप्त्यवस्था भवति। भ्रमविश्रान्तशकुनिः पक्षौ
सँहृत्य नीडाऽभिमुखं यथा गच्छति तथा जीवोऽपि जाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चे व्यवहृत्य श्रान्तो-
ऽज्ञानं प्रविश्य स्वाऽऽनन्दं भुङ्क्ते॥ अकस्मान्मुद्गरदण्डाऽऽद्यैस्ताडितवद्भयाऽज्ञानाभ्यामि-
न्द्रियसङ्घातैः कम्पन्निव मृततुल्या मूर्च्छा भवति। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छाऽवस्थानामन्या ॥५६१।

ब्रह्माऽऽदिस्तम्बपर्यन्तँ सर्वजीवभयप्रदा स्थूलदेहविसर्जनी मरणाऽवस्था भवति। कर्मे-
न्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तत्तद्विषयान्प्राऽणान्त्सँहृत्य कामकर्माऽन्वित अविद्याभूतवेष्टितो
जीवो देहाऽन्तरं प्राऽऽप्य लोकाऽन्तरं गच्छति। प्राऽक्कर्मफलपाकेनाऽऽवर्त्ताऽन्तरकी-
टवद्विश्रान्तिं नैव गच्छति। सत्कर्मपरिपाकतो बहूनां जन्मनामन्ते नृणां मोक्षेच्छा
जायते। तदा सद्गुरुमाश्रित्य चिरकालसेवया बन्धं मोक्षं कश्चित्प्रयाति। अविचारकृतो
बन्धो विचारान्मोक्षो भवति । तस्मात्सदा विचारयेत्। अध्यारोपाऽपवादतस्स्वरूपं
निश्चयी कर्त्तुँ शक्यते। तस्मात्सदा विचारयेज्जगज्जीवपरमाऽऽत्मनो जीवभावजगद्भा-
वबाधे प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैवाऽवशिष्यत इति॥ इति द्वितीयोऽध्यायः॥ अथ हैनं पैङ्गलः
पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महावाक्यविवरणमनुब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्त्वमसि त्वं

तदसि त्वं ब्रह्माऽस्यहं ब्रह्माऽस्मीत्यनुसन्धानं कुर्यात् । तत्र पारोक्ष्यशबलस्सर्वज्ञत्वाऽऽदिलक्षणो मायोपाधिस्सच्चिदानन्दलक्षणो जगद्योनिस्तत्पदवाच्यो भवति । स एवाऽन्तःकरणसम्भिन्नबोधोऽस्मत्प्रत्ययाऽवलम्बनस्त्वम्पदवाच्यो भवति । परजीवोपाधिमायाविद्ये विहाय तत्त्वम्पदलक्ष्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । तत्त्वमसीत्यहं ब्रह्माऽस्मीति वाक्यार्थविचारश्श्रवणं भवति । एकाऽन्तेन श्रवणाऽर्थाऽनुसन्धानं मननं भवति । श्रवणमननिर्विचिकित्सेऽर्थे वस्तुन्यैकतानवत्तया चेतस्थापनं निदिध्यासनं भवति । ध्यातृध्याने विहाय निवातस्थितदीपवद्ध्येयैकगोचरं चित्तँ समाधिर्भवति । तदानीमात्मगोचरा वृत्तयस्समुत्थिता अज्ञाता भवन्ति । तास्स्मरणादनुमीयन्ते । इहाऽनादिसँसारे सञ्चिताः कर्मकोटयोऽनेनैव विलयं यान्ति । ततोऽभ्यासपाटवात्सहस्रशस्सदाऽमृतधारा वर्षति । ॥५६२॥

ततो योगवित्तमास्समाधिं धर्ममेधं प्राऽऽहुः । वासनाजाले निश्शेषममुना प्रविलापिते कर्मसञ्चये पुण्यपापे समूलोन्मूलिते प्राऽक्परोक्षमपि करतलाऽऽमलकवद्वाक्यमप्रतिबद्धाऽपरोक्षसाक्षात्कारं प्रसूयते । तदा जीवन्मुक्तो भवति ॥ ईशः पञ्चीकृतभूतानामपञ्चीकरणं कर्तुँ सोऽकामयत । ब्रह्माऽण्डतद्गतलोकान्कार्यरूपाँश्च कारणत्वं प्राऽऽपयित्वा ततस्सूक्ष्माऽङ्गं कर्मेन्द्रियाणि प्राऽणाँश्च ज्ञानेन्द्रियाण्यन्तःकरणचतुष्टयं चैकीकृत्य सर्वाणि भौतिकानि कारणे भूतपञ्चके संयोज्य भूमिं जले जलं वन्हौ वन्हिं वायौ वायुमाकाशे चाऽकाशमहङ्कारे चाऽहङ्कारं महति महदव्यक्तेऽव्यक्तं पुरुषे क्रमेण विलीयते । विराड्हिरण्यगर्भेश्वरा उपाधिविलयात्परमाऽऽत्मनि लीयन्ते । पञ्चीकृतमहाभूतसम्भवकर्मसञ्चितस्थूलदेहः कर्मक्षयात्सत्कर्मपरिपाकत अपञ्चीकरणं प्राऽऽप्य सूक्ष्मे-

णैकी भूत्वा कारणरूपत्वमासाद्य तत्कारणं कूटस्थे प्रत्यगात्मनि विलीयते । विश्वतैजस-
प्राऽऽज्ञास्स्वस्वोपाधिलयात्प्रत्यगात्मनि लीयन्ते । अण्डं ज्ञानाऽग्निना दग्धं कारणैस्सह
परमाऽऽत्मनि लीनं भवति । ततो ब्राह्मणस्समाहितो भूत्वा तत्त्वम्पदैक्यमेव सदा कुर्यात् ।
ततो मेघाऽपोयेँऽशुमानिवाऽऽत्माऽऽविर्भवति । ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशाऽन्तर-
दीपवत् । अङ्गुष्ठमात्रमात्मानमधूमज्योतीरूपकम् ॥ १ ॥ प्रकाशयन्तमन्तस्थं ध्याये-
त्कूटस्थमव्ययम् । ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैव चाऽऽसुप्तेरामृतेस्तु यः ॥ २ ॥ जीवन्मुक्तस्स-
विज्ञेयस्स धन्यः कृतकृत्यवान् । जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ॥ ३ ॥
विशत्यदेहमुक्तत्वं पावनोऽस्पन्दतामिव । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमग-
न्धवच्च यत् ॥४॥ अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥ इति ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ अथ हैनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं ज्ञानिनः किं कर्म का च
स्थितिरिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । अमानित्वाऽऽदिसम्पन्नो मुमुक्षुरेकविँशतिकुलं
तारयति । ब्रह्मविन्मात्रेण कुलमेकोत्तरंशतं तारयति । आत्मानँ रथिनं विद्धि शरीरँ
रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँ-
स्तेषु गोचरान् । जङ्गमानि विमानानि हृदयानि मनीषिणः ॥ २ ॥ आत्मेन्द्रियमनो-
युक्तं भोक्तेत्याहुर्महर्षयः । ततो नाराऽयणस्साक्षाद्धृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ प्राऽऽरब्ध-
कर्मपर्यन्तमहिनिर्मोकवद्व्यवहरति । चन्द्रवच्चरते देही स मुक्तश्चाऽनिकेतनः ॥ ४ ॥
तीर्थे श्वपचगृहे वा तनुं विहाय याति कैवल्यम् । प्राऽणानवकीर्य याति कैवल्यम् ।
तं पश्चाद्दिग्बलिं कुर्यादथवा खननं चरेत् । पुंसः प्रव्रजनं प्रोक्तं नेतराय कदा च न

ल ॥ ५ ॥ नाऽशौचं नाऽग्निकार्यं च न पिण्डं नोदकक्रिया। न कुर्यात्पार्वणाऽऽदीनि ब्रह्म- उ०
६४॥ भूताय भिक्षवे ॥ ६ ॥ दग्धस्य दहनं नाऽस्ति पक्वस्य पचनं यथा। ज्ञानाऽग्निदग्धदेहस्य
न च श्राद्धं न च क्रिया ॥ ७ ॥ यावच्चोपाधिपर्यन्तं तावच्छुश्रूषयेद्गुरुम्। गुरुवद्गुरुभार्यायां
तत्पुत्रेषु च वर्त्तनम् ॥ ८ ॥ शुद्धमानसश्शुद्धचिद्रूपस्सहिष्णुस्सोऽहमस्मि सहिष्णुस्सोऽहम-
स्मीति प्राऽऽप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेये परमाऽऽत्मनि हृदि सँस्थिते देहे लब्धशान्तिपदं गते
तदा प्रभामनो बुद्धिशून्यं भवति। अमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनमेवं स्वाऽऽत्मानं
ज्ञात्वा वेदैः प्रयोजनं किं भवति। ज्ञानाऽमृततृप्तयोगिनो न किञ्चित्कर्तव्यमस्ति तदस्ति
चेन्न स तत्त्वविद्भवति। दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्डवर्जितः पिण्डस्थोऽपि प्रत्यगात्मा
सर्वव्यापी भवति। हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाऽप्यनामयम्। अहमेव परँ सर्व- ॥५६४॥

मिति पश्येत्परं सुखम् ॥ ९ ॥ यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम्। अवि-
शेषो भवेत्तद्वज्जीवाऽऽत्मपरमाऽऽत्मनोः ॥ १० ॥ देहे ज्ञानेन दीपिते बुद्धिरखण्डा-
ऽऽकाररूपा यदा भवति तदा विद्वान्ब्रह्मज्ञानाऽग्निना कर्मबन्धं निर्दहेत्। ततः
पवित्रं परमेश्वराऽऽख्यमद्वैतरूपं विमलाऽम्बराऽऽभम्। यथोदके तोयमनुप्रविष्टं तथा-
ऽऽत्मरूपो निरुपाऽऽधिसँस्थितः ॥ ११ ॥ आकाशवत्सूक्ष्मशरीर आत्मा न दृश्यते
वायुवदन्तराऽऽत्मा। स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलाऽऽत्मा ज्ञानोल्कया पश्यति चाऽन्तरा-
ऽऽत्मा ॥ १२ ॥ यत्रयत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना। यथा सर्वगतं व्योम
तत्रतत्र लयं गतः ॥ १३ ॥ घटाऽऽकाशमिवाऽऽत्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः। स
गच्छति निरालम्बं ज्ञानाऽऽलोकँ समन्ततः ॥ १४ ॥ तपेद्वर्षसहस्राणि एकपादस्थितो

ल नरः । एतस्य ध्यानयोगस्य कलां नाऽर्हन्ति षोडशीम् ॥ १५ ॥ इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं ७०
८५॥ तत्सर्वं ज्ञातुमिच्छति । अपि वर्षसहस्राऽऽयुश्शास्त्राऽन्तं नाऽधिगच्छति ॥ १६ ॥
विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो जीवितं वाऽपि चञ्चलम् । विहाय शास्त्रजालानि यत्सत्यं तदु-
पाऽऽस्यताम् ॥१७ ॥ अनन्तकर्मशौचं च जपो यज्ञस्तथैव च । तीर्थयात्राऽभिगमनं
यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ १८ ॥ अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महाऽऽत्मनाम् । द्वे पदे
बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ॥ १९ ॥ ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ।
मनसो ह्युन्मनी भावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ २० ॥ यदाऽऽयात्युन्मनी भावस्तदा
तत्परमं पदम् । यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम् ॥ २१ ॥ तत्रतत्र परम्ब्रह्म
सर्वत्र समवस्थितम् । हन्यान्मुष्टिभिराकाशं क्षुधाऽऽर्त्तः खण्डयेत्तुषम् ॥ २२ ॥ नाऽहं ॥८६८॥

ब्रह्मेति जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते । य एतदुपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति ।
स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णुपूतो
भवति । स रुद्रपूतो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । स सर्वेषु वेदेष्वधीतो
भवति । स सर्ववेदव्रतचर्यासु चरितो भवति । तेनेतिहासपुराणानाँ रुद्राणाँ शतसह-
स्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । दश पूर्वान्दशोत्तरान्पु-
नाति । स पङ्क्तिपावनो भवति । स महान्भवति । ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुतल्प-
गमनतत्संयोगिपातकेभ्यः पूतो भवति । तद्विष्णोः परमं पदँ सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं
पदम् ॥ ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति पैङ्गलोपनिषत्समाप्ता ॥

॥ अथ भिक्षुकोपनिषत् ॥ भिक्षूणां पटलं यत्र विश्रान्तिमगमत्सदा । तत्त्रैपदं ब्रह्मतत्त्वं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ ॐ अथ भिक्षूणां मोक्षाऽर्थिनां कुटीचकबहूदकहँसपरमहँसाश्चेति चत्वारः । कुटीचको नाम गौतमभरद्वाजयाज्ञवल्क्यवसिष्ठप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्राऽर्थयन्ते । अथ बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतकाषायवस्त्रधारिणो ब्रह्मर्षिगृहे मधुमाँसं वर्जयित्वाऽष्टौ ग्रासान् भैक्षाऽऽचरणं कृत्वा योगमार्गे मोक्षमेव प्राऽर्थयन्ते । अथ हँसा नाम ग्रामैकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं तदुपरि न वसेत् । गोमूत्रगोमयाऽऽहारिणो नित्यं चान्द्राऽयणपराऽयणा योगमार्गे मोक्षमेव प्राऽर्थयन्ते । अथ परमहँसा नाम संवर्तकाऽरुणिश्वेतकेतुजडभरतदत्ताऽऽत्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो